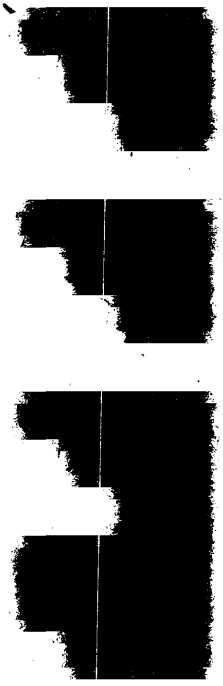
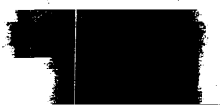
13.592
OSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST
1961

MAGYAR KÖNYVSZEMLE, 77. ÉVF. 4. SZÁM 357—532. l. BUDAPEST, OKT.—DEC.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
könyvtörténeti, bibliográfiai és dokumentációs folyóirata

Megjelenik negyedévenként

Főszerkesztő
KŐHALMI BÉLA

Szerkesztőbizottság

DEZSÉNYI BÉLA (helyettes szerkesztő), MÁTRAI LÁSZLÓ, MEZEY LÁSZLÓ, RÓZSA GYÖRGY, V. WALDAPFEL ESZTER

E szám munkatársai: Szigeti Kilián, tanár, Pannonhalma, Mészáros István, tanár, Budapest, Csapodi Csaba, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának osztályvezetője, Molnár József, tudományos munkatárs, D. Szemző Piroska, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, Eckhardt Sándor, egyetemi tanár, Dumitrescu, A. Dinu, Bucarest, Borbély Andor, Trócsányi Zoltán, ny. egyet. tanár, az irodalomtudományok kandidátusa, Gulyás Pál, ny. Nemzeti Múzeumi igazgató, Esze Tamás, ref. egyházi gyűjteményi főigazgató, Donáth Regina, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának osztályvezetője, Keresztury Mária, tudományos kutató, Tiborc Zsigmond, K. Markovits Györgyi, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, Borsa Gedeon, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, Rózsa György, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának igazgatója, Barabási Rezső, az Állami Gorkij Könyvtár igazgatója, Dezső László, a budapesti Egyetemi Könyvtár munkatársa, Székely Sándor, az Országos Orvostudományi Könyvtár igazgatója, Dümmerth Dezső, a budapesti Egyetemi Könyvtár munkatársa, Vértesi Miklós, a budapesti Egyetemi Könyvtár osztályvezetője, Walleshausen Gyula, az Agrártudományi Egyetem Könyvtárának osztályvezetője, Dániel György, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, Hernády Ferenc, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, Moravek Endre, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának munkatársa, Szigethy Jolán, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, Gombocz István, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, Tőkés László, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának munkatársa.

Szerkesztőség: Budapest, VIII., Múzeum körút 14—16. Telefon: 134—400.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21., telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla: 05.915 111—46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1., telefon: 180—850, Csekkszámla: egyéni 61 257, közületi 61 066.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

A Magyar Könyvszemle

1954-ben történt indulásától kezdve, mint a Magyar Tudományos Akadémia folyóirata jelenik meg. Gondozója ez időponttól a legutóbb megjelent számig a Könyvtártudományi Bizottság volt egy széles alapokon szervezett szerkesztőbizottsággal.

Az akadémiai bizottsági rendszer átszervezése során átalakult a folyóiratot gondozó akadémiai bizottság és a szerkesztőbizottság is. Nem maradhatott mindez következmények nélkül a nagymúltú tudományos folyóirat sorsának alakulására sem. Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalom tudományi Osztályának Vezetősége egy új munkabizottságot hívott életre. Erre, valamint a tagjainak sorából kiválasztott szűkebb szerkesztőbizottságra bízta a *Magyar Könyvszemle* jövőbeli profiljának részletesebb megállapítását, problémáinak általános gondozását, illetőleg a szerkesztés munkájának közvetlen felügyeletét.

E munka alapelveit ugyancsak az Osztályvezetőség határozta meg olyképpen, hogy az új munkabizottság a könyvtörténet, bibliográfia és dokumentáció tudományos és tudományszervezési kérdéseivel foglalkozzék. A könyvvel és a könyvtárakkal foglalkozó stúdiumok közül kiemelte tehát azokat, amelyek általánosan elfogadott alapelvek szerint más, jelentős szaktudományok társaiként és segítségeként, éppen hazánkban, tisztes múltra, jelentős eredményekre tekintenek vissza. De gondja volt az Akadémia vezetőségének arra is, hogy újabb kutatási területek, amelyek az állandóan növekvő tudományos irodalomban való tájékozódás érdekében, a kutatás számára immár nélkülözhetetlenek, a munkabizottság tevékenységi területéhez tartozzanak.

A Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban, így hazánkban is, a tudomány szervezése, a tudományosság elvi és gyakorlati problémáinak gondozása elsősorban az Akadémiák feladata. Így az említett intézkedésekkel a könyvtörténet és a vele együtt értendő írás-, könyvtár- és sajtótörténet, valamint a bibliográfia, meg a dokumentáció területét, minden tudományos vonatkozásában, Akadémiánk a maga működési körébe vonta.

Mindezekből következik, hogy a *Magyar Könyvszemle*, mint akadémiai folyóirat, a többi tudományág hasonló folyóiratainak színvonalán, az említett diszciplinák, a könyv-, írás-, könyvtár- és sajtótörténet, a bibliográfia és a dokumentáció marxista igényű tudományos orgánuma lesz. Szerkesztési alapelveit döntően meghatározza ez a követelmény. Tudományos tematika és színvonal tekintetében az akadémiai társfolyóiratok példája kell, hogy előttünk álljon. A gondjainkra bízott tudományágak tekintélyének biztosítása is az

igényességet kívánja, publikációk tekintetében, eszmei, szaktudományos vonatkozásokban egyaránt.

A Magyar Könyvszemle profilját illető félreértések ezzel megszűnnek. A *Magyar Könyvszemle* tudományos folyóirat lesz, a *MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának könyvtörténeti, bibliográfiai és dokumentációs folyóirata.* A fentebb ismertetett alapokon és szempontok szerint, a felsorolt tudományágak művelőinek közleményeit kívánja nyilvánossághoz juttatni. Nagyobb tanulmányaink nyelve ezután nem lesz kizárólagosan magyar, hanem a téma nemzetközi jellegétől függően idegen nyelvű publikálást is lehetővé teszünk.

Kisebb közleményeink közlési módja tekintetében a rövid adatközlések mellett egyre több gondot óhajtunk fordítani korszak vagy téma szerint összetartozó adatok együttes ismertetésére, kutatási beszámoló formájában. „Magyar Könyvesház" elnevezéssel a Könyvszemle régi évfolyamaiban állandó rovat állt rendelkezésre a Régi Magyar Könyvtár kiegészítő adatközlésére. E rovatot oly módon kívánjuk felújítani, hogy a marxista könyvtörténet igényeinek megfelelően, a tartalmi vonatkozások beható vizsgálatának, különösképpen tudománytörténeti vonatkozású eredményeinek közlése számára is, nyilvánosságot biztosítsunk.

De gondunk lesz arra is, hogy Munkabizottságunk munkássága, tagjainak, a vezetése alatt működő munkaközösségeknek tevékenysége és eredményei, a társtudományok kutatómunkáiból a minket közvetlenül érdeklő vonatkozások, elsősorban a dokumentáció és a bibliográfia elvi kérdéseinek figyelése, továbbra is helyet találjon folyóiratunk Figyelő rovatában.

Az elmúlt évfolyamok szerkesztőbizottságát őszinte köszönet illeti meg. A jövőre nézve Akadémiánk támogatásán kívül az ő segítségüket, valamint olvasóink, régi és új munkatársaink érdeklődését és megértő támogatását kérjük.

KŐHALMI BÉLA

A tudomány és az emberiség jövőjének programja

— A SZKP XXII. kongresszusa alkalmából —

Ezekben a napokban a szocialista világ sajtója, de a nyugati világé is a *Szovjetunió Kommunista Pártjának XXII. Kongresszusára beterjesztett program* vitájától visszhangos és az marad még éveken keresztül. Legújabbkori történelmünk szemlélői tudják, hogy amióta a Nagy Októberi Szocialista Forradalom kaput nyitott a kommunizmus létrejöttének, a Szovjetunió Kommunista Pártjának kongresszusain megvitatott és elfogadott programok évtizedekre szabták meg a társadalmi építő munka menetét nemcsak a Szovjetunióban, de mindazokban az országokban, ahol a munkásosztály a társadalomszervező munka élére állott. A kapitalizmus védelmezőinek azóta az egész világon meg kellett tanulniok azt is, hogy amit a program alkotói és megvitatói elhatároztak: megvalósul. Megvalósul a marxi társadalomtudománynak természeti törvények rangjára emelt megismeréseinek alapján. Megvalósul ugyanolyan pontosan és időre, ahogyan a fizikai, kémiai és biológiai ismeretek birtokában megvalósult a behatolás a világűrbe. A két tudománycsoportban elért eredmények alkalmazása között szoros az összefüggés, sőt szükségszerű következménynek kell tartanunk azt is, hogy a világűr meghódításának első sikerei szocialista társadalmi rend méhében születtek.

Mindkét tudományos terület eredményei negyvenegynehány év korszerű, a tudományos előrelátás módszereivel megalapozott munka eredményei. A társadalmi fejlődés objektív törvényeinek feltárása volt a felismerések elseje, a kapitalizmus belső ellentmondásainak merőben csak forradalmi úton való feloldásának lehetősége a felismerések másodika és a kommunista társadalomba való átmenet szükségességének felismerése a harmadika. Az átmenet történelmi szükségszerűségének felismerése — tudjuk a SZKP történetéből — nem volt a történelem sorsszerű erőire való hagyatkozás. A XIX. században és a jelen században a termelőerők hatalmas növekedése és a természettudományok hatalmas fejlődése nem vetett véget százmilliók nyomorának. Hiba lett volna a haladás erőiben bízva, jószándékú társadalomreformerek kenetes tanácsaira hallgatva, eljövendő félszázadokra bízni az ember felszabadítását, a hatalmas termelő erőknek a társadalom javára történő felhasználását. Az átmenet szükségszerűségét felismerve, de egyben ezzel be nem érve, vállalta a Föld egyik legelmaradottabb kapitalista állama legszervezettebb munkásosztályának kommunista pártja a történelmi feladatot, hogy létrehozza az állam új típusát, a szocializmus építésének gépezetét és ennek keretében a társadalmi termelőmunka bevezetését. „A szocializmus — írja a program — amelynek elkerülhetetlenségét Marx és Engels tudományosan megjövendölte, a szocializmus, melynek építési tervét Lenin kidolgozta, a Szovjetunióban valósággá vált".

A megtervezett és megépített szocialista társadalom bölcsőjénél a társadalom szerkezetét ellenőrző tudomány állt őrt; ma már a fizikai kémiától az automatikáig és a vezérlés tudományáig az *új tudományok* hosszú sora vigyázza a kommunizmus építését. A tudományok hosszú sora, és nemcsak az új tudományok. Újjászületett a szovjet hatalom teremtő évtizedeiben a *régi tudományok* egész sora. Voltaképpen a kommunista állam felépítésének elmélete maga is az új tudományok egész sorát foglalja magában. Legfontosabb köztük a szocialista gazdaság fejlődéstörvényeinek tudománya, a termelési viszonyokat szabályozó törvényeket fejlődésükben vizsgáló tudomány, a szocialista iparosítás elmélete, a mezőgazdaság kollektivizálásának — ennek az 1917-es forradalommal szinte felérő forradalomnak — az elmélete. Mindezek és nemcsak az asztronautika, melyet az angol „királyi csillagász" ostoba fecsegésnek nevezett. Új tudományok, melyek eredményesen segítették felszabadításuk után a szocializmus építésébe fogó népi demokratikus országokat és segítik majd a gyarmati elnyomás alól való felszabadulás után az új szabad népeket.

A szocialista építés sajátosságai közepette újjászületett régi tudományok között hangsúlyt a termelő munkát közvetlenül segítő természettudományok kaptak, de eredményeik a tudományok összefonódása folytán segítették a társadalmi történelmi kutatásokat is anélkül, hogy eltávolodtak volna szilárd bázisuktól, az alapkutatásoktól. A forradalom előtti matematika elszigeteltnek látszó terület volt, ma szervezett tudomány: a gyakorlatban felmerülő problémák megoldására irányuló elméleti feladatokkal foglalkozik. Olyan ágát fejlesztették ki, amelynek látszólag nem volt kapcsolata gyakorlati feladatokkal, így alakult ki a matematikai logika, mely nagyszerű alkalmazást talált az automatizálás és a híradás gyakorlatában. A szovjet természettudományok eredményét nyilván csak hosszabb idő távlatában foghatjuk össze. A technikai fizika úgyszólván a szovjet hatalom idején alakult ki: ma a sokoldalúság különbözteti meg a szovjet fizikát a külfölditől. A szocialista mezőgazdaság hivta életre az agrofizikát, a termésnél szerepet játszó fizikai tényezők tudományát. Megszületett a tenger fizikájának új tudománya, megvetették a földrengések tudományos tanulmányozásának alapjait. A fizika határterületein megszületett a szovjet asztrofizika, a kísérleti asztronómia, megszülettek a kozmikus sugárzás területén tett felfedezések, az elektronikus számoló- és vezérlőgépek. Új anyagokat nyertek fémek szerves vegyületei szintetikus előállításának módszereivel, és ezzel a nemesfémes elemek szerves kémiája új, önálló vegyészeti tudományággá vált.

Az elmélet és gyakorlat olyan termékeny kapcsolatainak példáit szolgáltatja a szovjet természettudomány negyvenéves története, amelyek a nemzetközi tudományos kincstár gyarapodásához vezettek. A Szovjetuniónak a forradalom előtt nem volt számbavehető vegyipara, különösen nem volt gyógyszeripara. A kutatásnak a gyakorlat oldalára való eltolódása szinte érthető lett volna. E helyett, pontosabban (sok kémiai iparág megteremtése mellett) kialakult szemünk előtt a magkémia, a rádiókémia, az anyag és sugárzás közti kapcsolatok kémiája, kialakultak benső kapcsolatai a biológiával, megszületik a sejtek alkotóelemeinek biokémiája, az élő szervezetek automatikájának tanulmányozása, mely most már kapcsolatba kerül a gépi automatika problémáival. Az agrobiológia megalapozása és gyakorlati eredményei együtt haladtak az agronómia elméleti alapjainak megteremtésével. Olyan tudományt alapoztak meg — feltárva egyes fajták más fajtákká alakításának útját —, amely azt vallja, hogy a föld termékenységét korlátlanul lehet fokozni. A pavlovi tanítás

az emberi tudat rejtélye elleni támadás volt: halomra döntötte az agy működéséről kialakult régi nézeteket.

Külön fejezetbe kívánkoznak az alapkutatás és a műszaki tudományok kapcsolata: új vizsgálati módszerek kialakítása és ezek elvégzéséhez új műszerek konstruálása szovjet tudósok, mérnökök és munkások együttműködésének eredményeként. Új vizsgálati módszerek, mint a radiometria, a tömegspektroszkópia, hegyi kőzetek abszolút kormeghatározásának módszerei, a mikropaleontológiai eljárás, általában a sajátszerűen geológiai módszerek. Új szakasz nyílott meg így Földünk őstörténetének vizsgálatában.

A szovjet történettudomány — mint nemzeti tudomány — teljesítette azt a forradalomtól kapott feladatot, hogy felkutassa, újjáteremtse a Szovjetunió földjén élő vagy élt népek, elsősorban a keleti szlávság elhallgatott vagy elferdített történelmét. Szüntelen harcban a polgári történetírással teljesítette feladatát világtörténeti kitekintésű kutatásaiban is: megmutatva a marxi történelemszemlélet fölényét, amikor a múlt társadalmát az élet bonyolultsága ellenére éppoly exakt módon ábrázolta — felfedve a termelés törvényeit, a forradalmi ugrások törvényszerűségeit —, mint a biológia. Hatalmas segítséget kapott ehhez az újjászületett régészettől, mely a polgári világban a „gazdagoknak való tudomány" volt. Közismertek a Novgorodban, Moszkvában, Kievben, Csernigovban és más ősorosz városokban tett régészeti felfedezések. Egy-egy korszak életformájának rekonstruálása volt a cél: az anyagi emlékek vizsgálatában látni meg a társadalmi szerkezet felderítésének kulcsát.

A kitekintő érdeklődés jelei sokasodnak. Fejlődésnek indultak a történettudomány olyan ágazatai is, mint az Amerika-kutatás, az Afrika-kutatás, az északi népek etnográfiai vizsgálata; ezekkel a forradalom előtt nem törődtek. Jelentős szovjet eredmény volt a mayák írásának megfejtése, feltűnővé tette az is, hogy ez alkalommal elektronikus számológépeket használtak fel. Végül a világtörténeti kitekintés bizonyítéka az is, hogy befejeződött a tízkötetes „Világtörténelem" kilenc kötetének előkészítése. A szovjet irodalomtudomány izgalmas negyven éve azt a küzdelmet tükrözi, amelyet a munkásosztály vezetője, a Kommunista Párt vívott meg teljes sikerrel, azért, hogy a fejlődés spontán folyamata átadja a helyét az emberek öntudatos tevékenységének. Harc volt ez az irodalom és élet — a szovjet alkotó élet — egymástól való elszigetelése ellen, a harc annak láttatásáért, hogy az irodalom fejlődése a múltban is az osztályok harca közepette ment végbe, a heves viták azért, hogy az élő irodalom és maga az irodalomtudomány is teremtsen benső kapcsolatot a szocialista valósággal, nyújtson segítséget az új társadalom kialakulásához.

Futólagos és hézagos szemle ez a szovjet tudomány eredményei felett; az volt a célja, hogy meggyőzze az olvasót: hiba volna csak az űrkutatás új korszakot jelentő eredményeire függeszteni szemünket. A Nyugat tudósai a szovjet tudomány sikereinek nyitját kutatva három magyarázatra bukkantak: a szovjet tudósok nagy számára, a tudományos tájékoztató apparátus nagyméretű szervezettségére és a szovjet tudományos munka tervszerűségére. Való igaz: a népesség számához viszonyítva a szovjet tudományos dolgozók száma — 350 000 — az önállóan működő tudományos intézeteké — 3500 — jelentékeny. A Szovjetunió Tudományos Tájékoztató Intézete — a VINITI — tizenhárom, az egész világban folyó természettudományi kutatásról beszámoló referáló folyóirata — (ezeket nyugaton gondosan lefordítják angol nyelvre) — hatalmas segítséget jelent a tudományos munka számára, ugyanúgy, ahogy a Tudományos Akadémia irányító, koordináló szerepe kutatóintézeti hálózata

körében, nagy segítséget jelent az ipari és mezőgazdasági termelő munka számára. E magyarázatok elégtelensége nyilvánvaló; lényeges kiegészítésre szorul. Csak szocialista gazdasággal kapcsolatban beszélhetünk tervszerű tudományos kutatásról. Csak olyan társadalomban, amelyben a termelés és tervezés szempontjai közé nem furakodik be a profit szempontja, ahol a természeti kincseket és erőket a leghatékonyabban használják fel a nép javára, ahol — írja a program — „a tudomány gyümölcsöző fejlődésének az a biztosítéka, hogy elszakíthatatlanul a nép alkotó munkájához, a kommunista építés gyakorlatához kapcsolódik". És bátran mehetünk egy lépéssel tovább: csak abban a társadalomban, ahol a *tudomány valóban népi lett*, ahol a széles alapokra helyezett népművelő munkát áthatotta Lenin figyelmeztetése, amelyet 1897-ben írt egy cikkében: „Nem lehet a jövő társadalmat az oktatás és az új nemzedék termelő munkájának egyesítése nélkül elképzelni. Arra a magas színvonalra, amelyet a technika jelenlegi állása, a tudományos ismeretek színvonala megkövetel, nem emelkedhetik fel sem az oktatás és művelődés a termelő munka nélkül, sem a termelt munka az egyidejű oktatás és művelődés nélkül." A Szovjetunióban ez a színvonal, a tanult nép értelmi színvonala, mely lehetővé teszi a tudományos eredmények alkotó alkalmazását a néppel együtt, a nép javát szolgáló termelésben, valóság lett, a fokozódó tudásvágy új hajtóereje a jövendő fejlődésnek. Ez az az új hajtóerő, amelyet a tudományos szocializmus megalkotói és továbbfejlesztői számba vettek a kommunista társadalom megtervezésében.

Ilyen széles alapokra építve hirdette meg most a Szovjetunió Kommunista Pártja a *harmadik* programját: húsz év távlatába helyezve a kommunizmus, a szellemi javak bőségével is rendelkező osztálynélküli társadalom megvalósítását.

A program meghirdetésével egyidőben megy végbe a Szovjetunióban folyó tudományos kutató munka átszervezése, az elméleti kutatás szorosabb hozzákapcsolása a termelő munkához, a nép munkájához. Ennek az átszervezésnek első lépéseként kezdi meg munkáját egy új nagy átfogó szerv: a Szovjetunió Minisztertanácsának Állandó Bizottsága a Tudományos Kutatómunkák Koordinálására, M. V. Keldis, a Szovjet Akadémia új elnökének bejelentése alapján. Ha eddig a tudomány alkalmazása a társadalmi termelő erők hatalmas előmozdítója volt, ezután *„egyre inkább közvetlenül anyagi termelő erővé válik"*.

Új erővé, mely a Föld valamennyi népe javára szolgál, biztosítékaként annak, hogy az emberiség jövőjének programja megvalósul.

SZIGETI KILIÁN

A Szelepchényi-kódex

A KÓDEX LEÍRÁSA. — A SZELEPCHÉNYI-kódex jelenleg Nyitrán található a Káptalani Levéltárban.

Hártyakódex 190 × 275 mm mérettel, karoling minuscula írással, két kolumnában. Eredetileg 54 folióból állott. Ebből ma a 20—21. és az 51—52. folió hiányzik. 1958-ban a kódexet Prágába vitték kiállításra. Előzőleg Pozsonyban ZIMÁNYI restaurálta kötését, és ekkor két papírlapot kötött a hártyalapok elé, hármat pedig a kódex végére.

Négy-öt centiméter vastag felső táblájának mélyen besüllyesztett középső részéből a kálváriai jelenet domborműve emelkedik ki: feszület, Fájdalmas Szűzanya és Szent János. A feszület alatt kereszt alakú ereklyetartó, nyilván szent kereszt-ereklye számára. Ma üres. A kálváriai jelenetet sodronyzománcos díszítés veszi körül, a négy sarkon záródíszítéssel, az oldalak közepén pedig a négy apostol szimbólumával. A bal alsó sarkon címert látunk. A jobb alsó sarok díszítése (talán másik címere) hiányzik.

A kódex piros, kék és barnás-zöld vonalasan rajzolt iniciáléi egyszerű kivitelűek mérsékelt díszítéssel.

Tartalma szerint Evangelistarium, vagyis az evangéliumi szakaszokat tartalmazza az egyházi év sorrendjében. Különlegessége, hogy a De tempore rész evangélium-perikópái húsvéttal kezdődnek. Alban DOLD ezt a szokást ó-gallikán örökségnek tartja.[1] Véleményét RADÓ Polikárp is magáévá teszi, sőt rámutat még néhány ó-gallikán és egyéb sajátságra.[2]

A KÓDEX KELETKEZÉSI HELYE. — RADÓ Polikarp idézett művében a bencés szentek ünnepe alapján kétséget kizáróan kimutatja a kódex bencés eredetét, a HAHÓTI- és PRAY-kódexszel való föltűnő megegyezések és egyes magyar vonatkozású ünnepek nyomán pedig annak magyar jellegét. Kíséreljük meg most pontosabban megállapítani, hol és milyen közösség számára készült a SZELEPCHÉNYI-kódex?

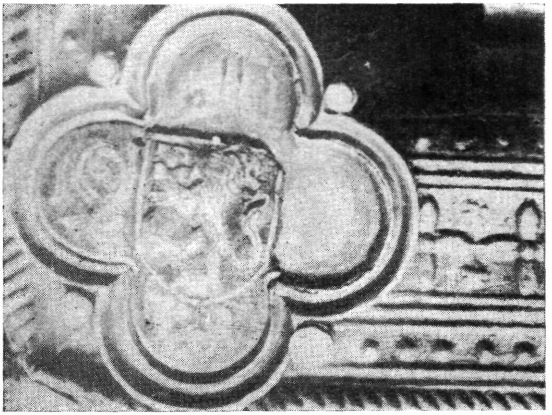
Kiindulópontnak vehetjük Szent Adalbert április 23-i ünnepét. Szent Adalbert az esztergomi főszékesegyház védőszentje már Szent István korában. A kódexnek tehát Esztergom, vagy legalább is az esztergomi egyházmegye területén valamely bencés kolostor számára kellett készülnie.

[1] DOLD A.: *Das älteste Liturgiebuch der lateinischen Kirche.* Beuron, 1936. Előszó VIII.

[2] RADÓ P.: *Hazánk legrégibb liturgikus könyve : a Szelepchényi-kódex.* Magy. Könyvszle. 1939 370—372. l.

RADÓ Polikárp azt tartja,[3] hogy a kódex az esztergomi káptalan számára szolgált, ahol a káptalan tagjai kezdettől fogva részben bencések voltak.

Való igaz, hogy amikor 1028—30 táján ARNOLDUS, regensburgi szerzetes Esztergomban meglátogatja ANASZTÁZ érseket, és ott megírja Szent Emmerám antiphonáit és responsoriumait, a fennmaradt oklevél szövege szerint az új antiphonákat a püspök megtaníttatja a „szerzetesekkel és klerikusokkal" (monachos et clericos suos fecit discere).[4]

A SZELEPCHÉNYI-kódex táblájának címere

Tehát az első időkben valóban együtt éltek szerzetesek és papok. Nincs azonban adatunk arra nézve, hogy a későbbi évtizedekben is éltek volna bencések az esztergomi érsek környezetében. Egyébként is a SZELEPCHÉNYI-kódex erősen bencés jellege kétséget kelt bennünk aziránt, hogy a kódexet az esztergomi káptalanénak valljuk.

A bencés és magyar jelleg, valamint Szent Adalbertnek kiemelt ünnepe inkább arra enged következtetni, hogy *az esztergomi egyházmegye területén fekvő valamely bencés kolostorban* kell a kódex hazáját keresnünk.

Minden valószínűsége megvan annak, hogy a SZELEPCHÉNYI-*kódexet Garamszentbenedekről eredeztessük*. Garamszentbenedeket I. Géza alapította 1075-ben Szent Benedek tiszteletére. Már szólottunk a kódex bencés jellegéről, ami megmagyarázza Szent Benedek ünnepének többszörös szereplését. De nem magyarázza meg, miért van Szent Benedek translatiójának július 11-én nemcsak oktávája, hanem vigiliája is. Szent Benedek vigiliája nem szerepel sem a HAHOTI-, sem a PRAY-kódexben. Nincs meg a Sacramentarium Ratoldiban sem, amellyel RADÓ idézett művében a SZELEPCHÉNYI-kódexet egybeveti. Nem található az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban levő ún. OLÁH-féle Evangelistariumban sem, pedig azt kb. ugyanezen időben (1078-ban) írták, ugyancsak Észak-Franciaországban (egy Liège-Maastricht-i egyházmegyében fekvő bencés apátság számára), ahonnan a SZELEPCHÉNYI-kódex mintapéldányát is származtatjuk. — LEROQUAIS-nak a középkori francia

[3] Uo. 400. l.
[4] KNAUZ N.: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*. Strigonii, 1874. 42. l.

Sacramentariumokat és Missalékat felsoroló háromkötetes művében mindössze öt kódexben találunk július 11-e előtt vigiliát. Ezek közül két Sacramentarium korábbi, X. századi, egy Missale 1060-ból való, két kódex XII. századi, tehát későbbi.[5]

Indokolttá teszi azonban és megmagyarázza Szent Benedek ünnepének oktáváját és vigiliáját is, ha elfogadjuk, hogy a kódex *Garamszentbenedek számára készült.* Itt ui. Szent Benedek nemcsak mint rendalapító szerepel, hanem mint az apátság és templom Patronusa is. Mivel pedig a március 21-i ünnep nagyböjtbe esik, s így nem ünnepelhető kellő fénnyel, azért a nyári ünnepet kellett gazdagabb liturgiával felruházni. Éppen a XI. században jött szokásba az apostol-ünnepeknek vigiliával való ünneplése. Kódexünk szerzője tehát vigiliával és oktávával tüntette ki Rendjének alapítóját és kolostora Patronusát.

Annál is feltűnőbb Szent Benedek translatiójának Magyarországon való ilyen fokozott ünneplése, mivel az itáliai bencés anyamonostor, Montecassino kifejezetten tiltakozott a translatio ünneplése ellen. A translatio ui. Szent Benedek és nővére, Szent Skolasztika csontjainak Montecassinóról a francia Fleury-be való átvitelét jelentette. A franciák ezt július 11-én megünnepelték, míg a montecassinóiak a legélesebben tiltakoztak az ünnep ellen, és tagadták, hogy Szent Benedek és Skolasztika csontjai Fleuryben lennének.[6]

A kódex keletkezési helyére vonatkozó ezen belső érveknek kedveznek a külső, *történelmi adatok* is.

Említettük, hogy a SZELEPCHÉNYI-kódex kötéstáblájának bal alsó sarkát címer díszíti. A címer megfejtése kétségtelenül bizonyítaná a kódex egykori birtokosát. A megfejtés azonban nem olyan egyszerű.

A címer két hátsó lábán álló oroszlánt ábrázol, amely jobb első lábát felemelve, valamit tart vele. Az oroszlánnak kettős farka van, fején koronát visel.

Sajnos, a domborműves címer erősen kopott, s így éppen a kritikus részeket nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani. A régi magyar családok között nagyon soknak címerpajzsában találunk álló oroszlánt. Majdnem minden esetben két hátsó lábán állva, balfelé fordulva, kettős farokkal,fején koronát visel, fölemelt jobb első lábával leggyakrabban kardot, máskor nyilakat, pálmaágakat, zászlót, liliomot, búzakalászt, sőt kis templomot stb.

[5] LEROQUAIS V.: *Les sacramentaires et les missels manuscrits des bibliothèques publiques de France.* Paris, 1924. I. 80.: Sacramentaire de Saint-Vaast d'Arras à l'usage de Corbie. (X. sz.) — I. 87: Sacramentaire d'Angers (X. sz. vége). — I. 152: Missel Bénédictin. à l'usage d'une collégiale ou d'un eabbaye de chanoines réguliers de Troyes (1060). — I. 256. Sacramentaire d'une abbaye Narbonnaise (XII. sz.). — I. 312: Missel de Troyes (XII. sz. utolsó negyede).

[6] A pannonhalmi Levéltár egy 1180 körüli oklevele érdekes bepillantást enged Montecassino gondolkodásába. Similis pannonhalmi apát (1176—1188) egy szerzetesét Montecassinóra küldte, hogy az anyamonostorral való (Szent Istvántól kapott) jogközösséget tanulmányozza. Péter cassinói apát nem mulasztja el az alkalmat, hogy a jogokon kívül meg ne említse a nekik annyira érzékeny pontot, miszerint pápai kiközösítés terhe mellett tilos Szent Benedek translatióját (júl. 11.) megünnepelni. Ezen oklevélből valószínűnek látszik, hogy a cassinói apát tudott Szent Benedek translatiójának magyarországi ünnepléséről, és a kiközösítés hangsúlyozásával akart némiképp ellenhatást gyakorolni. Másrészt ezen oklevél is bizonyíték a franciaországi liturgiának az árpádkori magyar liturgiára való erős hatása mellett. Garamszentbenedeken tehát nyilván francia hatás alatt Szent Benedeket, mint Patronust a maximális ünneplési lehetőséggel tisztelték meg. CAPSA 35. F. — Közölve: ERDÉLYI L.: *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története.* (Bp. 1902) I. 608—609. l.

tart. Ez a leírás ráillik a SZELEPCHÉNYI-kódexen levő címerre is. Pusztán azt nehéz eldönteni, mit tart az oroszlán jobb első lábával? Ez pedig döntő fontosságú volna címerünk meghatározásában.

Azt is tudnunk kell, hogy egy-egy család címerében különböző helyeken vagy a család különböző tagjainak ábrázolása szerint némi eltérések, változatok szoktak jelentkezni. Ez szintén megnehezíti a címer pontos meghatározását.

A SZELEPCHÉNYI-kódex címerét FUCHS X. Ferenc püspök SZELEPCHÉNYI György, előbb veszprémi püspök, majd kalocsai érsek és nyitrai püspökhelyettes, 1666-tól esztergomi érsek címerének tartotta, s ennek alapján a kódexet az 1800-i Canonica Visitatióban SZELEPCHÉNYI evangéliumos könyvének mondotta.[7]

RÁTH György kétségbevonta, hogy a címer SZELEPCHÉNYIé lenne. Szerinte nem egyeztethető össze az evangelistarium táblájának XV. századi tiszta, komoly stílusával.[8]

Magunk részéről el tudnánk fogadni SZELEPCHÉNYI címerének. Mert ha a címerben az oroszlán jobb lábával fénylő napot tart, akkor minden lényegeset megtalálunk rajta, amit a SZELEPCHÉNYI címerről ÁLDÁSY leírásából,[9] és a nagy SIEBMACHER's *Wappenbuch*ban levő rajzából[10] tudunk.

A nehézség inkább abban áll, miért került volna a XVII. század közepén SZELEPCHÉNYI címere egy XV. századi művészi sodronyzománcos könyvdíszítés sarkára? Az Evangelistariumot SZELEPCHÉNYI már egészen biztosan nem használta. A nyomtatott liturgikus könyvek akkorra már kiszorították a nehezebben kezelhető és olvasható pergamenkódexeket, és nagyon sok helyütt könyvek bekötésére használták fel a XVI—XVIII. században a régebbi kódexek pergamenlapjait. Miért díszített volna címerével egy ősi kódexet, amelyet valószínűleg csak emlékként őrzött?

Ezért korábbi család címerével kell egybevetnünk. Mivel pedig a kódexet garamszentbenedekinek tartjuk, azért az ottani apátok között kell keresnünk a címer tulajdonosát.

Elég nagy valószínűséggel felismerjük azt az ősi SZÉCHÉNYI-család (nem azonos a későbbi gróf SZÉCHÉNYI családdal!) utolsó férfitagjában, III. János apátban (1476—1510). Az ő címere NAGY Iván leírása[11] szerint: „paizs udvarában növő oroszlán kettős farkkal, első jobb lábával keresztet tartva". NAGY Iván itt nem mondja, de a már idézett *Siebmacher's Wappenbuch*ban (amelynek szövegrészén szintén ő dolgozott) a SZÉCHÉNYI-család címerében megkoronázott oroszlán (ein gekrönter Löwe) szerepel.[12] Ha a NAGY Ivántól említett kereszt, amelyet az oroszlán jobb lábával tart, azonos azzal a kereszt alakú dísszel, amely címerünk bal felső sarkában látható, akkor a címert valóban SZÉCHÉNYI János garamszentbenedeki apáténak mondhatjuk.

[7] *Episcopatus Nitriensis eiusque praesulum memoria.* (Posonii, 1835) 367. Id. Radó, i. m. 365. l.

[8] RADÓ, i. m. 366.

[9] ÁLDÁSY A.: *A magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának czimjegyzéke.* II. Czimereslevelek. (Bp. 1904) 86. l.

[10] J. SIEBMACHER's *grosses und allgemeines Wappenbuch.* (Nürnberg) CSERGHEŐ de N.-Tacskánd G.: *Wappenbuch des Adels von Ungarn sammt den Nebenländern der St. Stephans-Krone.* (Nürnberg, 1885—1894) IV. 439. l.

[11] NAGY I.: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedekrendi táblákkal.* Pest, 1857—1868. XII. 345. l.

[12] SIEBMACHER, i. m. VI. 618. l.

János apát egész egyéniségéhez és tevékenységéhez hozzáillik az ősi Evangelistarium gazdagon díszes, címeres kötése. Mint Corvin Mátyás király kedves embere, a királyi kancelláriából került az apáti székbe. Apátsága alatt befejezte az apátsági templom és monostor újjáépítését, amely a huszita háborúk idején rongálódott meg, és 1483. július 11-én — tehát éppen Szent Benedek translatiójának ünnepén — felszenteltette.[13] Ezáltal július 11-e Garamszentbenedek számára nemcsak a rendalapítónak és Patronusnak, hanem egyúttal templomszentelésnek, Dedicatiónak is ünnepe lett.

Az elpusztult régi templomból fennmaradt az a hatalmas gótikus feszület, amely ma is a templom diadalívéről függ alá. Meggyőződésünk, hogy amikor Széchényi János az Evangelistarium táblájára domborműves feszületet tétetett, ez az ősi feszület állott szemei előtt. Amint ui. ezen feszület négy ágának végén a négy evangelista szimbóluma volt elhelyezve (amelyeket Storno a múlt századi restauráláskor az eredetiek nyomán újakkal cserélt fel[14]), úgy kódexünk táblájának peremén is a négy oldal közepén, keresztalakban a négy evangélista szimbólumát látjuk.

Azt is tudjuk, hogy János apát nemcsak ezen Evangelistarium restaurálásával szolgálta a Szent Benedektől annyira hangoztatott zsolozsma ügyét, hanem vannak adataink, amely szerint Breviariumot is íratott monostora számára.[15]

Kniewald Károly véleménye szerint [16] azért kötötték a kódexet ilyen díszes táblába, mert eskütétel céljaira használták püspökszentelésnél, királykoronázáskor. Nyomában mások is vallják ezt a véleményt[17].

Mi azt gondoljuk, hogy a Szelepchényi-kódex nem a miséhez használt Evangelistarium volt, hanem kóruskönyv. A bencés zsolozsmában ui. vasár-és ünnepnap az éjszakai zsolozsmarész (Matutinum) végén az apát elénekli az ünnep evangéliumát. Köznapokon (feriákon) nincs a zsolozsmában evangélium. Minthogy pedig a Szelepchényi-kódexben csak a vasár- és ünnepnapok evangéliumát találjuk, valószínűnek tartjuk, hogy az apát számára szolgált kórusi evangéliumoskönyvnek. (NB. A világi papi zsolozsmában nem szerepel az evangélium !)

Ezen esetben Széchényi János apát igazában saját használatára ékesítette fel az ősi Evangelistariumot.

Széchényi János halála után a garamszentbenedeki apátságban hamarosan aláhanyatlott, majd lassan megszűnt a szerzetesi élet. A törökök szerették volna megszerezni a felvidéki bányavárosokat, és többszörösen megkíséreltéek abban az irányban az előretörést. Az oda vezető utak kulcspontja Garamszentbenedek környékére esett. A kolostor tehát várrá alakult, s ez lehetetlenné tette a komoly szerzetesi életet. Végül is Miksa király 1565-ben az esztergomi káptalannak adományozta. A kolostort azután prefektusok kormányozták. Mellettük működtek a konventjegyzők, akik egyúttal a hiteleshelyi teendőket is ellátták.[18]

[13] Knauz N.: *A Garam-melletti Szent-Benedeki apátság.* Bp. 1890. 39—41. l.
[14] Uo. 36.
[15] Esztergomi Káptalani Levéltár Lad. 1. 4. 12. — Id. Knauz N., i. m. 82. l.
[16] Radó, i. m. 367. l.
[17] Pl. Fitz J.: *A magyar könyv története.* (1959) 13. l.
[18] Sörös P.: *Az elenyészett benczés apátságok.* (A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. XII. K. Bp. 1912) 118. l. És: Haiczl K.: *A Garamszentbenedeki apátság története.* (Bp. 1913). 44—45. l.

A konventjegyzők névsorában találjuk 1628—1646-ig SZELEPCHÉNYI György érsek testvérbátyját, SZELEPCHÉNYI Mihályt, akit halála után az apátsági templomban temettek el. Sírja fölé SZELEPCHÉNYI György emléktáblát állíttatott, amely ma is megvan.[19]

Kézenfekvő a gondolat, hogy a Evangelistarium SZELEPCHÉNYI Mihály utján jutott Garamszentbenedekről SZELEPCHÉNYI György birtokába. Annál is inkább, mivel a védővárrá alakult monostorban úgysem volt rá többé szükség. SZELECPHÉNYI György az értékes emléket, úgy látszik, még életében a nyitrai Káptalannak ajándékozta.[20] A kódex 1919—1942-ig az esztergomi főszékesegyházi kincstárban volt letétben. Akkor visszaadták a nyitrai Káptalannak, ahol ma is őrzik.

A KÓDEX KELETKEZÉSI IDEJE. — RADÓ Polikárp a SZELEPCHÉNYI-kódexről szóló tanulmánya kapcsán annak írását tüzetesen megvizsgáltatta BARTONIEK Emmával. Ennek eredménye alapján a kódex keletkezése a XI. század első felébe helyezhető.[21]

MEZEY László az Evangelistarium írását a XII. század elejéről keltezi.[22]

Ha elfogadjuk a SZELEPCHÉNYI-kódex garamszentbenedeki eredetét, akkor keletkezésének legkorábbi időpontja 1075, vagyis a monostor alapításának éve.

Keletkezésének legkésőbbi időpontját RADÓ Polikárp 1083-ban látja, mivel akkor avatta szentté VII. Gergely pápa az első három magyar szentet: Istvánt, Imrét és Gellértet.

Mi azonban lehetőnek tartjuk, hogy a szenttéavatás ténye nem jelentette az ünnepeknek a liturgikus könyvekbe való azonnali felvételét, amiként ezt más példákban is láthatjuk. Így a XII. század közepén írt Gráci Antiphonálében megtaláljuk Szent István officiumát, Szent Gellért megemlékezését, de Szent Imre ünneplésének semmi nyoma, pedig mindhármukat együtt avatták szentté.

Mivel azonban a szabolcsi zsinat 1092-ben az elrendelt kötelező ünnepek között felsorolja a magyar szentek ünnepeit is,[23] fel kell tételeznünk, hogy az utána következő időkben keletkezett liturgikus könyveink általában tartalmazzák az első magyar szentek ünnepeit.

Ezek szerint a SZELEPCHÉNYI-*kódex* 1075 *után Garamszentbenedeken* készült, aligha később a XI—XII. század fordulójánál.

[19] HAICZL K. i. m. 169. l. — Az emléktábla feliratát NAGY Iván közölte: Magy. Tört. Tár XI. 239.: Gen. Dno Michaeli Pohronczio Szelepczeni Venerabilis Conventus S. Benedicti de juxta Gron ac Cottuum Bars et Hont Jurato Notario Fratri suo de se bene merito Georgius Szelepczeny Archi Epp. Strig. 1676.

[20] RADÓ, i. m. 366 l.

[21] Uo. 368—369 l.

[22] Szóbeli közlés.

[23] BATTHYÁN I.: *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae, et Provinciarium adiacentium.* (Albae-Carolinae, 1785) I. 440—441. n. 37. — Csak meggondolandó adalékként közöljük az 1092-i szabolcsi zsinat ezen szavait: „Istae vero festivitates servandae sunt per annum: ... S. Regis Stephani, ... S. Gerhardi Episcopi, ... S. Emerici Ducis, ... et *unaquaque Parochia suum Patronum,* et dedicationem Ecclesiae celebret." — Tehát a Patronus megünneplése kötelező ünnep volt, s talán ez is alátámasztja állításunkat, hogy Garamszentbenedek patronatus címén ünnepelte nagyobb fénnyel Szent Benedek translatióját, mint a többi magyar bencés apátságok.

KILIÁN SZIGETI: DER SZELEPCHÉNYI-KODEX

Die erste Besprechung des Szelepchényi-Kodex' wurde von Polikárp Radó in „Magyar Könyvszemle" (1939, 4.) unter dem Titel: «Le plus ancien livre liturgique de la Hongrie: L'Évangéliaire de l'archévèque Szelepchényi» veröffentlicht. Auf dieser Grundlage bauen wir nun weiter, indem wir die Forschungen nach dem Entstehungsort und nach der Entstehungszeit der Handschrift fortsetzen.

Unser Ausgangspunkt zum Feststellen des Entstehungsortes ist das Fest des heiligen Adalbert am 23. April, von dem der in der ganzen Kirche gefeierte Sankt-Georg-Tag in unserem Kodex verdrängt wird. Das konnte nur dort geschehen, wo Adalbert Schutzheilige des Ortes oder der Diözese war. Da nun der Heilige als Patron des Esztergomer Domes und der Diözese geehrt wurde, mußte der Kodex in Esztergom (Gran) oder in der Esztergomer Diözese entstehen.

Der ganze Charakter des Evangeliars weist auf den Benediktinerorden hin. Polikárp Radó dachte an den Esztergomer Ursprung der Handschrift, da in Esztergom, wie in den süddeutschen Domklostern, weltliche Priester ein gemeinsames Leben mit Benediktinern führten.

Der starke Benediktiner-Charakter und die Benediktiner-Feiertage machen es aber unwahrscheinlich, daß es um das Evangeliar eines Domkapitels handelt. Wir meinen den Kodex viel mehr mit einem Benediktinerkloster der Esztergomer Diözese in Zusammenhang zu bringen. Drei Klöster können in Betracht kommen: Zobor, Kolos und Garamszentbenedek. Die Schutzheiligen von Zobor und Kolos werden aber in unserer Handschrift nicht besonders gefeiert. Desto ausdrücklicher wird das Fest des heiligen Benedikt am 11. Juli betont. Es ist also höchst berechtigt, wenn wir die Handschrift auf die unter dem Patronat des heiligen Benedikt stehende Garamszentbenedeker Abtei zurückführen.

In Frankreich wurde die Translation der Reliquien der heiligen Scholastika (Schwester des hl. Benedikt) von Montecassino nach Fleury am 11. Juli gefeiert. Montecassino leugnete, daß die Gebeine nach Frankreich gebracht worden wären, und erhebte Einspruch gegen diesen Feiertag. In Ungarn wurde aber der Tag im ganzen Mittelalter sowohl von den Benediktinern als auch von den Diözesen gefeiert. Eine Oktav des Tages enthält aber unter den ungarischen Missalien und Evangeliarien nur der Szelepchényi-Kodex, der kurz danach entstandene, ebenfalls von Benediktinern benützte Pray-Kodex und ein Garamszentbenedeker Missal aus dem Jahre 1394. Die Vigilie (10. Juli) ist nur im Szelepchényi-Kodex vermerkt.

Diese inhaltlichen Argumente werden auch durch äußerliche Umstände unterstützt.

Die linke untere Ecke des Einbanddeckels ist von einem Wappen geschmückt. Der Eigentümer des Wappens konnte also auch Eigentümer des Kodex sein. Das Wappentier: ein auf den hinteren Beinen stehender Löwe kommt aber in vielen ungarischen Geschlechtswappen vor, endgültig überzeugende Folgerungen können wir also daraus nicht ziehen.

Die bisher durchgeführten Versuche vernachlässigend, denken wir den Eigentümer des Wappens im Garamszentbenedeker Abt, János Széchényi (1476—1510) zu finden. Der humanistisch gebildete Abt war vom König Matthias Corvinus sehr hochgeschätzt. Während seines großzügigen Priorats wurde das Kloster und die Kirche neugebaut. Die Neubauten werden eben am bereits besprochenen Feiertag des hl. Benedikt, am 11. Juli geweiht.

Beim neuen Einband, bzw. bei der Restaurierung der Handschrift wurden die vom alten Einbanddeckel herabgelösten Emailschmucke mit ausgezeichnetem feinem Kunstgefühl verwendet. Als der Abt auf dem neuen Einbanddeckel das Kreuz mit Reliefen entwarf und die vom alten Einband gebliebenen vier Evangelisten-Symbole kreuzförmig auf den vier Seiten des Deckels gruppierte, schwebte ihm wahrscheinlich das alte gotische Kreuz seiner Kirche vor den Augen. Das Kreuz schmückt noch heute die Garamszentbenedeker Kirche und trägt auf seinen vier Pfählen ebenfalls die Symbole der vier Evangelisten.

Von vorangehenden Forschern wurde der auffällige Prachtband so erklärt, daß man annahm, daß der Kodex beim bischöflichen oder königlichen Eide benützt wurde. Unserer Meinung nach war aber der Kodex ein Benediktiner-Chorbuch. Bei den Benediktinern wurde nämlich im Chor das Evangelium an Sonn- und Feiertagen vom Abt gesungen. Der Szelepchényi-Kodex enthält tatsächlich nur die Sonn- und Feiertagsevangelien. Der Abt, János Széchényi ließ also das Evangeliar für seinen persönlichen Gebrauch restaurieren.

Im XVI. Jh., während der Türkenkriege, wurde Garamszentbenedek zu einer Burg, die monastische Lebensführung hörte darin auf, das Kloster wurde von Präfekten regiert und um die Aufgabe eines glaubwürdigen Ortes weiter erfüllen zu können, wurden Laien als Konventnotare angestellt. In den Jahren 1628—1646 war Mihály Szelepchényi, Bruder des grossen Erzbischofs György Szelepchényi, der Garamszentbenedeker Konventnotar. Aller Wahrscheinlichkeit nach gab er die Handschrift angesichts der Gefahr, die der Burg und dem Kodex drohte, seinem Bruder, Georg Szelepchényi, der ihn dann dem Nyitraer Domkapitel weiterschenkte. Auch heute wird er im Archiv des Domkapitels aufbewahrt.

Wenn wir den Garamszentbenedeker Ursprung des Kodex annehmen, so konnte er am frühesten nach dem Jahre 1075 entstanden sein, da das Kloster in diesem Jahre vom König Géza I. gestiftet wurde.

Nach den paläographischen Untersuchungen Emma Bartonieks, und weil im Evangeliar die Feste der im Jahre 1083 heiliggesprochenen Stephan, Emerich und Gerhard fehlen, setzte Polikárp Radó die Entstehungszeit der Handschrift ins XI. Jh., unbedingt vor 1083, bzw. noch vor 1073, da es darin auch der Kult der Zoborer Eremiten: Zoerards und Benedeks unberücksichtigt bleibt.

Die von László Mezey durchgeführten neuesten und gründlicheren Textuntersuchungen zwingen uns aber die Entstehungszeit lieber ins XII. Jh. zu setzen.

MÉSZÁROS ISTVÁN

Magyarországi iskoláskönyv a XII. század első feléből

Középkori neveléstörténetünk jeles kutatói, BÉKEFI Remig, FRAKNÓI Vilmos, majd FINÁCZY Ernő előtt ismeretlen maradt az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Mss III. 184. számú kódexe, amely nem más, mint a legelső, Magyarországon használt, talán itt is készült „tankönyv".

Mi lehetett eddigi ismeretlenségének oka?

Elsősorban az, hogy a kötet első, nagyobb része az „Énekek éneke" magyarázatát tartalmazza, erről kapta címét is, s a könyvtár minden régebbi és újabb katalógusában így szerepel: „Tractatus in Cantica Canticorum".

A hártyalapokra írt sorok megszakítás nélkül, címek, bekezdések mellőzésével, vég nélküli egyformaságban következnek egymás után, s az egyházi rész fejezetei után szinte észrevétlenül vált át a szöveg az iskolás részre. Az írás igen apró betűs, olvasása eléggé nehéz, és még jobban bonyolítja a sok rövidítés. A kódex végigolvasására bizonyára ez okok miatt nem került sor, s ezért kerülte el mindeddig a szakemberek figyelmét.

Pedig a kódexet már publikálták, ezt azonban nem pedagógia-történeti részleteinek köszönhette. Az utolsó lapon található ugyanis az úgynevezett Esztergomi Krónika, egy későbbi latin nyelvű bejegyzés, amelyet a XIII. század közepe táján vetett a kódexlapra az ismeretlen scriptor. A rövid néhány sor nyolc Árpád-házi királyunk nevét és temetkezési helyét örökítette meg. KNAUZ Nándor tette közzé ezt a legelsőül leírt krónikát 1875-ben.[1] 1902-ben pedig ZOLTVÁNY Irén mutatta ki az Énekek éneke-kommentárról, hogy az a IX. században élt HAYMO halberstadti bencés apát, majd püspök művének másolata. Magát a leírás munkáját szerinte valószínűleg magyarországi bencés szerzetes végezte.[2] A kötetet, illetőleg annak krónika-részletét kiállították az 1958-ban rendezett esztergomi kódex-kiállításon is, ennek kapcsán említi a kiállítás katalógusa.[3]

Kódexünk iskolás része *„tankönyv"*. Az ilyen célt szolgáló könyveket, a mai gyakorlattal ellentétben, a középkori diák maga állította össze. Így írta le SZALKAI László, a későbbi esztergomi érsek mint pataki iskolás 1494-ben KISVÁRDAI János baccalaureus-tanár előadásainak anyagát.[4] Ezt az asztro-

[1] KNAUZ Nándor: Az *esztergomi rövid krónika*. Századok. 1875. 623. l.

[2] *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története*. Budapest 1902. I. 436. l.

[3] *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár anyagából rendezett kódexminiatúra-kiállítás katalógusa*. Esztergom 1958. 9, 15. l.

[4] Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban. Jelzete: Mss II. 395.

nómiai, nyelvészeti és zenei jegyzeteket tartalmazó kötetet tartotta a szakirodalom az első magyarországi tankönyvnek.[5]

Most ismertetendő tankönyvünk azonban sokkal régibb.

*

A tankönyv leírásának ideje.

Nyolcadrét alakú kis kódexünk hányatott életének csak a közelmúltját ismerjük. Első lapjának bejegyzése szerint 1864-ben vette Scitovszki János esztergomi érsek 30 aranyforintért. Előző tulajdonosának neve is szerepel ezen az oldalon : 1842-ben Farkas Lajosé volt. Másolási idejére magában a szövegben nem utal semmi megjegyzés, sem az egyházi, sem az iskolás részben. Gondos paleográfiai vizsgálattal azonban, tág keretek között, következtethetünk keletkezésének korára.

A kötet 23 — 18×12 cm nagyságú — lapból áll, három ívre elosztva. Az első 18 lapot a kéthasábos írással írt traktátus foglalja el, a 19/a oldal baloldali oszlopának közepe táján, egy sornyi kihagyás után kezdődik a tankönyv-rész. Ezután három kivágott lap keskeny szegélyét láthatjuk a fűzésnél. A vágás egyenetlenségeiből arra lehet következtetni, hogy ezeken a lapokon sohasem volt írás, éppen a hártyák hibás volta miatt távolították el, még a ráírás előtt. Erre mutat az is, hogy a megelőző és az utána következő részekben nincs értelmi megszakítás. Ezután folytatódik a szöveg, egészen a 23/a oldalig, itt találhatjuk, a tananyag befejezése után, a krónikás bejegyzést. Tankönyvünk tehát 8 oldal terjedelmű, szorosan egymáshoz tapadó kicsi betűkkel, nagyon sűrű sorokkal, sok erős rövidítéssel.

Az egész kódexben két kéz munkáját lehet megkülönböztetni. A traktátus nagyobbik része jellegzetes XI. század végi könyvírás. A 18/a oldal bal hasábjának alján azonban, még a Cantica Canticorum részben, pontosan megkülönböztethetően más folytatta az írást. Míg az első kéz írása folyamatos egyöntetűséggel, szinte teljes változatlansággal hömpölyög, addig a másik kéz munkájában több egyenetlenség tarkítja az írás képét. Többször megváltozik a tinta színének árnyalata, más és más hegyű a toll, egyes helyeken sokkal zsúfoltabb az írás, mint a kódex első lapjain.

Így más tollal, erősebben ferdére vágott heggyel, sötétebb tintával, kissé nagyobb betűkkel íródott az eltávolított lapok után következő 20/a oldal baloldali oszlopának 33 sora. Ez az írás azután megszakadva ismét más tintájú, egészen vékony tollal írt, igen zilált írásba csap át, amely ugyanez oldal jobboldali oszlopának első két soráig tart. Itt visszatér a szép, gondos írás, de sokkal jobban összesűrítve, tömörítve a sorokat, s a tinta is sötétebb, mint előbb. Különösen kiválik a 22/a oldal bal hasábjában egy ötsoros rész, egészen sötét, fekete tintával. Az erre következő levélminta színe megint halványbarna, akárcsak a kötet utolsó oldalainak betűi, sorai.

Mindezek érthetők: *tankönyvünk írója saját maga számára készítette jegyzetét,* több szabadságot engedhetett meg a külső kiállítást illetően. Szorította őt a rendelkezésére álló oldalak száma, igyekezett úgy elhelyezni szövegeit, hogy — ha összeszorítva is — de elférjenek a kis könyvben. A viszonylagos

[5] Bartha Dénes: *Szalkai érsek zenei jegyzetei monostori iskolai diák korából.* Budapest 1934. 2. l.

gondatlanságot megmagyarázza a tankönyv összeállításának módja is: az egyes részeket akkor írta le diákunk, amikor annak megtárgyalására, feldolgozására az iskolai munka folyamán éppen sor került. A többszöri nekikezdés természetesen az egyöntetűség, a külső csinosság rovására ment. Ezek a tintaszín- és tollhegy-különbségek is aláhúzzák, hogy nem együttő-helyében, automatikusan másolta valamelyik scriptor, hanem valóban iskolás diák keze által írt és forgatott „tankönyv" volt esztergomi jegyzetünk.

*

De ezt bizonyítja *írásának tüzetesebb vizsgálata* is.

Tankönyvünk írása ugyanis — de már a traktátus utolsó része is, tehát a második kéz írása — nem a szokásos könyvírás, amelyet a vallásos-tudós kódexekben használtak a kor másolói, hanem sajátos, a folyóírás felé közeledő ún. cursiva textualis.

A betűformák tiszták, világosak, energikus vonásúak annak ellenére, hogy szemmel láthatóan gyors iramban vetették őket egymás mellé. Szembetűnő az író kéz nagyfokú fegyelmezettsége. Az egyes betűalakok ugyan még több tagból állnak (tehát az írás még nem kurzív írás), s a telt, kerek idomok kialakítása is fokozott igényeket támaszt az íróval szemben, mégsem érződik a lassú aprólékosságnak semmi gondja, az írás biztosan, végtelen szabályossággal, gyors rutinnal szalad a sorokon, éles ellentétben a kötet első részének óvatosan rajzolgatott betűivel. Az írást azonban gyorsulása nem teszi deformálttá, a betűk a formák teljes megőrzésével sorakoznak sűrűn, szorosan egymás mellett, apró, segédvonalkákkal kapcsolódva egymáshoz. Néha nemcsak több betű, de több szó is egy lendülettel, egyben íródik le, a szavak előtt álló prepozíciókat, valamint az „et" kötőszó hetesformájú jelét pedig minden esetben egybeírva láthatjuk. Tankönyvünk leírója szívesen alkalmazza a gyakorlati íráshasználatban kialakult kurzív elemeket, a kéz mozgását könnyítő elhúzásokat, hajlásokat, s a betűtagok és az egyes betűk egymás közötti kapcsolódását megkönnyítő vonásokat.

A gyors és energikus toll azonban az egyenes vonalakat keresi, ezért a másoló a kerek betűrészeket itt-ott, alig észrevehetően már megroppantotta. Jól megfigyelhető ez az öntudatlan szándék különösen a 20/a oldal bal oszlopának első néhány sorában. Ez a jelenség már a gótika felé mutat. Tankönyvünkben azonban még mindig a külön betűnként, sőt betűtagonként dolgozó írástechnika uralkodik, a toll mozgása még vertikális, felülről lefelé ejti a vonásokat.

Néhány régiesebb betűalak is él még a szövegben. Vegyesen szerepel a függőleges szárú *d* a visszahajló szárúval; a nagyfejű mondatkezdő *a* a háromszög alakú nagy *A*-val; a háromlábú kis *m* a szív alakú típussal; a szögletes nagy *V* a legömbölyített *Y* alakúval. Az *r* és a hosszú *s* mélyen lenyúlik a sor alá, a *g* betű alsó és felső hurokja egyaránt kerek és zárt. A latin *ae* betűt legtöbbször puszta *e*-vel jelöli jegyzetünk írója, ritkán cedille-el ellátott *e*-vel, a szavak belsejében gyakran kisméretű nagy *R* található, az *i* betűkön soha sincs pont. Az „et" rövidítése ritkán történik a szokásos áthúzás nélküli 7-hez hasonló jellel, legtöbbször „ac" formában kiírva olvasható. Hiányoznak még a leglényegesebb összekötő vonalak, valamint az *l*, *g*, *f* betűk le-, illetőleg felfelé irányuló szárainak hurkolásai, amelyek később majd valóban folyamatossá, könnyen folyóvá teszik az írást.

A legújabb — magyar kezdeményű — írástörténeti kutatás a *fenti ismérvekkel jellemzett írásmódot „dictamen-írás"-nak nevezi.*[6] Megjelenése, kialakulása ugyanis szoros kapcsolatot mutat a XI—XII. század fordulóján jelentkező, az iskolai oktatással párhuzamos „Ars dictaminis" kurzusokkal. Az itt folyó képzés a nehézkes könyvbetűk kizárólagos uralmának idején tervszerűen igyekezett kialakítani a gyorsabb, folyamatosabb írás formáit a levelezés, a hivatalos iratok fogalmazásának céljaira, általában a kor társadalmi írásbelisége számára.

Minden jel arra mutat, hogy ezt az írásmódot az iskolai tananyag mellett, külön kurzusokon sajátították el, mint hivatás-írást, szakképzettséget, a közigazgatási adminisztráció szolgálatára készülő klerikusok. Nem állítható, hogy ez az írásmód csak a magasabb képzettségűek sajátja lett volna, ismerünk példákat ilyen tökéletes írással, amelyek eléggé bizonytalan grammatikai képzettségre vallanak. Az „Ars dictaminis" kurzusai mindamellett az iskolával szoros összefüggésben folytak, a képzés annak grammatikai-retorikai tananyagára alapozódott.

Ezt a kurzívába hajló írástípust Montecassino nagy jelentőségű bencés iskolája alakította ki. Itt élt és tanított ALBERICUS, az első *„Ars dictaminis"*-tankönyv szerzője, a XI. század végén. Az új írás Itáliában nem terjedt el, viszont közvetlenül Montecassinóból került el Normandia, Anglia iskoláiba, káptalani székhelyeire;[7] majd az északi Franciaországba, ez vált azután a kontinensen az új írástechnika kisugárzó fókuszává. A lassan „universitas"-szá fejlődő párizsi iskolák magasabb fokú tudományos központokká való szerveződése időben is teljesen párhuzamos jelenség az új írásmód kialakulásával. Innen, Párizsból vitték szét hazájukba a társadalmi adminisztráció alapvető készségeit, a gótikába hajló írást (a „littera Parisiensis"-t) és a főbb külső fogalmazási formákat az innen kirajzó, itt tanuló diákok.

Az alakuló egyetemeken — azoknak az iskoláknak szokásait követve, amelyekből kifejlődtek — már kezdettől fogva állandósultak a gyakorlati levelezésre oktató „Ars dictaminis" kurzusai az egyetem tanárai közé tartozó mesterek vezetésével. A hivatalos egyetemi tantervek azonban seholsem emlékeznek meg e tanfolyamokról, mert anyaguk nem tartozott a tulajdonképpeni, grádust adó egyetemi képzéshez.

Nem véletlen ez. Az egyetemi előadásokon — ugyancsak régebbi hagyományokat követve — nagy szerepe volt már kezdettől fogva az írás oktatásának, gyakoroltatásának. Egyes anyagrészek feldolgozása során a magister tollba mondta a megtanulandó szöveget, lelassítva, ismételve a mondatokat. Innen ered ennek az előadásmódnak a neve: „Legere ad pennam, legere ad calamum".[8] A tanulók a lediktált tananyagot vagy azonnal tintával, tollal hártyára írták, vagy pedig először viasszal bevont táblára jegyezték fel, s később, szállásukon másolták át pergamentre. Ez a jegyzetelő írás azonban igénytelen, darabos betűkből állt, amellyel a diák később sem mint könyvíró, sem mint oklevélíró nem boldogulhatott.

[6] HAJNAL István: *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales.* Budapest 1959.[2] 35. l.

[7] HAJNAL István: *A propos de l'enseignement de l'écriture aux universités médiévales.* Az id. kötetben: 249. l.

[8] HAJNAL: *L'enseignement* . . . 117. l.

Aki viszont íráskészségével valami előkelőbb elhelyezkedést ambicionált — s a XII. században már voltak ilyenek, egyre nagyobb számban —, annak különleges „szakmai" írásképzésben kellett részt vennie. Ezt szolgálták a speciális írást-tanító, ügyirat-kiállításra, levélfogalmazásra oktató „Ars dictaminis" tanfolyamok. Ezt az írást stilizálta később hivatalos, kanonizált oklevél-írásává a pápai Curia, ebből formálódtak ki Európa-szerte a XIII. századi tökéletes kalligrafiájú kancelláriai írások.

A „dictamen-írás" első jelentkezése a XI—XII. század fordulója körül észlelhető. Esztergomi tankönyvünk írása, fentebb részletezett tulajdonságaival ezt a kezdeti stádiumot tárja elénk. Érdemes azonban tovább nyomon követni ennek a „dictamen-írás"-ból kisarjadt folyóírásnak az útját, hogy tankönyvünk írásmódját azokkal összevetve, keletkezési idejét annál nagyobb biztonsággal meghatározhassuk.[9]

A XII. század végére ugyanis a „dictamen-írás" tovább alakult. Ekkorra a betűk szoros egymásutánjára ügyelő kéz a betűk alsó és felső szárainak hajlásait már hurkolásokká növelte, s az írás képét a *t*, *l*, *b* betűk felfelé hajladozó szárai, valamint a *g*, *p* betűk lefelé kacskaringózó hajlításai uralták. Ekkor már egyetlen vonással írták a betűket, különösen jellemző az *m*, *n*, *u* betűk szétnyílása egyetlen tollvonással írt szögletes hullámvonalakká. Az írás már kezd horizontális jellegűvé válni a sok összekötő vonal és hurok miatt.

Kétségtelenül a stílusváltozás korának egy pillanatát rögzítette le könyvünk: *egymás mellett van a XII. század elején használt régi és új írás*. Kódexünk hártyalapjai képzeletünkben egy idős scriptort idéznek fel, aki az egész életében használt, de ekkor már régiesnek ható könyvírással majdnem elkészült a traktátus lemásolásával. Munkájának azonban nem tudott végére érni, s egy fiatal nótáriusjelölt diák fejezte be új, modern írásmóddal. Ő azután a maradék üres lapokra leírta az iskolai oktatás anyagát is, tankönyvet készített magának.

*

Tanulmányozott kódexrészletünk tehát a XII. század első felének valamelyik iskolájában készült, mint *tankönyv*. Ebben az időben a tanulók az ilyen formán leírt tananyagot tanulták meg, akárcsak a mai diák a nyomtatott tankönyv szövegét. Ezt a „tankönyvet" azonban saját maguknak kellett elkészíteniük a rendelkezésükre bocsátott szövegek, vagy pedig a tanár diktálása alapján.

A középkori iskolák hagyományos tananyaga e sajátos eljárásmód által állandó folyamatként ismételten felfrissült és megújult. *Minden oktató, minden magister ugyanis a saját hozzáértése és felfogása szerint igyekezett a reá bízott tanulmányi anyagot újraformálni*, egyszerűsítésekkel, összevonásokkal a megtanulásra alkalmasabbá tenni, a szövegeket didaktikai meggondolások alapján megrostálni, rövidíteni.[10] Ez az oka, hogy még a hírnevesebb mesterek sem dicsekednek eredetiséggel a nevükkel ellátott könyvekben, s elsősorban arra hivatkoznak, hogy diákjaik kérésére és segítésére állították össze szövegeiket,

[9] Uo. II. fejezet: *„La formation de cursive gotique."*

[10] Pl. egy XI. századi, ismeretlen szerzőjű grammatika előszavában; „Primum pauca dedi, quasi fercula deliciosa. singula distinguens, facili brevitate, notavi." Migne: *Patrologia Latina* 171. 1692.

másrészt hogy mindezeket — mint „sokszínű virágcsokrot", vagy „mint méh a mézet" — mások műveiből gyűjtötték egy kötetbe.[11]

A tanítványoknak azután ezt az átalakított anyagot adták át, hogy azok maguknak lemásolják és megtanulják. Az iskolák ősi eredetű szövegkönyvei szinte mindenütt hozzáférhetők voltak, mégsem ezeket használták „tankönyv"-ként, nem tudunk tömeges másolásukról, még kevésbé a diákok által való közvetlen forgatásukról, tanulmányozásukról. Sok említés történik ugyan az egykorú iratokban ezeknek az évszázados könyveknek tekintélyes címeiről, nagynevű auktorairól, mégis a maguk egészében sohasem, seholsem tanították eredeti, terjedelmes szövegeiket. A XII. század derekán például panaszt tettek a Chartres-i iskolában, hogy a magisterek nem „in libris", hanem „in schedulis et quaternis" tanítanak, vagyis a maguk kivonatait és összeállításait magyarázzák.[12] A diákok sokszor önállóan készítették el ezeket a jegyzeteket,[13] s a diáklevelekben is erre hivatkoztak, amikor oly gyakran kértek pénzt hazulról írószerekre: „Glosulas facimus, nummos debemus."[14] A diákok jegyzetei fényt vetettek magára a tanításra, a magisterre is. Az 1100-as években egy párizsi teológus, amikor tanítását kifogásolták, azzal védekezett, hogy tanítványainak füzetei nem helyesen adták vissza gondolatait.[15]

A tanulóknak azonban *nem csupán az iskolai tanulmányok céljaira kellett a saját maguk által írt tankönyv, hanem jövendő pályájukra is.* Bárhová került a végzett diák, akár klerikus volt, akár világi, a könyv hivatásának eszköze volt, akármilyen területen működött is később. Párizsban az egyetem alakulása idején a rendtartás megkövetelte, hogy a diákok megfelelő tankönyvekkel jelenjenek meg az előadásokon, ha másként nem, hárman közösen egy könyvvel, és a szöveget figyeljék, esetleg javítsák és egészítsék ki az előadás alapján. A grádusra való jelentkezés alkalmával azonban a jelöltnek már elő kellett mutatnia saját tulajdon könyvét.

A tankönyv elkészítése kétségtelenül fáradságos munkába tellett. Tény az is, hogy nem minden középkori diák szorgoskodott nagy buzgalommal ezen a téren, ezt jelzik a szigorú előírások. „Egyeseket intésekkel, másokat virgáccsal és büntetésekkel kellett rávenni", hogy kötelező írásbeli munkáikat s egyéb feladataikat elkészítsék — emlékezik vissza John of Salisbury iskoláskorára, a XII. század 30-as éveire.[16] Mindezt azonban a korszak oktatásmódszertani felfogása is elősegítette: nem a könyvekben van az igazi tudomány, hanem a tudásban! „Pauper libris, dives autem scientia"[17] — ahogyan az iskolás szólás-mondás tartotta. Kevés lévén a könyv, a tanításban elsősorban

[11] Helpericus (a 10. század végén); „ex his, quae ab aliis asseris sparsim copioseque tractata . . . in unum colligi, et veluti sertum quoddam ex diversis floribus compingi." Migne, i. m. 137. 20. Papias (a 11. század közepén): „Instar apis mella collecta labore decenni cunctis Papias ista legenda dedit." Migne, i. m. 141. 1439. Hugo Bononiensis (a 12. század elején): „ex multorum gestis in unum corpus colligere . . . " Ludwig Rockinger: *Briefsteller und Formelbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts.* München, 1863. *Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte.* IX. kötet, 1. rész, 53. l.

[12] Clerval, A.: *Les écoles de Chartres au moyen âge.* Paris, 1895. 309. l.

[13] Langlois, Ch. V.: *La vie en France au moyen âge.* 1926—28. II. 107. l.

[14] Clerval, i. m. 216. l.

[15] Uo. 169. l.

[16] „. . . alios admonitionibus, alios flagellis et poenis urgebat." Migne, i. m. 199. 854.

[17] Gábriel Asztrik: *Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban.* Budapest, 1938. 4. l.

az emlékezetre támaszkodtak, minden szöveget, tudományos tételt vagy szabályt „könyv nélkül" kellett a középkori diáknak megtanulnia és tudnia. Pierre de Limoges elismerően mondta a párizsi tanulókról: „Amit az iskolában hallottak, nem a könyvekre, hanem az emlékezetükre bízták."[18] Valóban: ez a tudatosan megszervezett „kollektív emlékezet" volt a hordozója és megőrzője hosszú évszázadok tudásának, ez a könyvnélküliség biztosította a középkori tanulmányi törzsanyag viszonylagos egységét hatalmas időbeli és térbeli távolságokon keresztül. Sokszor történik említés ezekben a tankönyvekben arról, hogy lényegében nem is tartalmaznak új ismeretanyagot, csak olyat, amelyről a diákok az iskolában, az élőszóval előadott magyarázatok során már többször hallottak, a szóbeli hagyományokból már jól ismernek.[19]

Esztergomi tankönyvünk is ezekhez hasonló iskolakönyv volt, tehát *nem valamely tudományos munka folyamatos, teljes terjedelmű másolata, hanem az iskolai oktatás során ténylegesen feldolgozott, különféle tartalmú tananyagrészek egymás mellé másolt együttese.* Ebben a tekintetben ritkaság: a szakirodalomban nem található említés ilyen korai időpontból származó, iskolás jegyzetként összeállított tankönyvről.[20]

Említettük már, hogy ezt a könyvet igen jó íráskészséggel, nagy gyakorlattal rendelkező diák írta le, biztos, rutinos vonásokkal róva egymás mellé a betűket. Ebből következik, hogy hivatása volt az írás, királyi vagy főúri udvarban, kódexek és oklevelek között sokat dolgozhatott már, s e foglalkozásával egy időben vagy ezzel felhagyva fogott hozzá a magasabb tanulmányokhoz. A két tevékenység között nincs ellentét. Már fentebb kifejtettük, hogy a dictamen-írás megtanulása nem tartozott a szorosan vett iskolai általános grammatikai-retorikai képzéshez, csak azok tanulták meg külön „szakképzettség"-ként, sokszor még az általános képzés előtt, akik a hivatali írástevékenységet életpályául választották.

Diákunk kezevonásai nyomán *a XII. század első felének iskolájába pillanthatunk be.* Ez ad fokozott jelentőséget jegyzetünknek: világos kép tárul elénk, hogy egy bizonyos időszak alatt mit, miről, miből tanultak valamelyik — talán magyar — középfokú iskolában.

Az alsófokú — a latin szövegek olvasását, valamint elemi nyelvtant felölelő — oktatás után került a kisdiák a középkori iskola *középső tagozatára*, amelynek *tananyaga a trivium volt*, a szakirodalom szerint[21]. Ha azonban sorravesszük tankönyvünk egyes fejezeteit, kiderül, hogy a trivium valójában csak elvont, elméleti jellegű megjelölés. Az iskolai gyakorlat ugyanis alaposan kitágította, a kor társadalmi szükségleteinek megfelelően bővítette, alakította ókori tartalmát. Igaz, hogy a legterjedelmesebb rész jegyzetünkben is a *gram-*

[18] „Quod in scholis audierat, non libris, sed memoriae commendaverat, ut si charta cadet, tecum sapientia vadat." WELTER, I. Th.: *L'exemplum dans la littérature religieuse et didactique du moyen âge.* Paris, 1927. 180. l.

[19] „Solet mens humana diversis dedita curis multa oblivisci, memoriae exciderent, litterarum suffragiis ea quoquo modo reparare valerent". HELPERICUS: *De computo.* MIGNE, i. m. 137. 19.; „Nec nova vos et incognita in hac brevitate operimini edisciturос, sed ea, quae iam viva voce nobis referentibus edidicistis . . ." ALBERICUS (a 11. század végén) leveléből. ROCKINGER, i. m. 30. l.

[20] Említik a német egyetemeken keletkezett tankönyvek sietős, hanyag írással írt másolatait (*Handbuch der Bibliothekswissenschaft.* Wiesbaden 1952. I. 299. l.); a párizsi kollégiumokban használt jegyzeteket (GERARD, O.; *Nos adieux à la vieille Sorbonne.* Paris 1893. 51. l.)

[21] FINÁCZY Ernő: *A középkori nevelés története.* Budapest 1926.[2] 178. l.

matika és a *retorika*, de ha figyelembe vesszük, hogy mellettük ott van a helyes beszédet, pontos kiejtést tanító *prozódia*, a fogalmazással, levélírással foglalkozó *dictamen*, s az alapos számolási készséget feltételező *computus*, s mindezek mellett a jegyzetünkben ugyan nem szereplő, de mindenütt szükséges *ének* (amely nem azonos a quadriviumban szereplő „musica"-val), akkor a XII. századi átlagos színvonalú káptalani vagy kolostori iskola reálisabb, valószerűbb képe bontakozik ki előttünk.

A feldolgozott tananyag.

I. Grammatica.

A régi római iskolákban tanított nyelvtan, s általában a latin nyelv rendszerbefoglalásának elmélete a görög grammatikán alapult, s nem sok eredetiséget mutatott. Jelentősebb magaslatra csak a IV. század folyamán jutott CHARISIUS, DIOMEDES, PROBUS, SERVIUS munkásságával, ekkor élt a híres DONATUS, majd pedig a VI. században következett el a klasszikus grammatika fejlődésének utolsó szakasza PRISCIANUS CAESARIENSIS működésével.

Ezt a görög-latin grammatikát vette át a keresztény iskola. A hagyományos kereteket megtartva, saját szükségleteinek és igényeinek megfelelően némileg módosította anyagát, kiegészítette tartalmát. De lényegében *új szellemű művek létrehozása egészen a XII. század végéig nem látszott szükségesnek.* A kétféle DONATUS-könyv megfelelt a kezdő fokon: az „*Ars minor*" tartalmazta az ige- és névszó-ragozást, az „*Ars grammatica*" pedig a nyolc „beszédrészt", vagyis a szófajokat. PRISCIANUS műve pedig, az „*Institutio grammatica*" nagyobbik része a beszédrészeket tárgyalta bő kifejtésben, kisebbik része pedig a mondatrészeket dolgozta fel rövidre fogva.

Mindamellett ebben az időben *az iskolai grammatika-oktatás a leginkább mégis* DONATUS *és* PRISCIANUS *műveit használta.* Ezek a művek voltak a legtöbbször másolt tankönyvei a középkori iskoláknak. A IX. századtól kezdve fellelhető könytárkatalógusok számtalan példányát említik Európa-szerte.[22] Magyarországon a pannonhalmi apátság 1083 és 1095 között feljegyzett könyvei között két példány DONATUS is volt.[23] BONIPERT, Pécs első püspöke nagy ajándékokkal küldte Fulbert chartres-i püspökhöz klerikusát egy PRISCIANUS-kötetért, s a francia főpap „szívesen" adta oda saját iskolájának egyik nyelvtanát.[24] HARTVIK is említi 1112—1116 körül írt *Szent István legendája* előszavában, hogy iskoláskorában PRISCIANUST tanulta,[25] s ennek bizonysága művének szövege, amely antikokon iskolázott szép latin próza.

Jegyzetünk grammatikai része egyrészt alaktani, másrészt mondattani ismereteket tartalmaz, a fentebb említett IV—VI. századi szerzők nyomán. Nem kezdő, bevezető ismeretek ezek, hanem olyan haladottabb tanulók számára való anyagrészek, akik az első nyelvtani tudnivalókat, a névszó- és igeragozást, a mondatrészek használatának általános nyelvtani szabályait

[22] Pl. MAX MANUTIUS: *Handschriften antiker Autoren in mittelalterlichen Bibliothekskatalogen.* Leipzig 1935. 178, 305. l.

[23] *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története.* I. 591. l.

[24] „Significavit autem nobis filius noster tuusque fidelis Hilduinus tuae charitatis erga nos insignia, fideliter asserens unum de nostris Priscianis te velle, quem et per eumdem libenter mittimus . . . " MIGNE, i. m. 141. 189.

[25] „Priscianus auctor artis grammaticae . . . mihi notus olim . . . " *Scriptores* II. 401. l.

már elsajátították. Ebből következik, hogy jegyzetünk nem a káptalani és kolostori iskolák alsó fokán, hanem középső szakaszán volt használatban.

Az anyag számottevő része mondattani szabályok sorozata, javarészt PRISCIANUS alapján. Az ókori és a középkori grammatikák általában nem foglalkoztak a mondattannal, inkább csak az alaktannal. PRISCIANUS is műve tizennyolc könyve közül csak a két utolsót szenteli ennek a témakörnek.

Feltűnő, hogy jegyzetünkben ezek az alaktani és mondattani ismeretek a legnagyobb összevisszaságban, minden logikus rend nélkül következnek egymás után. Ez is azt mutatja, hogy jegyzetünk nem valamilyen iskolai forrásmunka folyamatos másolata, hanem *egy tanulmányozott szöveghez fűzött magyarázatok gyűjteménye.*

A középkori iskolai gyakorlat szerint ugyanis a kezdeti ismeretek elsajátítása után a tanulók különféle szövegeket olvastak, elemeztek, fordítottak gyakorlásképpen. Nagy szerepet kapott ennek során az anyanyelv is, amelyet csak később, a humanista iskola űzött el az iskolából. Az angol AELFRIC-nek a XI. században készült angol-latin DONATUSa és PRISCIANUSa óta („így tanultuk a nagytekintélyű ATHELWOLD mester iskolájában"[26]) számtalan francia, német, sőt olasz tájnyelvi glosszákkal ellátott, vagy kétnyelvű példánya ismeretes ezeknek a tankönyveknek,[27] bizonyságául az anyanyelvi, élő szóval elhangzó magyarázatnak.

A magister az olvasás közben előkerülő szavakhoz, fogalmakhoz fűzte nyelvtani magyarázatait, amelyeket a tanulók lejegyeztek, s otthon megtanultak. Ezért nincsenek a leírt nyelvtani szabályok kapcsolatban egymással, úgy következnek egymás után, ahogyan a tanulmányozott szöveg ezt annak idején megkívánta. Hogy mi volt a szóbanforgó szöveg, amihez ez a magyarázat tartozott, az ma már természetesen nem állapítható meg. Jegyzetünk egy későbbi szakasza említi, hogy a nyelvtani gyakorlást „in textu historiae"[28] kell végezni. A „historia" szó a középkori iskolában a bibliát jelentette,[29] de a XII. században keletkezett, s igencsak elterjedt iskolakönyv, a *„Historia Scholastica"* is a sorravett ó- és újszövetségi kánoni könyvek történeteit tartalmazta.[30] Ezért feltételezhetjük, hogy *nyelvtani szabályaink jegyzéke valamilyen vallásos szöveg elemzése során keletkezett.* Ezt említett pannonhalmi oklevelünk is alátámasztja. Itt ugyanis az iskoláskönyvek csoportjában említik, DONATUS mellett a szentírást, a szentek életét és a zsoltároskönyvet.[31] Gondolhatunk ezen kívül *az antik Róma történeteinek és fabuláinak olvasására is*, tankönyvünk retorika-részében is szembeötlő a római történelemből, a görög mondavilágból vett példamondatok gyakorisága.

A magister az egykor, diákkorában megtanult anyagot saját jegyzeteiből, sok esetben pedig emlékezetből diktálta, tapasztalatai szerint átformálva,

[26] M. MANUTIUS: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters.* München' 1923—31. II. 680. l.

[27] Felsorolásuk: BALÁZS JÁNOS: *Sylvester János és kora.* Budapest 1958. 42. l.

[28] A kódex 22/a oldalának baloldali oszlopában.

[29] A DU CANGE-féle *Glossarium* szerint: „Historiae dicuntur Scriptoribus de officiis divinis Lectiones, desumptae ex libris historicis veteris Testamenti, et aliis, quae in Ecclesia statis diebus recitantur." (IV. 209.)

[30] A Prologus-ból: „Qui cum historiam sacrae Scripturae in serie et glossis diffusam lecticarent brevem nimis et inexpositam, opus aggredi me compulerunt." MIGNE i. m. 198. 1054.

[31] CSAPODI Csaba: *A legrégibb magyar könyvtár belső rendje.* Magy. Könyvszle. 1957. 22. l.

leegyszerűsítve. Az emlékezetbe vésett anyagra való támaszkodás teljesen megfelelt a középkori verbális tanulási-tanítási módszereknek. Hartvik püspök is azzal dicsekszik említett írásában, hogy ifjúkorában töviről-hegyire tudta az egész PRISCIANUST[32], persze valamelyik, jegyzetünkhöz hasonló rövidített kivonatát. A szokásos memorizálási anyaghoz képest ez nem is különösebben jelentős mennyiség.

A tanító magister gyakorlati érzéke észrevehetően kiütközik jegyzetünkből. Igen sokszor elhagyja például az eredeti mű bőséges példahalmazát, s csak egy-két jellegzetes példát jegyeztet fel, a terjedelmes meghatározásokat összevonja, újabb praktikus rendszerezéseket készít.

Tankönyvünk keletkezésének idején egyébként PRISCIANUS művének évtizedei már meg voltak számlálva.

A bölcseletileg iskolázott mesterek PRISCIANUS nyelvtanát már terjengősnek, homályosnak tartották, és mint elavultat elvetették, olyannyira, hogy századok múlva a reneszánsz idején a humanistáknak már a feledés homályából kellett kiemelniük. A XIII. század elején pedig az új igény kielégítésére napvilágot látott két új, ismét hosszú időkön át használt grammatika: ALEXANDER DE VILLA DEI hexameteres *Doctrinale*-ja, és a brémai EBERHARDUS mester *Graecismus*a.

Ekkor azonban az Énekek éneke kódexébe írt esztergomi jegyzetünk nyelvtani szabályait régóta olvasták, tanulták valamelyik, talán magyarországi iskola diákjai.

II. Prosodia

Tankönyvünk következő lapján rövid prozódiai gyakorlat található.

A prozódia a görög—római grammatika hangokkal, hangsúlyokkal, verslábakkal, verstani ismeretekkel foglalkozó bevezető fejezete volt. Általában az alapismeretek tökéletes elsajátítása után kezdtek vele foglalkozni. DONATUS tankönyve csak néhány sorban tárgyalta, PRISCIANUS viszont művének első két könyvében foglalkozik ezzel a témával, ezenkívül egy önálló kötetet („De accentibus") is írt róla. De rajtuk kívül sok prozódiai tankönyv látott napvilágot a római időkben éppenúgy, mint nyomukban a középkor századaiban.

Esztergomi jegyzetünk egészen egyszerű kiejtési és hangsúlyozási gyakorlatokat rögzített le. Azonos kezdőhangú szókat csoportosítottak egymás alá, s ezeket a tanár szóbeli magyarázata szerint és bemutatása után gyakorolták a tanulók, egyenként és csoportosan. Közben a helyes hangsúlyozás szabályainak megbeszélésére is sor került. Látható jele ennek, hogy az oldal tetejére emlékeztetőül később felírták a kétfajta hangsúly nevét. Az „acutus" és az „emucronius" kifejezések valószínűleg a szakkönyvek „acutus-gravis" terminusait takarják. A két kezdő példaszó első szótagja fölé ki is tette ugyanez a kéz a hangsúly jelet (*páter, pátre*).

A tanító magister (vagy a tankönyvünket készítő diák) már az előző részekben is megnyilatkozó eleven fantáziájára vall, hogy majdnem mindegyik szócsoport összeolvasva is értelmes. Például az R hangzóval kezdődő szavak sorozata: Regale regnum Romanorum ruit Roma. Az A betűsök: Aurum, argentum a-vobis ablatum-est. A V-vel kezdődők: Venit victor validus, vicit vires, virtutem urbis.

[32] „. . . medullitus mihi notus olim." *Scriptores* II. 401. l.

III. Rhetorica

Iskolakönyvünk harmadik része a retorikával foglalkozó fejezet. Ezek a feljegyzések az ókori „*Rhetorica ad Herennium*" című mű nyomán készültek, annak IV. könyvéből hoznak szószerint részleteket, szabályokat, példákat. Ebben a részben találhatók a beszédet (és az írásművet) színező gondolat- és szó-alakzatok: a „*colores*" elmélete. Legjobban kifejtett része volt ez a középkori retorika tanulmányoknak, sok esetben az „Ad Herennium" külön V—VI. könyveként szerepel a különféle kéziratváltozatokban. Esztergomi jegyzetünk is e két könyv anyagának rövidített kivonatát tartalmazza.

Maga a mű a középkorban igen elterjedt szónoklattani tankönyv volt, s a legújabb időkig Cicero művének tartották. Így szerepelt sok középkori könyvtár katalógusában, egy valóban Cicerótól származó retorikai mű, a „*Rhetorica de inventione*" mellett, mint nagy közkedveltségnek örvendő tankönyv.[33] A múlt század végén mutatták ki róla, hogy szerzője nem Cicero, hanem valószínűleg Cicero kortársa, Quintus Cornificius.[34]

Érdekes ennek a Pseudo—Cicero-műnek a középkori sorsa. Szövegének első ismert lelőhelyei azok a IX—X. századi kódexek, amelyek az eredeti szöveget csonkán és romlottan hozzák (M-kódexek, mutili-csonkák). Felbukkant azonban több, a XII. században másolt kézirat is, amelyek viszont teljesek és hibátlanul tartalmazzák a klasszikus szöveget (E-kódexek, expleti-teljesek). Tehát már korábban, a XII. századot megelőzően is létezett teljes és hibátlan szöveg, amelyből ez az E-kódexcsalád merített. Ilyen őspéldányt ma nem ismerünk.

Voltak azonban a romlott M- és a hibátlan E-variánsok között „átmeneti" példányok is, amelyek sajátos középhelyzetet foglalnak el a két kódexcsoport között. Egyes részleteik a régebbi változatot, más részeik pedig az újabb szövegalakulatokat követik. Ezeket a régi kódexek alapján másolták le, de utólag kijavították egy-egy, időközben előkerült őspéldány alapján. Így ezekben még sok megtalálható a régi M-szövegek hibáiból, csonkulásaiból, de ugyanígy fellelhető bennük a későbbi E-kódexek javításainak egy része is.[35]

Esztergomi szövegünk filológiai vizsgálata egy ilyen „átmeneti" példányra irányítja rá a figyelmet. A leningrádi Szaltikov-Sosedrin Könyvtár őrzi a „*Codex Corbeiensis*" elnevezésű kódexet (jelzete: F vel. 8. auct. class. Lat.), amely többi között ezt az „*Ad Herennium*" retorikát is tartalmazza. A kötetet a IX—X. században másolták, de még ugyanabban az időben sűrű javításokkal is ellátták.[36]

Jól megfigyelhető, hogy *esztergomi tankönyvünk retorika-szövege ennek a variánsnak szövegalakulatait követi.* Sok szövegrészlete egyezik a régi csoporttal, de az újabb, XII. századi E-csoportbeli kódexekkel legtöbbnyire csak akkor azonos, ha az a *Codex Corbeiensis*-ben is így található. Szövegünk tehát nem a

[33] Pl. Manutius, Handschriften 16. l.

[34] Pauly's *Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft.* Neue Bearbeitung von Georg Wissowa. Stuttgart 1894. IV. 1. l.

[35] Vö. a következő szövegkiadás bevezetésével: M. Tullii Ciceronis Scripta, quae manserunt omnia. Fasc. I. Incert. auctoris: De ratione dicendi ad Herennium liber IV. (M. Tullii Ciceronis ad Herennium libri VI.) Iterum recensuit Fridericus Marx. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri. 1923.

[36] De Muraltius, E.: *Bulletin de la classe historico-philologique de l'académie de St. Pétersbourg.* V. 1848. 3.; Staerk, A: *Les manuscrits latins du V au XIII siècle conservés à la bibliothèque [illegible] de St. Pétersbourg.* I. 218. l.

XII. századi kódexek alapján készült, hanem valamilyen „átmeneti" típusú, a *Codex Corbeiensis* körébe tartozó szövegváltozat alapján.

E kapcsolat is megerősíti vélekedésünket, hogy *tankönyvünk mintája francia földön készült*, hogy lejegyzőjének tanára, vagy éppen leírója francia iskolában tanulta a retorikai ismereteket. A *Codex Corbeiensis* ugyanis a Párizs melletti Corbeil-ben, az ottani Szent Péterről és Pálról elnevezett bencés apátságban készült. Ez a kolostor szoros kapcsolatban állott a párizsi híres Szent Genovéva-apátság iskolájával a XII. század folyamán. Már nagy híre volt ABÉLARDnak, amikor itt tanított („ad castrum Corbolii, quod Parisiacae urbi vicinus est" — írja önéletrajzában)[37], innen ment a Genovéva-iskolába, a skolasztikus viták középpontjába. István, Genovéva-hegyi apát 1180 körül több levelet is írt a pápához a Corbeil-i bencések érdekében.[38] Érdekes véletlen, hogy e levél írásakor négy magyar diák tanult éppen István apát párizsi iskolájában: Jakab, Mihály, Adorján és Betlehem.[39]

A „Cicero ad Herennium" cimmel jelzett kötet a XII. század folyamán kétszer is szerepel a Corbeil-i kolostor könyvtárának leltárában.[40] A kódex még a középkor folyamán Párizsba került, majd pedig a XVIII. század végén a pétervári DUBROVSZKY Péter vette meg, magával vitte Oroszországba, s azóta ott van.

A *Codex Corbeiensis*-re mutató ismertetőjegyek mellett azonban sok „egyéni", egyik törzskódexben sem található sajátságot is találunk tankönyvünkben.

A szónoki beszédet csiszolttá tevő alakzatokat az antik művek általában „figurae" vagy „exornationes" névvel nevezik. Szövegünk azonban e fogalom kifejezésére a középkori bevett szóhasználattal él: következetesen a „colores" elnevezést használja.

Mintának használt szövegéből általában csak az alakzat meghatározását, valamint egy, legfeljebb két példát hoz, a felsorolás ottani sorrendjét nem követi, a meghatározások, példák szórendje is gyakran megváltozik. Arra is van eset, hogy több példát összevon, vagy csak részletet emel ki belőle. Néhány alakzatnak meghatározása is egyéni, sem a korábbi, sem a korabeli művekben így nem található. Az itt-ott előforduló értelmetlenségek, érthetetlenségek másolási tévedések következményei.

A középkori iskola *gyakorlati célkitűzéseket követett* a retorika s a szónoki ékesítések megtanításával. Egyrészt, mivel a diákok jobbára klerikusok voltak, s legnagyobb részük továbbra is egyházi szolgálatban tevékenykedett, ezért szükségük volt a szónoki beszéd külső formai jegyeinek ismeretére. Másrészt — és ez számukra az előzőknél sokkal fontosabb és hasznosabb volt — ezt a retorikai tudást elsősorban a fogalmazás, a levélírás, a hivatali adminisztráció terén használták fel, ahogyan tankönyvünk következő fejezete is bizonyítja.

A XII. század közepén íródott Orleans-i fogalmazási tankönyv állandóan erre hivatkozik a levélírás tárgyalása közben: „... ahogyan a retorikában tanultátok!"[41] De már ALBERICUS is így tanította: „Olyan legyen a levél, ahogyan azt TULLIUS retorikájában kifejtette."[42] Mert ebben a tudományágban

[37] A „Historia calamitatum"-ból: MIGNE, i. m. 178. 117.

[38] MIGNE, i. m. 211. 349, 483.

[39] GOMBOS Albin: *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. Budapest 1937. 4697. sz.; MIGNE, i. m. 211. 334.

[40] MANUTIUS, i. m. 17. l.

[41] „... ut in rhetoricis audietis" ROCKINGER, i. m. 110. l.

[42] „... eo videlicet ordine, quo Tullius in rhetoricis insinuat." ROCKINGER, i. m. 19. l.

CICERO, ahogyan a középkorban előnevével nevezték: TULLIUS igazítja el a tanulókat. „A retorika városában — írja HONORIUS AUGUSTODUNENSIS — Tullius tanítja a hozzá folyamodóknak a szép beszédet", a helyes stílust.[43] Elsősorban a francia iskolákban uralkodik ez a tulliusi retorika. BUONCOMPAGNO, bolognai mester, egy sokat forgatott fogalmazási tankönyv összeállítója az itáliai iskolák viszonyaira világít rá, amikor így dicsekszik:„ Sohasem olvastam Tulliust !"[44]

Az „Ad Herennium"- tankönyv jegyzetünk írásának idején különféle feldolgozásokban forgott közkézen az európai iskolákban. MARBODUS püspök *„De ornamentis verborum"* című könyvét a XII. század elején írta. Ajánlása szerint szabályai, példái azt a célt szolgálják, mint „a modell annak, aki festeni tanul", vagyis utánzásra, variálásra valók.[45] Könyvében azonban, bár az „Ad Herennium" meghatározásait adja, az egyes alakzatokhoz nem az eredeti mű példáit fűzi, hanem új, keresztény tartalmú, morális-aszketikus mondatokat szerkeszt hexameterekben. Ugyancsak ilyen felfogású Speier-i ONULF „Rhetorici colores" című műve, valamint Besate-i ANZELM *„Rhetorimachia"*-ja is.[46]

Esztergomi tankönyvünk példái viszont, ezekkel ellentétben, kivétel nélkül CORNIFICIUS művéből valók. Jól megfigyelhető, hogy jegyzetünk összeállítója *nagy előszeretettel választotta ki* CORNIFICIUS *sok példája közül* — a klasszikus moralizáló példák mellett — *az antik mitológiából és a római történelemből merített példamondatokat.* A magyar iskolák tanulói alighanem ez idő tájt, a tankönyvünkhöz hasonló iskolakönyvekben találkoztak először az antikvitással, a későbbi századok oly sok nemes indítékának ihletőjével. Alighanem itt olvastak először diákjaink Trójáról, PARISról, PHYLOCTETESről, a római Respublicá-ról, Carthagoról, SCIPIOról. Alighanem elvitathatatlan érdeme ennek a XII. század elején keletkezett esztergomi tankönyvnek, hogy *lapjain található ókori szerzőnek — hazánkban fellelhető — legkorábban lejegyzett szövege.*

IV. Dictamen

„Valamit a diktálásról !" — E szavakkal kezdődik a következő témakör. Ismeretes, hogy a *„dictare"* kifejezés a középkori iskolai és irodalmi terminológiában *a fogalmazás, az írásbeli szerkesztés, a levélírás fogalmait fedő fogalom.*[47]

Az antik hagyományokat folytató középkori iskolákban, mint elméleti és gyakorlati studium, megszakítás nélkül tovább élt az ókori retorika. A „doctus orator" ideálja, az antik eloquentia ugyan visszavonhatatlanul a múlté lett, de az új társadalmi viszonyok között az ékesszólás egykori elmélete a hivatalos és mindennapi élet írásbeliségének terén kapott a régihez hasonló fontosságú feladatokat.

A XI. század második felétől kezdve ugyanis a gazdasági fejlődés magával hozta az árutermelés szélesebb körű elterjedését, a pénzgazdálkodás megélén-

[43] „In hac urbe rhetoricae Tullius iterantes ornate loqui instruit." BALASSA Brunó: *A latintanítás története.* Budapest, 1930. 234. l.

[44] „Nunquam me Tullium legisse." MAKKAI—MEZEY i. m. 9, 310. l.

[45] „. . . ad exemplar, veluti qui pingere discit." MIGNE, i. m. 171. 1692.

[46] MANUTIUS: *Geschichte . . .* II. 709, 715. l.

[47] Adatok a szó jelentésére: FINÁCZY i. m. 190; ERNOUT, A.: *Dictare, dictator, allem. „dichten".* Revue des Études Latines, 1951.

külését, a jogviszonyok egyre bonyolultabbá váltak, az állami és városi közigazgatás differenciálódni kezdett. Mindezek *elősegítették az írás jelentőségének újbóli felismerését*, és szükségessé tették az írásbeliség feléledését. A középkori iskola nagy érdeme, hogy a megváltozott társadalmi élet gyakorlati szolgálatába állította a retorikát, segítségével a levélírást a társadalmi érintkezés eszközévé fejlesztette, s ezáltal lehetővé tette a diplomatika, az oklevélírás nagyarányú kibontakozását is. *Lényegében újat, eredetit alkotott : írásmunkává változtatta át az antik szónoki művészetet.*

Ennek az írásossá vált retorikának: a *dictamen*nek a virágzása a XI—XII. század fordulóján kezdődött. Az alakuló, illetőleg újjászerveződő kancelláriák, királyi és főpapi udvarok, káptalanok, majd a városok egyre több szakképzett „adminisztratív" munkaerőt kívántak az iskolától, ahol ennek következtében a dictamen „tantárgya" egyre nagyobb teret sürgetett magának. Maga a tantárgy is egyre jobban kiterebélyesedett. Beszéltek „metrikus" dictamenről, amely a versek, költői művek szerkesztésére tanított. Oktatták egyes helyeken a „ritmikus" dictament, amely a gregorián zene elméletének ismeretével volt egyenlő. Az általánosságban dictamennek nevezett, legelterjedtebb és legszükségesebb studium azonban a „dictamen prosaicum" volt, ez elsősorban a prózai fogalmazással, a levélírás elméletével foglalkozott, de körébe tartozott a törvénykezési ügyekben szükséges szónoki beszéd megszerkesztésének, valamint a jogi és közigazgatási dolgokban elengedhetetlen ügyiratok készítésének tanítása is.[48]

A XI. század végéről ismerjük az első dictamen-tankönyvet, a *montecassinói* Albericus fejtegetéseit a fogalmazásról,[49] amelyet a XII. század folyamán több más dictament tanító kézikönyv követett.

A középkori iskolákban a tankönyvek segítségével elsősorban *a levél szerkezetének alapos elemzésével* tanították a levélírás elméletét. Sorra vették a levél öt fő részét: az olvasó üdvözlését (salutatio), a figyelem és a jóindulat felkeltését a levél írójával szemben (captatio benevolentiae), a levél tárgyának részletes előadását (narratio), a kérés szabatos előterjesztését (petitio), végül a befejezést (conclusio).

A levélírás elméletének egyik igen lényeges és terjedelmes fejezete volt az egyházi és világi hierarchia egymásra épülő lépcsőfokain álló *különféle rangú személyek címeinek szakszerű összeállítása*, katalógusa. Ennek alapján állapították meg, hogyan és hol kell említeni a címzett nevét, rangját, milyen sorrendben kell felsorolni hivatalait, milyen esetben kerül előre a küldő neve stb. Albericus művét is ilyen címen említi életrajza: „Albericus diaconus scripsit librum dictaminum et salutationum."[50]

A dictamen eredeti magját, s később is egyik különálló nagy fejezetét alkotta *a levél- és okirat-mintákat egybefoglaló gyűjtemény*. Ennek segítségével gyakorlati példákon szemléltették az elmélet különféle megvalósítási módjait. Ez a gyüjtemény eredetileg „valódi" levelekből álló sorozat volt, később inkább didaktikai célzattal összeválogatott, személyi és helyi konkrét vonatkozásoktól megfosztott, tetszés szerint alakítható mintákból állt.

A dictamen-oktatás keretében megtanulták, hogy közmondásokkal, idézetekkel hogyan szaporíthatják mondanivalójukat, melyek a tipikus levélfor-

[48] A dictamenről legújabban részletesen Makkai—Mezey i. m. bevezetése.
[49] A mű kiadása: Rockiner, i. m. 10. l.
[50] Migne, i. m. 173. 1032.

mák variálásának szabályai, hogyan rövidíthetik vagy bővíthetik a levél megszokott mintáját. A levélíróktól megkövetelték, hogy a korabeli latin nyelvtan szabályait lelkiismeretesen alkalmazzák, szőjék tele írásukat a hagyományos formulákkal, szokásos kádenciákkal, s kerüljék el a kirívó barbarizmusokat.

Esztergomi jegyzetünk is efféle jótanácsokat, gyakorlati utasításokat ad az írásbeli munka megszerkesztésével kapcsolatban. E szakasz megfogalmazása azonban igen lazának tűnik, feltehetően szóbeli előadás nyomán került leírásra a tanulók rendelkezésére álló helyi levélminta-gyűjteményhez és címkatalógushoz fűzött magyarázatok alapján. A korabeli és a későbbi dictamen-tankönyvekben ezek az utasítások így, ilyen összeállításban sehol sem szerepelnek.

Jegyzetünk írója, illetőleg tanára már tudottnak véli a levélírás általános elemi ismereteit. Ezért nem veszi sorjába az egyes levélrészeket, s nem ezekhez fűzi részletesebb magyarázatait. Főképpen a „captatio" jelentőségét hangúlyozza, és a „narratio" közben előforduló leglényegesebb hibákat részletezi, s egy félmondattal utal a „salutatio'-ra és a „conclusio"-ra, javarészt antik írók nyomán. Ezek a rész-elnevezések a klasszikus római szónoki beszéd felosztásánál is megtalálhatók. Albericus és nyomában a többi elméletíró azonban ezeket a szónoki fogalmakat már beleötvözte a levélírás elméletébe és kialakitotta a fentebb említett speciális középkori levélszerkezetet. Mindamellett mindegyik tankönyvben található fejezet arról, hogyan lehet a levél egyes részeit összevonni, tömöríteni négy vagy három szakaszra. Sőt Bolognai Hugó tankönyve nem is tárgyal többről, csak háromról.[51]

Újabb fejlődési állomást jelentett a levélírás történetében is a skolasztika. Az első magyarországi vonatkozású dictamen-tankönyv, a francia Limoges-i János tolla alól került ki, aki 1208 és 1218 között zirci apát volt. Franciaországba való visszatérte után írta meg „Libellus de dictamine" című könyvecskéjét, amelyben a levelezési tudnivalókat, a levél hagyományos részeinek ismertetését a négy arisztotelészi-skolasztikus elv alá rendeli.

A levélírás ismeretének szoros kapcsolatát jelzi a grammatikai studiumokkal, hogy jegyzetünkben a dictament tárgyaló sorok után *rövid utasításokat találunk a nyelvtani anyag gyakorlására.*

Az utasítás szerint a begyakorlást a következőképpen kell végezni: a tanuló a „historia" szövegéből kiemelt egy igét, ezt elragozta kijelentő módban, majd határozót képezett belőle, megmondta igenevét, összekapcsolta nominativusban álló névszóval, azután névmással, majd participiumot alkotott belőle, végül ezt fokozta az alap-, közép- és felsőfokban.

Ez a gyakorlási rendszer hűen tükrözi a középkori verbális-formális tanítási módszereket: maga a begyakorlás teljesen független a begyakorlandó szavak jelentésétől, a szöveg tárgyától. Ily módon természetesen igen gyakran teljesen értelmetlen szavak, nyakatekert kifejezések jönnek létre.

Jegyzetünk utasítása szerint a gyakorlást „*in textu historiae*" kell végezni. Említettük már, hogy a kor szóhasználata ezen vagy a biblia szövegét, vagy valamilyen régi római történetet, mondát, mesét értett.

Ugyancsak a dictamen-részhez csatlakozik az ezután következő hosszú, két és fél hasáb terjedelmű, „*F. testvérnek és jóbarátnak*" *szóló levél* is.

[51] „Tria in epistolis est consideratio: exordium videlicet, atque narratio, et ex istis procedens certa conclusio." Rockinger, i. m. 57. l.

Benne az Énekek éneke-könyvének különféle szimbolikus értelmezési lehetőségeit fejtegeti az ismeretlen levélíró, aki „gratia Dei dictus abbas"-nak nevezi magát írása élén.

Ez a megnevezés jelentős hely-meghatározó elem számunkra. A XII. század első felében kezdett ugyanis Párizsban, illetőleg Franciaországban feltünni ez az alázatoskodó cím: „Isten kegyelméből apátnak mondott", vagyis hogy csak annak mondott, de valójában meg nem érdemelt méltóság viselője a megnevezett személyiség. Pontosan kimutatható a levelezési anyagból, hogy ebben az időben csak a francia bencés apátok használták.[52]

Levelünk írójának megnevezése tehát új, „divatos" franciaföldi formulával történt, amely az ottani bencés apátok sajátos levelezési titulusa volt: ez mind egybevág tankönyvünk egészének eddig feltételezett eredetével. A magyarországi káptalani iskola Párizsban tanult mestere tehát friss és modern eredményeket közvetített magyar tanítványainak. Újdonságából nem von le semmit sem (inkább tankönyvünknek nem szerzetesek között való használatát jelzi), hogy a magyar bencés apátok leveleiben csak egy évszázad múlva tűnik fel ez a formula.[53]

A levél tartalma nem mutat semmi kapcsolatot a kódex elején található Énekek éneke-traktátussal, bár témájuk közös. *Azért került ide a tankönyvrészbe, hogy gyakorlati példaként, szemléltető anyagképpen segítse az elméleti dictamen-oktatást.*

A helyileg összeállított levélminta-gyüjteményeket mindenütt szivesen frissítették fel új színt jelentő példányokkal. Egyes híresebb, jótollú egyházi férfiak leveleit a magisterek nagy előszeretettel keresték, hogy sorozatukba illesztve stiláris szépségeiket tanulmányozhassák és utánozhassák.[54] Arra is van adatunk, hogy a híresebb levelek egyikét-másikát meg is tanulták a diákok, hogy annál biztosabban alkalmazhassák saját levélirói gyakorlatukban.[55]

Esztergomi levelünk is igen alkalmas lehetett a dictamen általános elveinek szemléltetésére. Tanulmányozhatták rajta a mondanivaló logikus, szabályos elrendezését, a levél szerkezetét, egyes részeit, a kezdő- és záró-formulákat, a nyelvtani szabályszerűségeket, grammatikai alakzatokat, retorikai díszítéseket, a szentenciák hatásos alkalmazását, s a többi levelezési tudnivalót.

[52] Jakubovich Emil dolgozta fel a teljes anyagot Anonymus művének „dictus magister" említése kapcsán, Anonymus személyét kutatva: *P. mester*. Klebelsberg-Emlékkönyv. Budapest 1925. 188,189, 193, 194.l. Ő a krónikaszerzőt II. Béla jegyzőjének gondolta, aki szerinte a 12. század első felében volt sok magyar társával együtt párizsi diák.

[53] 1221. „Ego R dictus abbas de Tota"; 1226. „Ego Uros dictus abbas Sancti Martini" Uo.

[54] Nicolaus Claraevallis írja egyik rendtársának: „Epistolas domini Cenomannensis mitte nobis, quia volumus eas transscribere". Idézi: Natalis Valois: *De arte scribendi epistolas*. Paris 1880. 24.; Petrus Cellensis kéri saját leveleivel kapcsolatban: „Servate nobis litteras istas." Migne, i. m. 202. 548.

[55] Pierre de Blois említi diákkoráról: „Profuit mihi, quod epistolas Hildeberti, Cenomanensis episcopi, styli elegantia et suavi urbanitate praecipuas firmare et corda tenus reddere adolescentulos compellebar." Migne, i. m. 207. 314. Tudunk arról is, hogy John of Salisbury és Pierre de Blois leveleit ugyanígy felhasználták az iskolai oktatásban: Haskins, Ch. H.: *The Renaissance of the Twelft Century*. Cambridge (USA) 1927. 145. l.

V. Computus

A középkori egyház liturgikus életének középpontja a húsvéti ünnepkör volt, ehhez igazodtak a változó ünnepek, szinte az egész évi naptár. Ezért *a húsvét idejének pontos kiszámítása : a „computus" alapvetően fontos feladata volt a középkori tudományosságnak, az iskolának.* A tudomány elméleti rendszerezésében (physica-ethica-logica) a fizika alá rendelték, mivel mennyiségtani és csillagászati törvényszerűségeken nyugodott.[56] A római keresztények már a II. században a Niszán 14-e utáni vasárnapon ülték meg a húsvétot. Véglegesen a niceai zsinat rendezte a kérdést. A zsinat előírása szerint *a húsvét ideje : a tavaszi napéjegyenlőség utáni első holdtöltét követő vasárnap.*

Ez az időpont azonban évről évre változik. Ezért pontosan előre meg kellett határozni a Hold fényváltozásainak idejét, hogy az ünnep időpontját zökkenő nélkül, egyértelműen átszámíthassák a JULIUS CAESAR-féle, a Nap mozgásán alapuló év napjaira.

Amint említettük, kimagasló szakértője volt e tudományszaknak[57] *az angol „tiszteletreméltó"* BEDA, aki praktikus kézikönyvekkel, kérdés-felelet formában feldolgozott magyarázatokkal ellátta kora, s a rákövetkező századok iskoláit. Két Árpádkori misekönyvünk maradt fenn: a PRAY- és a NÉMETÚJVÁRI-*kódex*. Mindkettőben ott találjuk a BEDA-féle computus-táblázatokat, verses szabályokat. BEDA hatása e téren olyan erős volt, hogy a nem tőle származó tankönyveket is az ő neve alatt terjesztették, másolták egészen a XIII. század derekáig, Johannes SACROBOSCO működéséig.

Az iskolai oktatásba korán bekerült a computus, mint „tantárgy", hiszen minden klerikusnak el kellett tudni igazodnia az egyházi kalendáriumban, járatosnak kellett lennie az oklevelek keltezésében, a történelmi adatok feljegyzésében. Emellett érteniük kellett ahhoz is, hogy a computus tankönyveiben feltüntetett számításokat önállóan is el tudják végezni. Ehhez viszont alapvető matematikai számítási készségekkel kellett rendelkezniük. Ilyen szintű computus-studiumra azért csak az iskolázás középső szakaszán kerülhetett sor. A középkori tanulmányi rend alsó fokán szerepelt ugyanis az olvasás, az elemi nyelvtan, majd az írás megtanulása. Ezután tértek csak rá a számtani alapműveletek megismerésére, begyakorlására, majd pedig a computus alapjainak tanulmányozására.[58] A középkori húsvétszámításban így a mai számtanoktatás elődjét láthatjuk.

A computus tananyagának nagyobb részét könyvünk *verses formában* tartalmazza. A középkori verbális tanulási és tanítási módszereknek megfelelő didaktikai elv érvényesülése ez: így könnyebb megtanulni és emlékezetbe vésni a szabályokat, képleteket. Nem hihető azonban, hogy e versek beszajkózása jó computistává tehette volna bármelyik középkori diákot. Feltétlenül szükséges volt, hogy a tanultakat megértsék és jól alkalmazzák a műveletek megoldásában, a táblázatokkal végzett kikeresési és számítási gyakorlatokban.[59] E versek egyébként is a szükséges ismeretek rövidre fogott, csak a

[56] „Ad quam igitur partem de his tribus philosophiae pertinet computus? Ad physicam sine dubio." Dialogus de Computo (9. szd.) MIGNE, i. m. 90. 649.

[57] HELPERICUS: *De computo ecclesiastico*. MIGNE, i. m. 137. 19.

[58] MIGNE, i. m. 137. 19.

[59] BEDA szerint annak van szüksége a táblázatokra, aki „calculandi minus idoneus, lunaris tamen circuitus existit curiosus, et huic ad capacitatem ingenioli sui commoda-

lényegre szorítkozó összefoglalását tartalmazzák. Ezt kiegészítette az anyanyelvi magyarázat. A szentgalleni HELPERICUS írja computusának előszavában: azokat az ismereteket szedi itt rendbe, amelyeket ő élőszóval adott elő, vagy amelyeket mások előadásából hallott, amelyeket az anyanyelven is alaposan és kimerítően fejtegettek. [60]

Versünk azonban nem folyamatos, *többször megszakítják a szabályos lüktetésű, rímes sorokat prózai részek is*, mégpedig nem a versszakok végén, hanem több esetben a strófa közben vált át a szöveg prózába.

Szövegünk ilyetén való alakulása többféle feltételezést enged meg. Lehetséges, hogy a magyarázó magister emlékezetből diktálta le az egykor, diákkorában megtanult anyagot, s közbe-közbe kihagyott a memóriája, s ott azután prózában folytatta tovább. (HARTVIK is említi a *Szent István legenda* elején, hogy megöregedve, a diákkori tananyagot bizony már gomolygó köd borítja be emlékezetében.)[61] Gondolhatunk azonban arra is, hogy lejegyző diákunk szedte ily módon versbe a száraznak tűnő elméleti anyagot. Erre enged következtetni az a körülmény, hogy négyféle versforma is található közöttük.

Van hexameteres sor (például: Tertia Martii die sexto tunc fallit epactae). Az egykori computusokban, BEDÁnál is, több szabály megfogalmazását találjuk hexameterekben. Versszakaink egy része hatsoros, x a x a x a képletű félrímekkel, háromszor ismétlődő 8—7 szótagszámú sorokkal. Például:

Annis Christi per quindecim
divisis, adicito
tria, ultimaeque partis
numerum aspicito.
Hic quot annis tibi panda
quota sit indictio.

Ez a strófa ismerős a korabeli didaktikai művekben,[62] de igen gyakori a XI—XII. századi himnuszokban is, különösen az észak-franciaországi, normandiai költők műveiben.

A harmadik fajta aab rimelhelyzésű, 8—8—7 szótagszámmal soronként. Például:

Regulares autem Lunae
epactas horum sume
a Septembre hoc modo.

Computusunk legtöbb szakasza ilyen sorelosztású. Ezt a strófaszerkezetet a középkor egyik legnagyobb hatású költője, *a párizsi* SZENT-VIKTORI ÁDÁM honosította meg a XII. századi himnuszköltészetben. Figyelemreméltó, hogy az utána következő időben szinte kivétel nélkül olyan költők tolla alól kerülnek csak ki ilyen szerkezetű versek, akik iskoláikat Párizsban végezték,

---

mus argumentum, quo id, quod quaerit, inveniat." (MIGNE, i. m. 90. 392.) A táblázatokat a szerkönyvek első oldalaira másolták. BEDA így kezdi egyik gyakorlatát: „Aperi Codicem, quaere diem Calendarum memoratarum . . . " (Uo.)

[60] (MIGNE i. m. 137. 17. A „Prologus"-ban: „. . . ea, quae viva voce de prompseram, multorum utilitati profutura qualicumque scripto ederem . . . undecumque collecta, et planiore, quam sint ab aliis sermone edita . . . rusticano sermone enucleatius edisserens. . . . " Uo. 21.

[61] „PRISCIANUS . . . longe digressus, faciem suam quasi caligine quadam circumfluam mihi decrepito iam facit obscurissimam." *Scriptores* II. 401.

[62] Például a *„Liber de computo"* a 9. századból; MIGNE, i. m. 129. 1370. Ezt használja tanköltemények eiben ALANUS DE INSULIS (1114—1203): MIGNE, i. m. 210. 577.

vagy valamilyen más kapcsolatban állottak Párizzsal. Kedvelt párizsi költői forma volt ez, amely kitapinthatóan elkülönült, külön csoportot alkotott az európai himnuszköltészetben.

Egyetlen szakasza húsvétszámítási verseinknek hét soros, aaaabbb rímképletű:

Ac semper communibus
binis praecedentibus,
uni extat subditus
ocdoalis ultimus,
sic annus novissimus
praecedentem unum tantum
communem subsequitur.

Számolási tananyagunk segítségével megkisérelhetjük összegezni azokat az adatokat, amelyek esetleg a computus magyarázatának elhangzási idejére utalnak. A tárgy természete hozza magával, hogy a húsvétszámítást fejtegető magisterek elsősorban saját koruk évszámait, idő-elemeit dolgozták fel a computus alapjainak megfigyeltetése során. Így tették ezt a régi tankönyvek éppen úgy,[63] mint ahogy a mai iskola teszi hasonló természetű anyagrészek tárgyalása közben.

Vegyük sorra ezeket az adatokat.

a) „Anno saeculi primo XI sublatis" — írja jegyzetünk a Hold regulárisait magyarázva, vagyis „a század első évében" 11-et kell az adott mennyiségből levonni. De miért csak ezt az évet említi ilyen pontosan meghatározva? A többi években is kellett bizonyos mennyiségeket elvenni, jegyzetünk azonban ezeket nem hozza. BEDÁnál is megtalálható a leszámítandó összegek sorozata,[63a] de természetesen a 19 éves ciklus éveire vonatkoztatva, mert évszázadokban sehol sem számol a computus.

b) Ebben az évben 11 az epacta. Az egykori művekben közölt táblázatokból ismeretes, hogy ilyen mennyiségű epacta a 19-es évcsoportok második évében szokásos.

c) A concurrens-számokról tárgyalva ismét említi könyvünk, hogy „in primo anno" vagyis az első esztendőben március elseje csütörtökre, április elseje vasárnapra, május első napja viszont keddre esett.

d) Az utolsó szakasz megjegyzi, hogy a magyarázat évében A és G a vasárnapi betű. Ez pedig csak szökőévben lehetséges.

e) Ha a vasárnapi betű szökőévben február 24-e előtt A, akkor abban az évben január elseje vasárnapra kell, hogy essék.

[62a] DREVES, G. M.: *Ein Jahrtausend lateinischer Hymnendichtung.* Leipzig, 1909. I. 257—277. A tőle közölt húsz költemény közül tizenkilenc ilyen strófaszerkezetű.

[63] Pl: „Verbi gratia: ut in praesenti sunt 820" HRABANUS MAURUS: *Liber de computo* (MIGNE, i. m. 107. 700.); „Nam verbi gratia, si hodie, cum scribo, in undecimo Kal. Augusti septima est luna . . . " (Uo. MIGNE, i. m. 107. 706.); „Ut te exemplis ad inveniendam instruam feriam, qua XIIII luna occurrat, ut puta anno praesenti Dominicae Incarnationis 776 . . . " ALCUIN: *De cursu et saltu lunae.* (MIGNE, i. m. 101. 1000.); a 764. évet e lemzi a *„Canones lunarum"* című összefoglalás (MIGNE, i. m. 90. 879.); a 810. évet a *„Liber de computo"* (MIGNE, i. m. 129. 1365.); a 936. évet a *„De argumentis lunae"* (MIGNE, i. m. 90. 711.). Egy ezer esztendővel későbbi példa: „Az ‚év' . . . mint naptári év jelenti pl. 1960. január 1-től december 31-ig tartó évet, mint időtartam jelenthet bármely 365 vagy 366 napos időközt, pl. 1959. augusztus 20-tól 1960. augusztus 19-ig." HAHN István: *Az időszámítás története.* Budapest 1960. 45. l.

[63a] MIGNE, i. m. 90. 727.

Paleográfiai vizsgálódásaink alapján megállapítottuk, hogy a jegyzetet a XII. század első felében írták le. De mikor hangzott el a leírás alapjául szolgáló magyarázat, amely azután másolatról másolatra jegyezve terjedt?

a) Tételezzük fel, hogy ennek a századnak az első éve: 1100.

b) Hányadik évében járt ekkor a 19 éves sorozat?

A második számítási móddal [64] élve: 1100+4 : 19 maradéka 2, tehát tényleg a második évében járt a Hold-ciklus.

c) A mai naptárakban, ismeretterjesztő művekben közölt ún. örök naptárakban[65] könnyen utána nézhetünk: ebben az évben március elseje valóban csütörtökre esett, április első napja vasárnapra, május elseje pedig keddre.

d) 1100 osztható néggyel, ez az év tehát szökőév volt.

e) Az öröknaptár azt is megmutatja, hogy január elseje ebben az évben tényleg vasárnapra esett.

Mindezek után teljes biztonsággal megállapíthatjuk, hogy *tankönyvünk computus részét az* 1100. *évben tanították, amelyet azután még a század első felében leírtak.*

*

Tankönyvünk keletkezési helye.

Zoltvány Irén a pannonhalmi *Rendtörténet*ben kódexünket említve magyar bencés szerzetesnek tulajdonítja a traktátus leírását, az 1958-i kiállítási katalógus is magyarországi, sőt (kérdőjellel) esztergomi eredetűnek állítja a teljes kódexet.

Magában a kódexben azonban semmiféle adat nem jelzi a leírás helyét. Az viszont kétségtelen, hogy a XIII. században a kötet már Magyarországon volt, hiszen a krónikás rész, amely gótikus könyvírású, a nyolc Árpád-házi király nevével és temetkezési helyével csak itt, hazánkban kerülhetett az utolsó, félig üresen maradt lapra.

Ez a bejegyzés viszont pontosabban körvonalazott helység-meghatározást is megenged, nem ugyan a kötet egészére, hanem csak a krónika-bejegyzésre. Ez a néhány sor ugyanis, ha beírása időpontjának megállapítása helytálló,[66] a legkorábbi, írásban ránk maradt krónika-töredék, amelye pontos, saját korában is csak kevesek által ismerhetett adataival feltételezhetően a királyi udvar, a hivatalos történetírás színterének közelében vetettek hártyára. Kódexünk keletkezési helyének kutatásában éppen ez a körülmény irányítja át figyelmünket a kolostori iskolákról inkább a királyi udvar közelében levő káptalani iskolákra.

[64] „Si scire cupis, quotus sit cyclus lunae, tene annos, cum his adde regulares 4; hos divide per XIX; quod remanserit, ipse est cyclus lunae; si nihil remanserit, decimus nonus erit." *(De argumentis lunae.* Migne, i. m. 90. 718.)

[65] Pl. Hahn, i. m. 121. l.

[66] A traktátus és a krónika leírásának időpontjáról a következők a vélemények: Knauz szerint a traktátust a 11. század második felében, a krónikát 1141 előtt írták (i. h. 623, 624. l.): Zoltvány a 11. század végére teszi a traktátus keletkezését (i. h. 438. l.); M. Florianus a krónikát mint a 12. századból származót tette közzé forráskiadványában *(Historiae Hungaricae Fontes Domestici.* Budapestini 1885. IV. 88.l.); Jakubovich Emil a traktátus 11. század végi eredeztetését megengedi, a krónikabejegyzést azonban későbbi hamisításnak tartja (i. h. 184.); az 1958-i kódexkiállítás (rend.: Mucsi András) katalógusa 11. századinak említi a kódexet, és 13. századinak a krónikát (i. m. 9. l.)

A magyar királyi udvar, s a káptalanok írásbeliségén ebben az időben erős francia hatás mutatkozik. A latin szövegekben előforduló magyar nevek és szavak helyesírásában a XI. század végétől a XIII. század közepéig francia szabályokat követtek;[67] okleveleink formája, szerkezete és stílusa francia minták szerint alakult;[68] történetíróink nem a száraz német annaleseket, hanem az irodalmi igényű, művészien megszerkesztett francia gestákat utánozzák.[69] Mindezek elsősorban a magyar—francia tanulmányi kapcsolatoknak a következményei, amelyeket még jobban elősegítettek a dinasztikus összeköttetések. Magyar iskolásaink franciaországi tanulmányútjai igen korán elkezdődtek, s már a XII. századból több Párizsban tanuló diákot ismerünk névszerint is.[70] Tankönyvünk anyagának részletes elemzése is azt mutatta, hogy szinte teljes tartalma párizsi hatás alatt keletkezett.

Egybevág ezzel a vélekedéssel mindaz, amit tankönyvünk írásmódjáról fentebb már elmondottunk. A „dictamen-írás" francia eredetű, sajátos közigazgatási, adminisztratív klerikus-írás volt, amelyet a magyar államvezetési központokban is használtak. A kolostorok ellátták ugyan saját írásos, okleveles ügyeiket, nem folyamodtak idegen segítséghez, de a dictamen és az oklevelezés modern tudománya, az oklevélkészítés, a jogászkodó papok világias foglalatossága távol esett tőlük.

„Akik az »Ars dictandi« tudományát ismerik, azok a királyi udvarba kerülnek, s nagy főpapi javadalmakban részesülnek" — írta egy párizsi diáklevél a XII. században[71] „Ennek a tudománynak — körülvéve tisztelőkkel és tanítványokkal — hallatlanul nagy tekintélye van a királyok, főurak, főpapok palotáiban" — áradozik egy másik.[72] Itt, a királyi udvarban volt az igazi területe ennek a közjogi írásbeliségnek. Szokásai, formulái, szabályai innen áradtak szét azután meg-megújuló hullámokban a hivatali adminisztráció alsóbb fokú szerveihez, a káptalanokhoz, amelyeknek szintén jelentős közigazgatási szerepük, nagy okleveles forgalmuk volt. A káptalani hivatalos írásbeliség és a káptalani iskola szoros kapcsolata kézenfekvő: az iskola elsősorban a káptalan saját szolgálatára, az összefonódó egyházi és adminisztratív feladatok elvégzésére készítette elő az arra alkalmas klerikusokat. Tankönyvünk egész tartalma, de különösen retorikai, dictamen- és computus részei mutatják, hogy ilyen célkitűzésű iskolában volt használatos.

Az iskolai igénybevételre sok konkrét bizonyítékunk van. A traktátus oldalai szinte teljesen újnak hatnak, az iskolás rész lapjai viszont a sok forgatástól egészen megkoptak. A retorikai fejezetben több helyütt fekete tintával aláhúzásokat láthatunk, amelyek élesen elütnek a törzsszöveg halványbarna színű írásától. Említettük már a prozódiai részbe utólag beírt hangsúly-jeleket, s a hibásan másolt szavak nagy része fölött is ott a javítás, a szórendjelzés, vagy az utólagos áthúzás. Az utolsó oldalakon egy gyakorlatlan kéz szürkésvizes tintával könyvbetűket rajzolgatott. A könyvet használó diák tehát, hogy tanulását megkönnyítse, az egyes fontosabb címszavakat kiemelte az aláhúzással, egy másik tanuló pedig memorizálás közben a betűírást próbál-

[67] Vö. MELICH János tanulmányai: Magy. Nyelv. 1908. 328, 1914. 385. l.
[68] HAJNAL István: *Irástörténet az írásbeliség felújulása korából.* Budapest 1921. 32. l.
[69] JAKUBOVICH, i. h. 186. l.
[70] Felsorolásuk uo. 185. l.
[71] „Vero enim qui dictandi secuntur scientiam, ad reges veniunt et prelatis ecclesie traduntur a regibus . . . " VALOIS, i. m. 26. l.
[72] Uo. 28. l.

gatta. Az egykori hátsó borítólapon, a 23/b oldal telve van különféle XIII. századi könyv- és kurzív-betűkkel írt töredékes szavakkal, mondatfoszlányokkal, sok calamus-próba emlékeként. Egy félbemaradt „ego Ala..." beírás pedig valamelyik egykori tulajdonosának a nevét örökítette volna meg.

A grammatikai részben, a 19/b oldalon, az írástól balra levő külső szegélyen egy stilizált inda-levél fordított képét láthatjuk, megint más színű tintával odarajzolva. A levél belső oldalát enyhén hajló, gömbölyödő vonalak, külső felét pedig letompított hegyű fürészfog-sor alkotja. Ez a jellegzetes díszítő elem egyik leggyakoribb összetevője a magyar királyi udvar díszesebb oklevél-iniciáléinak a XIII. században,[73] de ilyen levelek összefonódásából áll például Anonymus történeti munkájának élén álló híres kezdő P betű díszítése is.[74] Ez a kis iniciálé-levélke is jelzi, hogy az a diák, aki a XIII. században tankönyvünket forgatta, az oklevélkészítést is tanulta, gyakorolta. Szemünk elé megint a királyi udvar közelében levő káptalani iskola képe idéződik.

A magyar káptalani iskolák XI—XII. századi életéről nem sokat tudunk. A *Gellért-legenda* említi az alakulófélben levő marosvári iskolát,[75] s ekkor már létezett a „kiváló" fehérvári iskola.[76] Ismerjük Vilmost, a nyitrai káptalan grammatikusát 1111-ből,[77] Esztergomban pedig 1205-ben „A. magister Scholarum" tanít.[78] (Ő lenne az az Ala(nus), aki mint tankönyvünk egyik későbbi tulajdonosa és használója, beírta nevét az utolsó lapok egyikére?) A XIII. században Kun László „a párizsi iskolák mintájára" akarta felépíteni az elpusztult, de már az előző századokban is virágzó veszprémi iskolát.[79]

Az európai káptalani iskolák magasabbfokú intézményekké való szerveződése, tudós szakemberekkel való ellátása, számbeli gyarapodása is erre az időre esik. Az 1073-i római zsinat 2. kánonja előírta, hogy minden püspök tartson iskolát székesegyháza mellett, a III. lateráni zsinat 1179-ben, majd a IV. lateráni zsinat 1215-ben ismételten elrendeli, hogy szakképzett „magister" tanítson a káptalani iskolákban.[80] 1219-ben pápai bulla szólítja fel a káptalanokat, hogy egy-egy alkalmas klerikust küldjenek Párizsba, akik hazatérve, a tanítói állásokat betölthessék.[81]

Ezek az intézkedések az addig meglevő gyakorlatot próbálják szélesebb körre kiterjeszteni. Magyarországon is csak a nagyobb, jelentősebb káptalanok mellett lehettek jól szervezett, középszintű iskolák, mert — bár az 1279-i budai zsinat szerint a főesperesek mindenütt képzettek az „artes"-ben,[82] (ezt a képzettséget itthon is megszerezhették, ez tankönyvünk anyaga is) — az 1309-i budai zsinat ismét kötelezi az összes káptalant, megismételve a római határozatokat, hogy

[73] Pl. Hajnal idézett *„Irástörténet"*-ében: 1224. II. Endre, 1243. IV. Béla, 1274. Kun László okleveleiben (i. m. 49, 52, XV.).

[74] Igen jól megfigyelhető a hasonlóság Karsai Géza: *Az Anonymus-kódex keletkezéséhez* (Magy. Könyvszle. 1960.) című tanulmányához mellékelt nagyított fényképeken: 169. l. 2, 3. sz., 170. l. 3, 4. sz., 171. l. 1—7. sz., 172. l. 1—4. sz.

[75] *Scriptores* II. 494. l.

[76] „scolas ... que tunc in Alba solempnes erant ..." *Scriptores* II. 494. l.

[77] „... Willermus gramaticus ..." Fejérpataky László: *Kálmán király oklevelei*. Budapest é. n. 43. l.

[78] Knauz Nándor: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*. I. 180. l.

[79] Fejér: *Codex Diplomaticus* V/2. 347. l.

[80] Mansi: *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio*. XIX. 855, XXII. 228, 999. l.

[81] Hajnal: *Irástörténet* ... 76. l.

[82] Batthyányi: *Leges ecclesiasticae*. II. 444. l.

„magister"-i fokozattal (tehát „főiskolai", „egyetemi" képzettséggel) rendelkező tanítók tanítsanak iskoláikban.[83].

Nálunk az első magister GUDEN 1079—1082 körül kelt adománylevelében szerepel: GERARDUS magister.[84] A XII. század folyamán azután már gyakran feltűnik az oklevelekben a káptalani iskola „mester"-ének neve és aláírása.[85] Az esztergomi káptalannál 1183-ban egy oklevélen három magister említését is találjuk.[86] Ezek a mesterek valószínűleg az egyetemmé még nem szerveződött párizsi káptalani iskolák „artes" tanulmányaiból hozták ezt a titulust. Az itáliai iskolákban, majd az egyetemeken ugyanis nem ezt, hanem a „doctor" címet lehetett megszerezni.

A XII. század első felének középfokú oktatása általában egész Európában mindenütt azt a tananyagot ölelte fel, amelynek átlagos „mennyiségi" és „minőségi" képéről esztergomi tankönyvünk tudósít.

Sok esetben a különböző szintű grammatikai képzés jelentette az oktatás teljes tartalmát. A XI. század végén keletkezett, s leírásuk idejének viszonyait is tükröző *István-* és *Imre-legendák*ban egyformán ez a stereotyp kifejezés jelzi az ifjúkori iskolázást: „kiképzést nyert a grammatika teljes tudományában".[87] Az ugyancsak ekkor keletkezett *Gellért-legenda* szerint a marosvári iskolában a „scientia grammaticae" és az ének „tantárgyakat" tanították.[88] Az 1179-i és 1215-i lateráni zsinatok „in grammatica facultate" képzett mestereket rendeltek a káptalani iskolákba. A PRAY-kódexbe is ekkoriban, a Halotti Beszéddel egyidőben írtak le egy rövid részletet ALCUIN-nak, a híres VIII. századi grammatikusnak egyik párbeszédes tankönyvéből.

A franciaországi viszonyokra világít rá Pierre DE BLOIS, aki megemlíti, visszaemlékezve a XII. század elején zajló iskolás éveire, hogy az oktatás fundamentuma a grammatika és a hozzá kapcsolódó nyelvhelyességi- és stílus-studium volt. S a tanulmányozott szerzőket is felsorolja: DONATUS, SERVIUS, PRISCIANUS, ISIDORUS, BEDA, CASSIODORUS.[89] Nem lehet véletlen, hogy esztergomi tankönyvünk is ezektől a szerzőktől idéz a legtöbbet, CASSIODORUSTÓL eltekintve.

„BERNARDUS CARNOTENSIS, ő most a tudományok legbővebben áradó forrása Galliában, a szövegek tanulmányozása során megmagyarázta tanítványainak az egyszerű és szabályosan képzett kifejezéseket, a grammatikai alakzatokat, a retorikai díszítéseket..." — írja levelében a század másik nagyhatású személyisége, John of SALISBURY, aki az 1130-as évek táján járt a

[83] *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia.* Budapest, 1889—1909. II. 282. l.

[84] FEJÉRPATAKY László: *Oklevelek II. István korából.* Budapest é. n. 8. l.

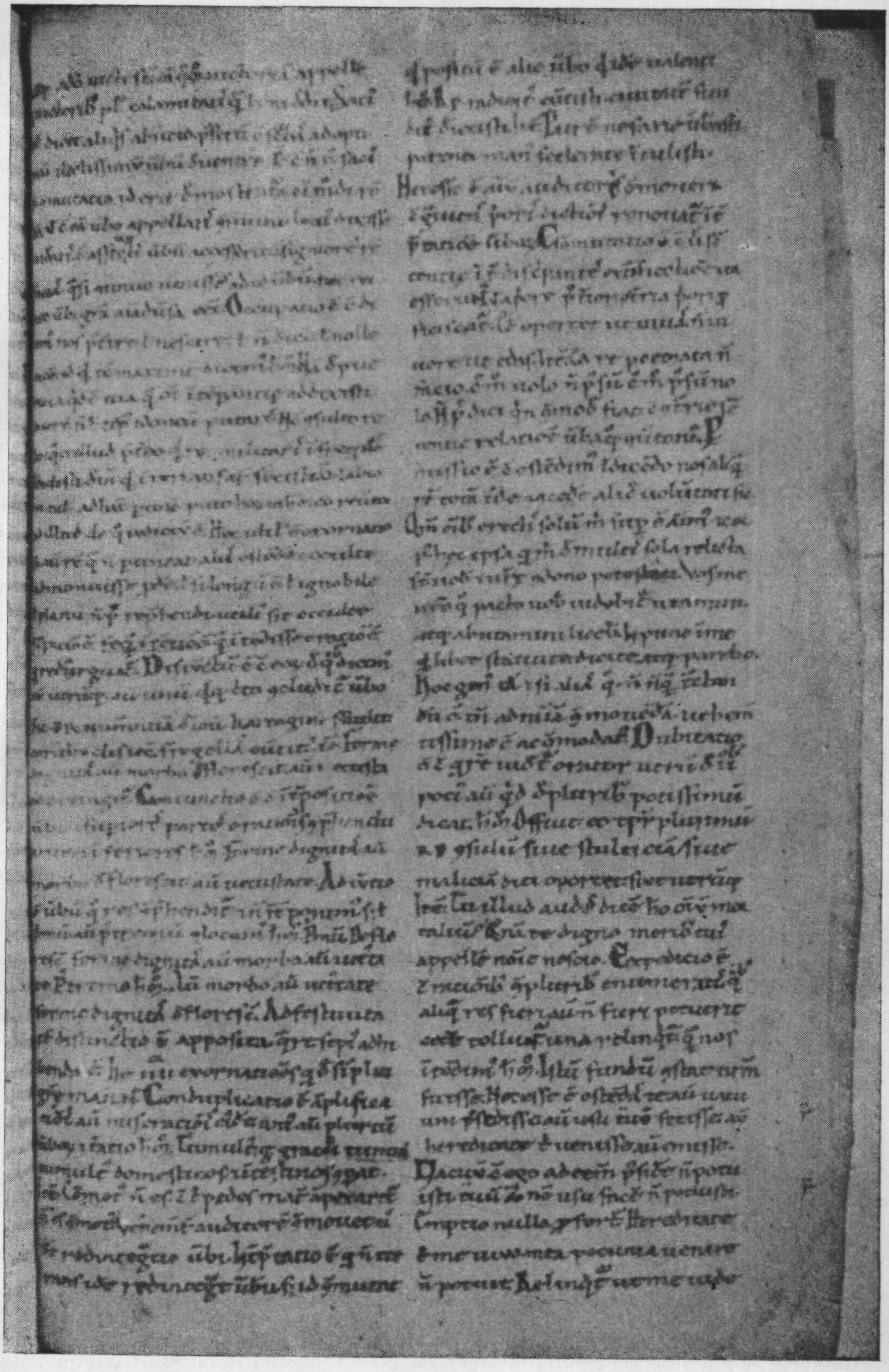
[85] Felsorolásuk: HAJNAL: *Irástörténet* . . . 80. l.

[86] FEJÉR: *Codex Diplomaticus* II. 204. l.

[87] A Szent István legendában: „. . . et puer adhuc scientia grammaticae artis ad plene imbutus est." (*Scriprores* II. 394, 407.); a Szent Imre legendában: „. . . puer quoque nutritus sub diligenti custodia, primo omni scientia grammaticae artis imbutus est." *Scriptores* II. 449. l.

[88] „. . . filios eorum . . . scientiis gramatice et musice informaret." *Scriptores* II 495. l.

[89] „Primitiva erat aetas tenera in regulis artis grammaticae, in analogiis, in barbarismis, in solaecismis, in tropis et schematibus; in quorum omnium doctrina DONATUS, SERVIUS, PRISCIANUS, ISIDORUS, BEDA, CASSIODORUS plurimam diligentiam impenderunt: quod equidem non fecissent, si sine his posset haberi scientiae fundamentum." MIGNE, i. m. 207. 313.

A kódex 21/a oldala: részlet a retorikai fejezetből

chartres-i iskolába.[90] Esztergomi tankönyvünk tanúsítja, hogy diákunk mestere is ezt a módszert követte. Jegyzetünkben egymás mellett van egy tanulmányi időszak jól összehangolt különféle tananyaga, akárcsak chartres-i BERNÁTnál, aki szintén „nem egyszerre tanította meg az összes ismereteket", ahogyan már akkor is magasabb szinten, „egyetemi" nívón szokásos volt, hanem megfelelő módon „felosztotta az egyes időszakokra a tanulmányok anyagát."[91] De még tankönyvünk elkészítésének módja is előttünk áll SALISBURY János emlékezéseiből: a chartres-i mester ugyanis megkövetelte, hogy tanítványai a hallott tananyagot „quotidie" vagyis mindennap írják le és tanulják meg otthon, szállásukon.[92]

A mi tankönyvünk elé is odakívánkoznak Fleury-i ABBO szavai, aki egy „célszerűen átformált PRISCIANUS-kötetet" adott tanítványai kezébe. A könyv összeállításában — akárcsak a miénkben — a „szigorú gondosság a jóleső rövidségre" elve érvényesült, s diákunk tanára is elmondhatta: „A szabályok közül csak a leglényegesebbeket hagytuk meg, a példákból is csak a szükségeseket említettük."[93] S elismételhette John of SALISBURY szavait is: a tankönyv, a magyarázat és a gyakorlás eredményeképpen „a beszéd és az írás tudománya — hacsak nem ostoba a diák — tanítványainak kisujjában lesz!"[94]

*

Fejtegetéseinket összegezve a következő kép áll előttünk:

A XII. század elején valamelyik magyar káptalani iskolában — Esztergomban, az egyházkormányzat, az államvezetés székhelyén vagy Fehérváron, az Árpád-házi királyok koronázó- és temetkezőhelyén, talán Veszprémben, a királynék városában — Párizsban tanult magister tanította a klerikusokat. Egy közülük való — a dictamen-írásmódban igen járatos — diák jegyezte le azután a tananyagot, a magister előadásai nyomán.

Az sem lehetetlen azonban, hogy egy francia iskolában tanuló magyar diák írta le mesterének magyarázatait, s ezt a jegyzetet hozta haza Magyarországra, és használta fel később valamelyik iskolában a tanítás folyamán.

Akárhogyan is áll a dolog: a XII. századi európai művelődéstörténet értékes dokumentuma, jelentős iskolatörténeti emléke ez az esztergomi tankönyv.

UN «MANUEL D'ENSEIGNEMENT» HONGROIS DU DÉBUT DU XIIe SIÈCLE

Le codex qui porte la cote Mss. III. 184 de la Bibliothèque Basilicale d'Esztergom possède un passage curieux qui mérite l'attention de tous ceux qui se livrent à la bibliographie ou à l'histoire de la pédagogie; ce passage forme en effet un des plus anciens «manuels d'enseignement» en Europe, composé — comme il est à présumer — par un élève d'une école cantorale hongroise, désireux de se rassembler les connaissances enseignées sous forme d'un cahier de notes. Pour se faciliter l'étude des différentes matières

[90] MIGNE, i. m. 199. 854.

[91] „Non in singulis universa doceret, sed ... dispensaret eis in tempore doctrinae mensuram." Uo.

[92] „Prosas et poemata quotidie scriptitabant et se mutuis exercebant collationibus." Uo. 856.

[93] MANUTIUS, *Geschichte* II. 674. l.

[94] „Si quis in eo per annum integrum versaretur, rationem loquendi et scribendi, si non esset hebetior, haberet ad manum." MIGNE, i. m. 199. 855.

enseignées, les élèves de cette époque profitaient des manuscrits de cette nature, pareillement à leurs collègues de nos jours, qui se servent à cet effet d'ouvrages imprimés. Toutefois, ceux-ci devaient confectionner eux-mêmes leurs «manuels», en s'appuyant sur les ouvrages mis à leur disposition ou sous la dictée du professeur. Ce manuscrit de la Bibliothèque d'Esztergom ne constitue donc pas une copie systématique d'un livre scientifique entier; il se compose uniquement d'éléments divers, traités réellement dans le cours de l'enseignement et il n'en constitue qu'un assemblage incohérent.

Le petit manuscrit in-octavo est consacré, pour la plupart, aux réflexions du «Tractatus in Cantica Canticorum». La partie qui forme le manuel d'enseignement commence au milieu de la colonne gauche de la page 19/a: le texte, écrit en petites lettres très serrées, avec beaucoup d'abréviations poussées, continue jusqu'à la page 23/a. Cette page 23/a est celle d'ailleurs, qui présente le texte appelé «Chronique d'Esztergom», qui donne une énumération des rois de la dynastie arpadienne (8 noms) et qui rapporte de leur lieu de sépulture.

L'écriture du manuscrit trahit — à l'exception de cette Chronique, insérée au cours du XIIe siècle — l'empreinte de deux mains différentes, faciles à distinguer l'une de l'autre. La majeure partie du traité est d'une écriture caractéristique qui date de la fin du XIe siècle. A partir de la page 18/a (partie inférieure de la colonne gauche), c'est à dire avant que le Cantique des Cantiques soit terminé, un changement se fait voir dans l'écriture. La technique de l'écriture nouvelle rappelle celle que l'écriture des *dictamens* — écriture devenue à la mode au début du XIIe siècle sous l'influence parisienne — présentait durant sa phase primitive. Les feuilles du manuscrit évoquent l'image d'un vieux scripteur, qui appliquait ses caractères — devenus, à cette époque, un peu archaïques — tels comme il les avait écrits pendant toute sa vie; il a dû être sur le point de terminer son travail de copiste, mais pour une raison quelconque il ne l'a pas pu achever. Ce fut donc un jeune candidat de greffier qui accomplit le traité, avec son genre d'écriture nouveau, plus moderne; celui-ci a profité des feuilles restées blanches, pour faire des notes sur les matières enseignées à l'école, dans le but de se préparer ainsi un manuel d'enseignement.

La graphie de notre élève nous permet de jeter un coup d'œil sur *les écoles de la première moitié du XIIe siècle*. C'est ce qui confère d'ailleurs une importance particulière à ces notes: elles offrent une image nette de la matière enseignée et des méthodes d'enseignement d'une école secondaire qui — peut-être — était une école située en Hongrie.

Après l'enseignement primaire, qui embrassait la lecture des textes latins et la grammaire élémentaire, l'écolier est admis au cycle moyen de l'école médiévale, dont la matière s'appelait le trivium. Toutefois, l'examen des chapitres respectifs de notre «manuel» montre qu'en fait, le trivium n'est qu'un terme abstrait, d'un caractère théorique. En réalité, la pratique scolaire n'a pas manqué d'élargir sa matière antique, de la transformer et de la développer amplement, suivant les besoins sociaux de l'époque. La partie la plus étendue de ce cahier de notes est formée également par la *grammaire* et la *rhétorique*, mais nous y trouvons en outre la *prosodie*, c'est à dire la discipline de la prononciation correcte et du langage juste, le *dictamen*, qui enseigne l'art de la correspondance et de la composition, le *comput*, qui exige de bonnes dispositions pour le calcul. L'étude de notre manuel d'enseignement dégage donc l'image véridique d'une école médiévale typique qui enseignait les matières suivantes:

I° *Le chapitre de la grammaire* se composant de définitions morphologiques (syntactiques en premier lieu) prises des différentes grammaires anciennes, surtout de celle de Prisciane. Il ne s'agit pas de connaissances élémentaires ou initiatrices, mais de parcelles d'une matière qui s'adresse aux élèves ayant appris déjà les rudiments de la grammaire, la déclinaison des noms et la conjugaison des verbes, les règles générales qui régissent l'emploi des termes. Ceci permet que le manuel puisse traiter et expliquer les locutions verbales, les multiples attractions modales des noms et des verbes, les accords des mots, les relations plus complexes de certaines catégories de mots simples et composés, etc . . .

Chose remarquable: ces indications sommaires se succèdent dans notre cahier de notes en plein désorde, sans aucune suite logigue. Ceci prouve également qu'il ne s'agit pas d'une copie sytématique d'une source, mais d'un recueil d'interprétations à propos d'un texte étudié. Quel était le texte auquel ces interprétations se rapportaient, — c'est une question qui, bien entendu, ne peut plus être résolue, à l'heure actuelle. Un passage suivant des notes affirme que les exercices grammaticaux doivent être faits «in textu historiae». Le mot «historia» signifiait dans les écoles médiévales l'histoire sacrée, mais on peut penser en outre à l'histoire de la Rome antique. En effet, dans la partie de la rhétorique il est remarquable que les phrases prises à titre d'exemples de l'histoire romaine ou de la mythologie hellénique se présentent en grand nombre.

Il arrive souvent que l'ouvrage emprunte certains textes d'une source grammaticale mot à mot, mais on trouve aussi fréquemment des passages qui ne reproduisent que l'essentiel des parties correspondantes du texte original. Ce que l'auteur explique ne diffère pas par rapport de l'ouvrage original mais il s'exprime d'une manière différente, ou il emploie les mêmes expressions, mais dans un ordre modifié des mots et en citant des exemples qui ne sont pas identiques à ceux ayant figuré dans l'original. Ceci reflète sans doute la conception personnelle du maître d'école, dont le sens pratique se manifeste aussi sous autres formes dans le cahier de notes de son élève.

2° A la page suivante de notre manuel se trouve un court exercice *prosodique*. Jadis la prosodie n'était qu'un chapitre introductif de la grammaire latine et grecque, qui traitait de l'accentuation et des différents pieds, ainsi que des diverses connaissances ayant trait à la versification; au Moyen Age son rôle a subi certains changements. Elle continuait de former un article important de la théorie de la versification, mais en même temps elle a dû assumer une tâche nouvelle: dans les écoles des nations dont la langue n'était pas une langue romane on se servait des règles et des exercices de la prosodie pour faciliter aux élèves d'apprendre la prononciation distincte, la lecture correcte des textes latins.

Dans notre cahier de notes d'Esztergom nous trouvons des exercices très simples de la prononciation et de l'accentuation. Le manuel présente des mots classifiés suivant leur premier phonème (des mots qui commencent par p, v, f ou r) dont les élèves ont exercé — individuellement et par groupes — la prononciation, suivant les instructions et démonstrations du professeur. Cette méthode se reflète nettement dans l'indication ultérieure de la dénomination des deux types d'accentuation, inscrite au-dessus des mots groupés en colonnes. Les expressions «acutus» et «enucronius» correspondent probablement aux expressions «acutus — gravis» prises d'un livre scientifique. Le scripteur a marqué d'ailleurs la notation de l'accent sur le premier syllabe de deux mots, qui se trouvent en tête des deux premières colonnes.

3° *Les notes de rhétorique* ont été élaborées d'après un ouvrage antique intitulé »Rhetorica ad Herennium«; elles comportent des règles et des exemples pris textuellement du livre IV de cet ouvrage. C'est cette partie qui renferme la théorie des „couleurs" (colores): la théorie des figures de pensée et figures de mots qui servent à rehausser les discours. Cette discipline est celle qui sera développée le plus amplement dans les études rhétoriques ultérieures et qui figurera souvent dans les différentes versions manuscrites sous la dénomination de «Livres V et VII», livres indépendants de «Ad Herennium». Le texte correspondant du codex d'Esztergom forme également un extrait de ces deux livres.

En ce qui concerne l'ouvrage original, il a été considéré, jusqu'aux derniers temps comme œuvre de Cicéron. Ce n'est qu'à la fin du siècle dernier qu'il a été démontré que son auteur n'était point Cicéron mais un de ses contemporains, Quinte Cornificius. Notre cahier de notes reproduit, pour la plupart, les variantes du texte d'un manuscrit appelé «Codex Corbeiensis». Ce manuscrit a été exécuté dans l'abbaye bénédictine de Corbeil, près de Paris, au cours du IXe et Xe siècle; entretemps il a été fortement corrigé et il figurait à plusieurs reprises, même encore au XIIe siècle, dans l'inventaire de l'abbaye.

4° Le sujet suivant se rapporte au *dictamen*. Comme on le sait, le «dictamen prosaicum» avait pour objet non seulement la théorie de l'art d'écrire une lettre, mais aussi l'enseignement de la rédaction des discours juridiques, la composition des actes juridiques et administratifs indispensables.

Notre manuel d'enseignement contient maintes recommandations et conseils pratiques relatifs à la composition des différents travaux écrits. Il reprend en détail les problèmes de la salutation, de la captation, de la narration et de la conclusion, il traite à ce propos de la répartition des questions qui forment l'objet du discours, il spécifie les imperfections aptes à compromettre la clarté d'un ouvrage et souligne la nécessité d'employer toujours le mot net et exact, d'éviter la tergiversation.

La partie du dictamen est suivie de courtes prescriptions se rapportant à l'exercice des différentes règles de la grammaire. Les études de dictamen sont suivies en outre d'une longue lettre adressée «au frère et bon ami F.». Elle comporte une analyse des différentes possibilités de l'interprétation symbolique du livre du Cantique des Cantiques, analyse faite par l'épistolier inconnu qui — au début de sa lettre — s'appelle: «gratia Dei dictus abbas». La teneur de cette lettre n'a aucun rapport avec le traité du Cantique des Cantiques qui se trouve au début du codex, à part que leur sujet est identique. Cette lettre est destinée à servir d'exemple démonstratif à l'enseignement théorique du dictamen.

5° Le *comput* comme matière d'enseignement figure très tôt dans le programme des écoles. La majeure partie de la matière du comput de notre cahier de notes se trouve en forme versifiée. L'analyse approfondie de la structure strophique du texte et de la disposition des rimes témoignent — cette fois également — de l'influence parisienne du XIIe siècle, de l'influence d'Adam de Saint-Victor. Par contre, la présence de certains éléments temporels qui figurent dans les calculs, montre que ce comput, tel qu'il est inséré dans notre manuel, a été enseigné en 1100 et qu'il a été copié, dans les décennies qui ont suivi cette date, sans que les éléments temporels eussent été modifiés.

Aucune indication ne détermine dans le manuscrit le *lieu* ou celui-ci a été *mis en écrit*. Il est certain qu'au XIIIe siècle le volume se trouvait déjà en Hongrie. En effet ce n'est qu'en Hongrie que la Chronique, en caractères gothiques, a pu être insérée sur la dernière page, qui n'avait pas été remplie auparavant.

Toutefois, certains faits (l'existence de cette annotation historique, de la partie du dictamen, de certaines inscriptions marginales) et le contenu entier du codex (surtout les passages rhétoriques et le chapitre du dictamen) prouvent, que le volume a dû être employé dans un des centres de l'usage de l'écriture et de son application en matière du droit public, — dans une ville non éloignée de la cour royale; selon toute vraisemblance il a été écrit à ce même lieu. Au premier chef c'est Esztergom, résidence de l'administration ecclésiastique et politique qui entre en considération sous ce rapport, ensuite Fehérvár, ville du sacre et de la sépulture des rois Arpadiens. Un maître sortant d'une école de Paris au cours de la première moitié du XIIe siècle a enseigné donc les clercs dans l'une de ces villes. Un de ses élèves, — expert dans la composition des dictamens — a fait des notes. en base des cours professés par ce maître. Il se peut toutefois que ce fût un étudiant hongrois, qui — ayant fait ses études dans une école française — ait fait des notes sur les explications de son maître et qui aurait emporté son cahier de notes en Hongrie, pour s'en servir plus tard, au cours de l'enseignement donné par lui dans une école hongroise.

CSAPODI CSABA

Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára?

A *Corvina-könyvtár* számos megoldatlan problémája közé tartozik az a kérdés: mikor pusztult el a középkori Magyarországnak ez a leghíresebb alkotása? Ha a XVI. és XVII. századnak erre vonatkozó forrásait vizsgáljuk, különös ellentmondás tűnik szemünkbe. A XVI. század hazai és külföldi tudós közvéleménye a fényes könyvtár pusztulását siratja, a XVII. században ellenben az az általános meggyőződés, hogy a könyvtár, vagy legalább jelentékeny része, még mindig megtalálható a budai várban. Mohács után a források arról beszélnek, hogy „az ázsiai barbárság elpusztította a könyvtárt", mégis 1666-ban az egykor olyan fényes királyi palotában megfordult bécsi könyvtáros, Lambeck több száz könyvet látott, igaz, hogy nagyon elhanyagolt állapotban, az 1686-i ostrom után pedig nemcsak Marsigli számolt be arról, hogy nagy mennyiségű könyvre bukkant, hanem ezekből mintegy háromszáz kötetet jegyzékbe foglalva Bécsbe szállítottak. A jegyzék két év múlva nyomtatásban is megjelent[1].

Mi a magyarázata ezeknek az ellentmondásoknak? Csakugyan elpusztult a királyi könyvtár a török hadjáratok során, vagy pedig nagyobb része százötven éven át megmaradt ott? Vajon alapos vizsgálatok útján a bécsi National-bibliothek kódex- és ősnyomtatványgyűjteményében megtízszerezhetjük-e az ott eddig ismert korvinák számát? Vagy pedig a Budán őrzött s később Bécsbe szállított könyvek más eredetűek s továbbra is csak az a reményünk maradhat, hogy a világ legkülönbözőbb könyvtáraiban esetlegesen bukkan föl egy-egy korábban föl nem ismert Corvin-kódex?

A következőkben a források gondos egybevetésével megpróbáljuk, hogy feleletet adjunk ezekre a kérdésekre, fololdjuk az ellentéteket és nyomon kísérjük a könyvtár sorsát Mátyás király halálától kezdve a szétszóródásig és megsemmisülésig.

1. A könyvtár hanyatlása

Fényének és növekedésének tetőfokán volt a *Corvina-könyvtár*, mikor a nagy király halála hirtelen megszakította ezt a rohamos fejlődést. A könyvtár nem szűnt meg ugyan, hanem fönnmaradt eredeti helyén, legalább 1526-ig, tehát 36 évig, tovább, mint ameddig MÁTYÁS egész uralkodása tartott, de ez a fönnállás alig volt több, mint lassú haldoklás.

[1] PFLUGK, Julius: *Epistola ad Vitum Ludovicum a Seckendorff praeter fata Bibliothecae Budensis, librorum quoque ultima expugnatione repertorum catalogum exhibens.* Jeane 1688.

Ugyanúgy, ahogy az egész államéletben törés következett be és az ország egyre fokozódó gyorsasággal sodródott a katasztrófa felé. MÁTYÁS erőskezű, zseniális egyénisége a feudális zűrzavar helyén rendet teremtett és korát megelőzve kezdte meg kiépíteni a centralizált államot, hivatalszervezettel és állandó hadsereggel. Csakhogy egyrészt a magyar társadalomfejlődés fogyatékosságai miatt nem volt szilárd alap, amire építhetett volna s így egész alkotása tulságosan személyes műve volt, amely szinte teljesen egyéniségének erejére, ügyes taktikájára épült fel. Másrészt uralkodásának ragyogó szakasza kevés gazdasági erőt teremtett, de annál inkább kiélte a meglevőket. Igaz ugyan, hogy számára rendelkezésre álltak a Hunyadi-család mérhetetlen birtokai és uralkodói jövedelmeit is óriásira tudta növelni, de még ezek a jövedelmek is éppencsak hogy egyensúlyt tudtak tartani a külpolitika, hadsereg és udvartartás roppant kiadásaival. Így következett be az a helyzet, hogy mikor halála pillanatában, szerencsétlen utódlási politikája következtében, az ország egyszerre krízisbe került, az állam pénz és fizetett hadsereg nélkül védtelenül ki volt szolgáltatva a külső ellenségnek és a belső rendi anarchiának.

MÁTYÁS politikáját csak hozzá hasonló méretű egyéniség tudta volna folytatni. Erre a feladatra pedig II. ULÁSZLÓ teljesen alkalmatlan volt. A pénzhiány és szegénység ettől kezdve állandó kísérőjévé lett a magyar királyságnak, egészen Mohácsig. MÁTYÁS nagy alkotásai: birodalmi szervezet, centralizált állam, állandó hadsereg — felbomlottak; a napról napra élés filléres gondjai közt pedig lehetetlen volt a *Corvina-könyvtár* továbbfejlesztése, vagy csak méltó szinten tartása is.

Súlyos veszteség érte a könyvtárt már azáltal, hogy a készülő szebbnél szebb kódexek egész serege maradt Firenzében. Ennek bizonyítéka az ismert levélváltás II. ULÁSZLÓ király és Firenze városa közt 1498-ban. Arról van szó ezekben a levelekben, hogy Ulászló értesülése szerint több mint 150 kitűnő munka van Firenzében, amelyeket Mátyás király készíttetett saját költségén, de még nincsenek kifizetve, s ezért a köztársaság visszatartotta. A király érdeklődik, mennyi még a tartozás. Fogadkozik, hogy a kifizetésről gondoskodni fog, mert a kódexek festésére, díszítésére fordított munka már eddig is sokba került, kár lenne, ha ekkora kincsek befejezetlenek és használatlanok maradnának és mert őt „a könyvtár tökéletesítésének ugyanaz a vágya tölti el."[2]

ULÁSZLÓ ígéretét természetesen nem szabad komolyan vennünk. A legjellemzőbb ebben a tekintetben, hogy a levélváltásra csak 1498-ban, MÁTYÁS király halála után nyolc évvel került sor. Addig a méltatlan utódnak nem jutott eszébe, hogy ezeket a nagyértékű kódexeket biztosítsa a maga számára, — köztük van olyan biblia, amelyért még a hátralevő tartozás is 1400 forintot tesz ki! Az örökös pénzzavarral küzdő Ulászló ekkor már nem fejlesztette a könyvtárt. Elképzelhetetlen, hogy nagy összegeket tudott és akart volna áldozni ilyen célra. Ezek a kódexek tehát továbbra is, véglegesen kint maradtak Itáliában. Közülük kerülhettek ki azok a fényesen díszített kódexek, amelyeket a kolofon, esetleg címer tanúsága szerint még MÁTYÁS király rendelt meg, de a MEDICI címer, emblémák, kötés alapján föl kell tételeznünk, hogy már az illuminátorok kezéből a Mediciek tulajdonába mentek át. Ma a firenzei Laurenziana őrzi legtöbbjüket.[3]

[2] KUMOROVITZ Bernát: *II. Ulászló levélváltása Firenzével a Mátyás halála után ottrekedt Corvinák ügyében.* Magy. Könyvszle. 1957. 294—296. l.

[3] APPIANUS (Laurenziana Plut. 68. Cod. 19. Escriptum (!) est hoc opus per me . . . Carolum notarium . . . ad laudem et gloriam felicissimae memoriae regis Ungariae de

MTA KÖNYVTÁR OSZ. SZÉCHÉNYI

Ilyen kódexekről ad hírt Georg TANNER bécsi professzor levele 1555-ben. Szerinte a velencei domonkosok birtokában van MÁTYÁS király könyveinek jó része, melyet Firenzében tartottak vissza.[4] Hasonló eredetű kéziratokra utal az az adat, amely szerint egy előkelő velencei nemesnek, Niccolò ZENONak több mint száz latin és görög korvinája lett volna s ezekből többet megszerzett Girolamo FALETTI a ferrarai herceg számára.[5] Hogy ezek az adatok mennyire megbízhatóak, azt ma már nagyon nehéz lenne ellenőrizni, mert MÁTYÁS életében el nem készült, csak később befejezett kódexekről lévén szó, kérdés, hogy megkapták-e a korvinákat jellemző ismertetőjegyeket (címer, embléma), a kolofon pedig egyáltalán nem szükségszerű tartozéka a kódexeknek, a hiteles korvinák túlnyomó többségében sem találkozunk vele.

A következő, most már a tényleges könyvtári állományt ért veszteségnek tekinthetjük azokat a köteteket, amelyek Bécsben maradtak a magyar udvar gyors távozásakor. Tudjuk, hogy MÁTYÁS és BEATRIX a könyveket egyáltalán nemcsak dísztárgynak tekintette, hanem olvasta is. Valószínű, hogy gyakori és hosszú bécsi tartózkodásaik alkalmával mindig volt velük több-kevesebb könyv. Hogy MÁTYÁS halála után, a fejvesztett hangulatban ottmaradhattak és illetéktelen kezekbe kerülhettek ilyen kötetek, arra abból következtethetünk, hogy német—osztrák humanisták birtokából ismerünk olyan *Corvin-kódexeket*, amelyekből a címert erőszakosan eltávolították. Pedig a *korvinákat* olyan nagy értéknek tartották már a kortársak, hogy akinek ilyen volt a tulajdonában, inkább büszkélkedett vele, mint hogy eltüntette volna az eredetre utaló jeleket, — ha jogosan jutott hozzá. Azokba a kódexekbe, amelyeket később Ulászló elajándékozott, ezt az adalékot bejegyezték, néha még tanút is megneveznek.

Nagyobb pusztulás következett be az állományban CORVIN János csontmezei veresége alkalmával, amikor a Budáról, egyéb kincsekkel együtt elmenekített könyveket a győztesek a többi zsákmánnyal visszahurcolták eredeti helyükre s közben szabad tere nyílt a zsákmányolásnak.[6] Ezután következett a könyvtár megvédésére irányuló országos határozat: a könyvtárból, amely az ország dicsőségére készült, semmit se szabad elidegeníteni. CORVIN János azonban az országnagyok ellenőrzésével elvihet a könyvekből a maga számára.[7] Föltételezhető, hogy CORVIN János föl is használta az engedélyt, ha már Budáról való említett távozásakor is nagyobb mennyiségű kódexet elvitt magával.

Az első veszteségek után egy időre, ULÁSZLÓ uralkodásának elején, a könyvtár úgy-ahogy rendbejöhetett. A másolóműhely nem szűnt meg mind-

---

proxime defuncti . . . 1490 die 26 mensis Junii.) — AUGUSTINUS (Plut. 12. Cod. 10. Antonius Sinibaldus scripsit Florentiae A. D. 1489. pro serenissimo Matthiae regi.) — AMBROSIUS. (Plut. 14. Cod. 22. Exemplaribus satis fidis Mattbiae . . . regis . . . ego Martinus Antonius presbiter . . . scripsi, opus absolutum 3. Id. Oct. A. salutis 1489.) — FICINUS. (Plut. 73. Cod. 39. Mátyásnak szóló ajánlással készült in agro Caregio 1489-ben.) — PETRUS Lombardus. (Plut. 21. Cod. 18. Exemplaribus satis fidis Mathiae . . . regis . . . ego frater Jacobus Johannes Hermannus Crucennacensis . . . exscripsi. Opus absolutum Kal. Aprilis A . . . 1490.) — Biblia. (Három kötet. Plut. 15. Cod. 15. 16. 17. Mátyás és Beatrix arcképével, címerrel.) — Ilyen a vatikáni Breviárium is. (Cod. Lat. Urb. 112. Másolása befejezve 1487-ben, de az illumináláson Attavante még 1492-ben is dolgozott.)

[4] SZILÁGYI S.: *Adalék a Corvinák történetéhez*. Századok. 1885. 684. l.

[5] WEINBERGER, Wilhelm: *Beiträge zur Handschriftenkunde*. Wien 1908. Sitzungsber. d. Akad. in Wien. Philos.-Hist. Klasse 159. 6. 37—38. l.

[6] TUBERO, Ludovicus: *Commentaria suorum temporum*. Rhacusii 1784. 58. l.

[7] PRAY, Georgius: *Epistolae procerum*. I. Posonii 1806. 393. l.

járt, a MÁTYÁS életében Budán munkábavett kódexeket befejezték, csak a címereket festették át, vagy a még üres címerhelyen foglalta el a *Hunyadiak* fekete hollójának helyét a *Jagello-ház* lengyel fehér sas jelvénye. A humanista élet se szűnt meg a királyi udvarban, csak elszürkült. Hiányzott MÁTYÁS király éltető, alakító, magával sodró egyénisége. Olasz humanista kevés maradt a király környezetében: BONFINI, CINTIO DI SAN SEPOLCRO, JULIUS AEMILIUS. A magyarországi humanizmus ULÁSZLÓ korában inkább Bécs és Csehország felé kapcsolódik: itáliai humanisták helyett HASSENSTEINI LOBKOVITZ Bohuszláv, SCHLECHTA János, OLMÜTZI Ágoston, CELTIS Konrád, BRASSICANUS, GREMPER, CUSPINIANUS a királyi udvar vendégei hosszabb-rövidebb ideig. Egy-egy művet is ajánlanak még ULÁSZLÓnak. Ilyen a pistoiai Dominicus Crispus RANNUSIUS munkája: *Sermo in ascensione Christi*,[8] a római NAGONIUS *Pronostichon et panegyricon*-a, ULÁSZLÓ tetteinek magasztalása,[9] később a török elleni nagy nemzetközi vállalkozás terve Félix PETANTIUS RAGUSINUST indítja arra, hogy három munkát is írjon a király számára.[10]

Természetes, hogy a fönnmaradt *Ulászló-kódexek* éppen úgy csak töredékét tehetik ki az eredeti mennyiségnek, mint ahogyan MÁTYÁS király könyveinek sem maradt fönn egy tizedrésze sem, mégis föltűnő, hogy a gyarapodás mennyire nem lépett már nyomába a korábbinak. A könyvtár gyarapítása már nem volt tervszerű, még a veszteségek pótlásától is messze elmaradhatott. Pedig ULÁSZLÓ uralkodása majdnem annyi ideig tartott, mint ameddig, föltehetően, MÁTYÁS fejlesztette a könyvtárát s a könyvnyomtatás nagy elterjedése folytán világszerte nőtt a könyvtermelés 1490 után, mind több és több könyv halmozódott föl uralkodók és könyvgyűjtő humanisták kezén. Az elmaradás tehát még föltűnőbb. MÁTYÁS király halála után egyszerre megszűnnek a külföldi könyvmásoltatásról és könyvbeszerzésről szóló adatok, — nyilvánvalóan nem is volt már ilyesmi. ULÁSZLÓnak folytonos pénzhiányban kétségbeesetten vergődő gazdálkodása lehetetlenné tette, hogy többet is küldhessen a firenzei másolóknak mint jól hangzó szép szavakat. Keserűen igazak SCHLECHTA Jánosnak LOBKOVITZ Bohuszlávhoz Budáról 1503-ban írt sorai: „Mi itt szokás szerint ezüst- és arany-halmok közepette a királlyal együtt nyomorultul és szűkölködően élünk és, gondolom, így is fogunk élni."[11]

A könyvtár gondozás nélkül, a legnagyobb elhanyagoltságban hevert; könyvtáros nem volt. LOBKOVITZ 1498-ban kelt levele szerint a könyvek porban, piszokban hevernek s nehéz köztük valamit megtalálni. Ugyanabban az évben, amikor ULÁSZLÓ biztatóan írja Firenzébe, hogy őt a könyvtár fejlesztésének ugyanaz a vágya vezeti, mint MÁTYÁST!

Ugyancsak LOBKOVITZ leveleiből derül ki, hogy már ekkor megkezdődött a könyvtár folyamatos széthurculása, elkótyavetyélése. Egy évvel később egy másik levelében SCHLECHTA kancellártól kéri ORIGENES: *De principiis*-t, JANUS PANNONIUS *Epigrammáit*, BONFINI történeti munkáját és egy közelebbről meg

[8] CSONTOSI János: *II. Ulászlónak ajánlott kézirat a konstantinápolyi Eszki Szerailban*. Magy. Könyvszle. 1889. 28—30. l.

[9] TRUHLÁR: *Catalogus codicum manu scriptorum Latinorum*. Pragae. 1905/6. 1659. sz.

[10] BERKOVITS, Elena: *La miniatura nella corte di Mattia Corvino*. (Corvina. Rassegna Italo-Ungherese, 1941. Archivio. 513—546. l.) Ua.: *Felice Petanzio Ragusino capo della bottega di miniatori di Mattia Corvino*. (Uo. 1940. 53—84. l.) Ua.: *Mátyás király „állítólagos" miniátorai*. Magy. Könyvszle. 1942. 153—161. l. KNIEWALD, Dragutin: *Sitnoslikar Dubrovčanin Felix Petančić*. Der Miniaturmaler Felix Ragusanus Petantius. Posebni otisak iz Tkalčićevog Zbornika II. Zagreb 1958.

[11] *Bohuslavi Hasistenii nova epistolarum appendix*. Pragae 1570.

nem nevezett latin kódexet, mert ezekre szüksége van a királyi könyvtárból. Nem valószínű, hogy csak kölcsönbe akarta a könyveket, mert egy datálatlan levelében így ír ugyanehhez a barátjához: „Kértem a királyi fölségtől Plutarchus négykötetes görög életrajzait és mivel nem válaszolt, azt gondoltam, megtagadta. De mivel közmondás, hogy a királyok véleménye úgy változik, mint a levegő, kérlek, ha egyszer rólam esik szó, használd föl az alkalmat: mivel úgy vélem, jobb, ha nálam vannak azok a kötetek, mintha ott a porban ragadnak a piszoktól és a férgek rágják. Ennél kedvesebbet most nem tehetsz nekem." Ismét egy másik levelében sürgeti, miért nem kapta még meg azokat a könyveket, amelyekre nézve már fölkeltette kíváncsiságát.[12]

Átmeneti javulás állt be Ulászló házasságakor. Anna királynénak volt érzéke a műveltség iránt, szorgalmasan tanult latinul. A könyvtárt is rendbehozatták az ő tiszteletére, mert kísérőjének, Pierre Choquenak a levele „szép" könyvtárról szól, nem pedig elhanyagoltról.[12a] Az általános helyzetben azonban nem sok változás következett be; Ulászló szinte már patológikus tehetetlensége a királyné korai halála után csak még fokozódott. Követek jutalmazására pedig mi sem volt alkalmasabb, pénz hiányában, mint egy-egy *Corvin-kódex*. Ilyeneket vitt magával állítólag már 1502-ben Christoph Urswick angol követ,[13] de rendszerré vált ez a Habsburgokkal kötött családi szerződés után. A császári követek, főleg a kitűnő humanista, Cuspinianus, aki nem kevesebb mint 34 alkalommal járt Magyarországon ura megbízásából, társával, Johann Grempernel és másokkal együtt sorra vitte el a legértékesebb kódexeket.[13a] Mikor 1517-ben Ulrich Fabri úgy nyilatkozik Cuspinianus könyvtáráról, hogy gazdag mindenféle szakból való görög és latin könyvekben, köztük vannak a legrégibb írók kódexei, amelyek még soha nem jelentek meg nyomtatásban, ezzel a híradással nyilvánvalóan a *Corvinából* kikerült értékes kódexanyagot írja le nekünk.[14] S még csak szemrehányást se tehetünk nekik élelmességükért, mert a budai könyvtárral már senki se törődik. Hippolit püspök embere, Caelius Calcagnini 1519-ben csaknem szószerint ismétli azt, amit két évtizeddel előbb Hassensteini Bohusláv írt: „a királyi könyvtárban egy-egy férgekkel és molyokkal viaskodó könyvet veszek kézbe."[15]

Egy évvel későbbről valók Francesco Masser velencei követ fölényeskedő sorai: egyetlen valamirevaló könyvet nem látott a budai könyvtárban, mert „a jó könyveket már mind elvitték."[16] Hogy Masser szavai mennyire túlzóak, az világosan kiderül a nála sokkal illetékesebb, sokkal hozzáértőbb Brassicanus beszámolójából, aki öt évvel később járt Budán, 1525 áprilisában és Masserral homlokegyenest ellenkező módon nem győzi magasztalni a *Corvina* gazdagságát: „Megszemléltem valamennyi könyvet. De mit mondjak, könyveket? Ahány könyv, annyi kincset láttam ott . . . Akkor igazán úgy látszott, nem könyvtárban, hanem — amint mondják —, Jupiter ölében

[12] Uo.

[12a] Marczali Henrik: *Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból*. Magy. Tört. Tár. 23. k. 97—113. l.

[13] Fógel: *II. Ulászló udvartartása*. Bp. 1913. 104. l.

[13a] Ankwicz: *Magister Gremper aus Rheinfelden, ein Wiener Humanist und Bibliophile des XVI. Jhs.* (Zentralbl. f. Bibl. Wes. 1913. 197—216. l.) — Ankwicz—Kleehoven: *Der Wiener Humanist Johannes Cuspinianus*. Graz-Köln 1959.

[14] Ankwicz—Kleehoven i. m. 169. l.

[15] Ábel Jenő—Hegedüs István: *Analecta nova*. Bp. 1903. 93. l.

[16] Közli Marino Sanuto krónikája. Magy. Tört. Tár. 25. 171—172. l.

voltam. Annyi volt itt a görög, valamint a héber kötet, amelyeket MÁTYÁS király Konstantinápoly eleste és sok más görögországi város pusztulása után mérhetetlen pénzen vásárolt össze Görögország belsejéből . . . Annyi volt itt a régi és újabb latin könyv . . . mint tudomásom szerint sehol máshol."[17]

BRASSICANUS, ki név szerint is megemlít szerzőket, akiknek a munkáit ott látta a *Bibliotheca Corvinában*, elég szavahihető tanú ahhoz, hogy állításainak hitelt adjunk s ha Johann LANG 1524-ben már azt írta be a *Horologium-korvinába*,[18] hogy ULÁSZLÓ fia, LAJOS uralkodása idején MÁTYÁS király könyvtárának „maradványaiból" (ex reliquiis) szerezte meg, ezt csak úgy értelmezhetjük, hogy a könyvtárt MÁTYÁS király halála után gondozatlan, felbomlóban levő szervezetnek ismerték. Bármennyi értékes kódex vándorolt is évek során keresztül nyugatra, a gyűjtemény túlnyomó többsége még eredeti helyén volt akkor, amikor MÁRIA királyné a mohácsi csatavesztés hírére udvarával együtt elmenekült Budáról. A magával vitt kincsek közt kódex nem sok lehetett. Semmi valószínűsége sincs annak, hogy a gyorsan összekapkodott értékek közt helyet kaptak volna az eddig mellőzött, elhanyagolt könyvtár darabjai. A brüsszeli missale az egyetlen fönnmaradt könyv, amelyről tudjuk, hogy MÁRIA királyné útján került külföldre, az is bizonyára nem a könyvtárba, hanem a várkápolna kincsei közé tartozott és azokkal együtt vitte magával.

Hogy az alatt a hét alatt, ami a királyné távozása és SZULEJMÁN bevonulása közt eltelt, érték-e újabb veszteségek a könyvtárt, vagy sem, azt nem tudjuk. Elképzelhető, hogy a hazai lakosság sem hagyta érintetlenül. 1637-ből van egy érdekes levelünk, amely ilyesmire enged következtetést. HADRITIUS György írta a levelet ESZTERHÁZY Miklós nádornak[19] s arról szól benne, hogy RÉVAY Pálné hagyatékának exekuciója után „az könyveknél egyéb semmi hátra nem maradott . . sokat azok közül az Révay familiának elei még az Budai Bibliothecából hoztak ki volt magokkal, quo respectu talám jobb volna azon bibliothecának penes familiam Révayanam maradni". Mikor hozták ki „a Révayak elei" a könyveket Budáról, arról nem szól a forrás, de lehet, hogy a mondott időpontban, 1526 szeptember első napjaiban.

Ezektől eltekintve azonban a könyvtár anyagának zöme még elhanyagoltan és rendezetlenül bár, de ott volt a MÁTYÁS-féle fényes könyvtárhelyiségekben, amikor SZULEJMÁN hadai bevonultak a budai várba.

2. Milyen könyveket őriztek a budai palotában a török hódoltság idején?

Kétségtelen, hogy a török uralom idején voltak a budai királyi palotában kódexek és nyomtatott könyvek. Ha korábbi időben nem is, de a XVII. század eleje óta a források egész sora szól arról, hogy Mátyás király könyvei Budán vannak. Már 1605-ben, mikor a Rákos mezején a török nagyvezér megkoronázta BOCSKAIT, az utóbbinak kíséretében tartózkodó ALVINCZI Péter kassai prédikátor már azzal a szándékkal ment át Budára, hogy megláthassa MÁTYÁS király könyvtárát; de mivel a pasa éppen nem volt a palotában,

[17] SALVIANUS: *De vero iudicio et providentia* Dei . . . cura J. A. Brassicani ed. Basileae 1530. az ajánlásban.

[18] Boroszló. Városi Könyvtár. R. 492.

[19] THALLÓCZY: *Egy XVIII. századi adat.* Magy. Könyvszle. 1877. 352. l. T[AGÁNYI] K[ároly]: *Új adat Mátyás király könyvtárának történetéhez.* (Uo. 1895. 190. l.)

kívánsága nem teljesülhetett.[20] ENYEDI Pálnak az erdélyi veszedelmekről írt éneke kb. ugyanebben az időben lelkesen szól arról, hogy „most is Budán az Mátyás bibliothécája szintén úgy helyen vagyon, mint azelőtt, semmi tékozlás nem esett benne, hanem őröket rendeltek hozzá. Nem igaz az, amit az németek irtanak az bibliotheca felől, hogy SZULIMÁN császár megégette volna és mind elveszett volna."[21] Valamivel utóbb az *Ének Csepreg városának lengyelek és horvátok miatt való siralmas romlásáról* (1621) kevesebb szóval, de ugyanezt mondja: Mátyás király „könyvei Budán még most is megvagynak, kiket a törökök nagy becsületben tartanak."[22] RÉVAY Péter a magyar koronáról írt munkájában elismeri ugyan, hogy a könyvtárt a török II. LAJOS halála után nagyobb részben elpusztította, de úgy tudja, hogy „bizonyos maradványai ma is láthatók ott, a janicsárok nagy tisztelettel őrzik és csak nagynehezen mutatják meg akár töröknek, akár kereszténynek, hogy megnézzék."[23]

Különböző próbálkozásokról is tudunk, amelyeknek az volt a céljuk, hogy megszerezzék ezeket a Budán maradt könyveket. Magyar részről állítólag PÁZMÁNY Péter tett először kísérletet erre, de az erről szóló adat aránylag elég késői.[24] Hasonlóképpen későbbi és bizonytalan adat beszél BETHLEN Gábor ugyanilyen kísérletéről.[25]

Arról azonban már hiteles adataink vannak, hogy I. RÁKÓCZY György négy ízben is próbálkozott HUSZAIN budai pasánál, meg a magas portánál, hogy a gyulafehérvári iskola számára megszerezze a *Corvina* maradványait. Ezt olvassuk a szultánnak írt levelében: „Tudván lenni hiszem hatalmasságodnál, mikor Budát a szentséges szultán SZULIMÁN, az hatalmasságod boldog emlékezetű eleje kézhez vette volna, noha nevezet szerént még a párnákot is megengedte volt, hogy kihúzzák onnan, de akkor Fejérvárott is elegendő könyvek lévén és az urak is inkább mind pápisták lévén, mivel azok a könyvek, kik ott voltak, nem hitükön való szent írások voltak, azokat nem vitték ki onnan, hanem most is ott vannak. Mivel azoknak ott való tartásában semminemű haszna nem lehet hatalmasságodnak, sem azoknak kiadattatásában kára, nagy alázatossággal esedezem hatalmasságodnak, méltóztassék hatalmasságod azokat kiadni . . . ha kiken mi arany, ezüst volna, én kész leszek hatalmasságodnak mást adni érette: avagy ha hatalmasságod le parancsolja is szedetni rólok, legyen az hatalmasságod kegyes jó akarata."[26]

RÁKÓCZY György próbálkozásának éppen úgy nem volt eredménye, mint a külföldi hasonló kísérleteknek, pedig ezekben sem volt hiány. 1616-ban GRÓF ALTHAN Adolf Bécsből írt levelében XV. GERGELY pápa közbenjárását kérte, hogy hozzájuthasson budai könyvekhez.[27] 1629-ben CORDERIUS bécsi jezsuita intézett kérvényt ESZTERHÁZY Miklós nádorhoz, hogy eszközölje ki

[20] BENDA Kálmán: *Alvinczi Péter kassai prédikátor történeti följegyzései 1598—1622.* A Ráday Gyűjtemény évkönyve. 1955. 16. l.

[21] MIKÓ Imre: *Erdélyi történelmi adatok.* I. Kolozsvár 1855. 204—205. l.

[22] FARKAS Sándor: *Csepreg története.* Bp. 1887. 123—136. l.

[23] REWA, Petrus de: *De monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae.* Frankfurt 1659. 52. l.

[24] LOMEIER, Iohannes: *De bibliothecis. Zutphaniae* 1669. 188—189. l.

[25] SZALÁRDI János: *Siralmas magyar krónika.* (1662.) Kiadta Kemény Zsigmond. Pest 1853. 34. l. (Újabb Nemzeti Könyvtár 2.)

[26] SZILÁGYI Sándor: *A Corvina történetéhez.* Magy. Könyvszle. 1882. 336—340. l.

[27] FRANKL Vilmos: *A budai Corvin-könyvtár történetéhez.* Arch. Ért. 5. 1874. 297—299. l.

bejutását a budai könyvtárba. Szeretne néhány kódexet elhozni onnan, ha másként nem, legalább kölcsön. Mert ott a török kezében, mint börtönben lappanganak görög egyházatyák eddig kiadatlan munkái.[28]

A híradások és kísérletek után végre 1666-ban történt Peter LAMBECK már említett budai látogatása. Ő — a császári követ sokszoros utánjárása és sürgetése alapján — futólag megtekinthette a budai könyveket. Egy kriptaszerű, földalatti helyiségbe vezették, ahova egyetlen kis ablakon szűrődött be csak a világosság. Rettenetes piszokban, porban, a földön csomókban hevert itt 3—400 könyv, nagyobbrészt nyomtatvány. A kódexek közül hármat (Gregorius NAZIANZENUS: *Sermones apologetici*, AUGUSTINUS: *Sermones de verbis Domini* és JANUS PANNONIUS versei) elvihetett magával. Nagyon sovány eredmény ahhoz képest, hogy útjának célja a fényes *Corvina-könyvtár* maradványainak megszerzése volt a császári könyvtár számára.[29]

Ugyanezek a könyvek voltak azok, amelyeket az olasz hadimérnök, MARSIGLI látott 1686-ban a budai palota üszkös romjai alatt egy bolthajtásos helyiségben. Mintegy 800 kötetre becsülte a számukat. 300 darabot, amiről úgy gondolták, hogy még érdemes összeszedni, jegyzékbe foglaltak[30] és Bécsbe szállítottak, a császári könyvtárba. Ezek tehát ma is ott vannak.

Lehet-e ezek után kétség abban a tekintetben, hogy MÁTYÁS király könyvtárának nagyon tekintélyes része eredeti helyén, vagy pontosabban, eredeti épületében, a királyi palotában átvészelte a török hódoltság 150 évét, és hogy a közülük jegyzékbe foglalt darabok ma is a bécsi könyvtárban lappanganak?

Sajnos ezt a tetszetős és első pillanatra logikusnak látszó föltételezést a pontosabb vizsgálat alapján el kell ejtenünk.

Mindenekelőtt meggondolásra késztet az a körülmény, hogy sem abban a három kódexben, amelyet LAMBECK kapott Budán, sem azokban, amelyeket a bennük olvasható bejegyzések tanúsága szerint a XVII. század folyamán Budáról szabadult magyar rabok hoztak magukkal — állítólag a királyi könyvtárból — egyen se található meg a címlapon vagy kötésen a kétségtelenül hiteles korvinák legbiztosabb jele, MÁTYÁS király címere.[31]

Hasonlóképpen gyanút kelt a következő szempont: 1686-ban 300 kódexet és nyomtatványt szállítottak a bécsi könyvtárba, mégis a császári könyvtárból fennmaradt 42 hiteles korvina közül (11 utóbb Budapestre került ezekből) nem kevesebbről, mint 29-ről pontosan megállapítható, hogy semmiképpen sem lehetett az 1686-i zsákmánynak a része, hanem általában még a XVI. század első évtizedeiben kerültek nyugatra, FABER, BRASSICANUS, CUSPINIANUS, CELTIS birtokába s ezektől jutottak a császári könyvtárba. Mindössze 13 darabról nincs olyan adatunk, amely megmondaná, hogyan kerültek oda.

[28] FRAKNÓI Vilmos: *Kérvény a budai Corvin-Könyvtárba való bebocsátás végett az 1629. évből.* Magy. Könyvszle. 1915. 218. l.

[29] LAMBECIUS, Petrus: *Commentarii de Augustissima Bibliotheca Vindobonensi.* Ed. 2. T. 2. Vindobonae 1769. 948. l.

[30] Ld. PFLUGK, i. m.

[31] Ilyen például az Orsz. Széchényi Könyvtár Clmae 491. sz. kódexe, melyet a bejegyzés szerint „quidam captivus Hungarus liberatus e turcica captivitate (de) Buda ibidem, dum semel debuisset Bibliothecam Regiam purgasse, hanc clam etulit." Ugyanígy címertelenek azok a kódexek is, amelyekről bejegyzés állítja, hogy 1686-ban Budáról, illetve a budai királyi könyvtárból hozták el a város fölszabadítása alkalmával. Pl. CICERO: *De finibus bonorum et malorum.* Uo. Clmae 141.

Az pedig egybe sincs beírva, hogy az 1686-ban talált könyvek közül valók lennének.[31a]

A legfontosabb ellenérvet azonban maga a Bécsbe szállított könyvanyag jegyzéke szolgáltatja. Az mindjárt az első pillantásra látszik, hogy több olyan könyvnek a címe található benne, amely nem származhatott MÁTYÁS király könyvtárából, csak későbbi időben kerülhetett Budára: ERASMUS, LUTHER, CALEPINUS nevei ott vannak a szerzők sorában. Ezek a nevek azonban még nem teszik lehetetlenné, hogy a megfelelő könyvek a királyi könyvtárból származnak. Igaz, hogy a könyvtár mélységes dekadenciába került MÁTYÁS halála után, de láttuk, hogy egy-egy könyvet még ULÁSZLÓnak is ajánlottak különböző szerzők. II. LAJOS feleségéről, MÁRIA királynéról pedig tudjuk, hogy komolyan érdeklődött a műveltség, az irodalom iránt. Ő is, férje is érdeklődéssel olvasta ERASMUS Rotterdamus leveleit; a királyné udvari papja, HENCKEL János pedig lelkes erasmista volt.[32] Magyar élet volt Budán 1526 és 1541 közt is, mihelyt SZULEJMÁN nagy dúlását valahogy kiheverte a város. JÁNOS király is itt székelt, neki is lehettek könyvei. A későbbi könyvek jelenlétéből tehát nem kell arra következtetnünk, hogy a törökök általában itt hordták volna össze a zsákmányukba került könyveket. Ilyen könyvzsákmányt nem igen kereshettek fosztogató hadaik, főleg pedig nem hoztak volna Budára mint valami központi könyvraktárba.[33] Az egyetlen cím, amelynek a jelenlétét nem tudjuk megokolni, a nyomtatott, fólió alakú magyar nyelvű bibliáé (*„Biblia Ungarica")*. Talán egy véletlenül, egy fogollyal idekerült vizsolyi bibliát dobtak a már úgyis ott heverő többi könyv közé? Nem tudjuk. Mindenesetre az alig lehet kétséges, hogy az 1686-ban Budán talált könyvek ott voltak már a török hódoltság kezdete óta. Csak az a kérdés, hogy a *Corvina-könyvtár* maradványairól van-e szó, vagy valami másról.

Ha tárgyuk szerint, még pedig pontosan azoknak a szakcsoportoknak az alapján, ahogyan 1686-ban összeírták a budai könyveket, összehasonlítjuk a jegyzék tartalmát a kétségtelenül hiteles, fönnmaradt korvinákkal, meglepő eredményre jutunk.[34]

Tehát szinte minden ponton a legszembetűnőbb ellentét; fővonásokban is, a részletekben is. A *Corvinában* egyházi irodalom 31,1%, világi 68,9%, 1686-ban éppen megfordítva, az arány 63,4 : 36,6%. Jellemző a *Corvina* anyagának változatosságára a másik könyvállománnyal ellentétben, hogy 23%-át kell az egy csoportba se osztályozható miscellanea rovatba utalni, míg az 1686-i anyagban csak 5,2% van ilyen. (Földrajz, hadtudomány egyáltalán nincs az utóbbiak közt, csak a *Corvina* fönnmaradt kódexei között.) A *korvinák* számarányában föltűnik az egyházatyák irodalmának a humanizmus korára jellemző nagy szerepe. A 31,1%-nyi teológiai irodalom nagyobbik

[31a] FÓGEL József: *A Corvina-könyvtár katalógusa*. Bibliotheca Corvina. Bp. 1927 59—82. l.

[32] HORVÁTH János: *Az irodalmi műveltség megoszlása*. Bp. 1935. 236—239. l. HÓMAN-SZEKFŰ: Magyar Történet. 3. k. 439. l. *Adalékok a reformáció történetéhez*. Tört. Tár. 1885. 354. l.

[33] CSONTOSI János: *Külföldi mozgalmak a Corvina-irodalom terén*. Magy. Könyvszle. 1878. 213. l.

[34] Nem vettük a hiteles korvinák közt figyelembe azokat, amelyekről bizonyos, vagy nagyon valószínű, hogy MÁTYÁS halálakor még befejezetlenek voltak s külföldön maradtak, ugyancsak mellőztük azokat, amelyeket BEATRIX királynő személyes tulajdonának tekintünk, vagy a királyi kápolna szerkönyvei közé tartozhattak, tehát nem könyvtári darabok voltak.

Sacri	1686 db	1686 %	hiteles db	korvina %
1. Sancti patres aliique sacri scriptores	10	3,2	25	16,9
2. Biblia	6	1,8	1	0,7
3. Breviaria	9	2,7	1	0,7
4. Canonistici	50	15,1	2	1,3
5. Conciones	17	5,2	1	0,7
6. Epistolae	8	2,4	4	2,7
7. Expositiones in Psalmos, Act. Apost.	16	4,8	2	1,3
8. Missalia	12	3,6	0	0,0
9. Theologi speculativi	30	9,1	6	4,1
10. Theologi morales	2	0,6	0	0,0
11. Vitae sanctorum	5	1,5	0	0,0
12. Varia ex ascet. theol. aliisque	45	13,6	4	2,7
Összesen	210	63,4%	46	31,1%
Profani				
13. Historici	11	3,3	31	20,9
14. Juristae	32	9,7	0	0,0
15. Mathematici	5	1,5	3	2,0
16. Medici	7	2,1	2	1,3
17. Philosophici	24	7,3	13	8,8
18. Rhetorici	6	1,8	9	6,1
19. Poetici	9	2,7	9	6,1
20. Grammatici aliique scholastici	10	3,0	1	0,7
21. Miscellanea ex sacris et profanis	17	5,2	34	23,0
Összesen	121	36,6%	102	68,9%
Sacri et profani összesen	303	100 %	148	100%

része, 16,9% tartozik ide, az 1686-i budai könyvek 63,4%-os teológiai anyagából ellenben az egyházatyákra csak 3,2% jut. A jogi irodalomban is teljesen elütő a kép: az 1686-i könyvanyag 15,1%-a egyházjog, 9,7%-a világi jog; a korvinák közt csak 1,3, illetve 0%. A „Historici" rovatba ellenben a korvinák 20,9%-a sorolható, a másik gyűjteményből mindössze 3,3%. a „Rhetorici" százalékaránya 6,1, illetve 1,8. Jellemző az is, hogy a számításbavett korvinák 20%-a görögből fordított munka, ellenben az 1686-i könyvek közt 0,3% az ilyen. (Görög nyelvű könyvet mindössze egyet ismer az 1686-i jegyzék, pedig tudjuk, hogy a *Corvina* milyen gazdag volt görög kódexekben.) Az is feltűnő, hogy a Bécsbe szállított könyvek jóval nagyobb fele nyomtatott könyv és a kódexek közt is alig van pergamenre írt példány, míg a *Corvin-kódexek* mind ilyenek, egy-két görög kódex kivételével. Ennél az összehasonlításnál semmi sem bizonyítja világosabban a két könyvállomány tartalmának teljes ellentétességét. Nem lehet szó tehát arról sem, hogy esetleg a kevésbé díszes, nem címeres példányok maradtak Budán, hanem ez egy *teljesen más összetételű, kizárólagosan egyházi célú könyvanyag.* Nem sokat változtat ezen a képen

az sem, ha számbavesszük azt a három könyvet, amelyet LAMBECK vitt el Budáról, vagy amelyeket MARSIGLI vett magához az ostrom után.[35]

Mi lehet egy ilyen teljesen egyházi, még pedig nagyon erősen egyházjogi gyűjtemény jelenlétének az oka? Az egyik magyarázat az volna, hogy 1526 után, vagy valamelyik ostrom alkalmával ide menekítették a budai domonkosok könyvtárát, — föltéve, hogy a város fölgyújtásakor megmaradt. Erre azonban semmi bizonyítékunk nincs, nem is sok a valószínűsége. Nem is jellegzetesen domonkos-anyag, Nicolaus de MIRABILIBUS és Petrus NIGER budai domonkosrendi professzorok munkáit nem találjuk meg az 1686-ban fölvett könyvjegyzékben. Még kevésbé tudjuk elfogadni azt, amit BARTONIEK Emma tételezett föl a Széchényi Könyvtár egy pontificaléjával kapcsolatban, hogy Esztergomból a török elől Budára mentettek volna könyveket.[36] Könyveket semmi esetre se mentettek volna déli irányban, Buda különben is előbb került török kézbe, mint Esztergom.

Nézetünk szerint a kulcsot BONFINInak egy eddig figyelemre nem méltatott megjegyzésében lehet megtalálni: MÁTYÁS király a palota dunai oldalán kápolnát építtetett, amelyet gazdagon fölszerelt és „*collegium* adiecit honestissimum *sacerdotum*", vagyis „tiszteletreméltó papi testületet adott hozzá".[36a] Nem ide tartozik annak az eldöntése, hogy miféle papi testület volt ez. Valamiféle társas-káptalan, vagy az ún. „királyi kápolna", a „capella regia" mint testület oklevélkiadó és hiteleshelyi működésének valamilyen továbbfejlődése? Hiszen a capella regia már a XIV. század végén, a XV. század elején „a magyar király capellánusainak konventszerű testülete volt. A testület feje, a comes capellae, magyarul kápolnaispán, aki többnyire megyéspüspök, vagy legalább egyik káptalan dignitáriusa, tehát egyéb javadalmat is élvező egyházi személy volt" — mint MIKLÓSSY Zoltán megállapította.[37] KUMOROVITZ Bernát pedig kiemeli a királyi kápolnaispánok kánoni és világi jogi képzettségét.[38] Esetleg az ő tanácsaikkal élhetett MÁTYÁS király egyházjogi kérdésekben, a pápával való egyes jogvitákban. (Talán erre vall a sok jogi, főleg kánonjogi munka a budai könyvanyagban.) De az is lehet, hogy feladatuk elsősorban a királyi kápolna istentiszteleteinek ellátása volt. Az ő zsolozsmázásuk lehetett az az ének, amit MÁTYÁS magányában elvonulva olyan szívesen hallgatott.[39] Fölvethetjük még annak a lehetőségét is, hogy azokat az egyházi szerkönyveket, amelyeket MÁTYÁS király parancsára adtak ki nyomtatásban, ez a papi testület gondozta.

Mindezeket a lehetőségeket csak azért vetjük föl, mert a budai ismeretlen eredetű könyvanyag eredetét a legvalószínűbben azzal magyarázhatjuk, hogy

[35] Annak a három könyvnek a címét, amelyeket LAMBECK kapott Budán, már felsoroltuk. A Marsigli-féléket ld.: VERESS Endre: *A bolognai Marsigli-iratok*. Magy. Könyvszle. 1906. 224—227. l. SZILÁDY Áron *jelentése bolognai útjáról*. Akad. Ért. 1868. 128. l. ÁBEL Jenő: *A Corvina történetéhez*. Magy. Könyvszle. 1880. 170—174. l. HEVESY, André de: *La bibliothèque du roi Matthias Corvin*. Paris 1923. 53—58. l.

[36] BARTONIEK Emma: *Az Orsz. Széchényi Könyvtár 317. sz. középkori kódexéről*. Magy. Könyvszle. 1923. 200—204. l.

[36a] BONFINI: *Rerum Ungaricarum decades*. Basileae 1568. 654. l.

[37] MIKLÓSSY Zoltán: *Hiteleshely és iskola a középkorban*. Levélt. Közl. 1940/41. 173—174. l.

[38] KUMOROVITZ Bernát: *A királyi kápolnaispán oklevéladó működése*. Regnum. 1942/43. 466. l.

[39] NALDUS Naldius: *De laudibus augustae bibliothecae*. Közli ÁBEL Jenő: *XV. századbeli olaszországi íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei*. Irodalomtört. emlékek. 2. k. Bp. 1890. 383. l.

a Mátyás alapította papi testület (vagy általa továbbfejlesztett királyi kápolna, mint testület) könyvtára volt ez. Használati és nem fényes könyvek. Nem is a pompás királyi könyvtár helyiségeiben, hanem szerény körülmények közt elhelyezve. Ez a gyűjtemény a zsákmányoló török figyelmét nem hívta föl magára, kincs-értéket nem láttak benne, így maradhatott meg a palota kifosztása után is, használatban JÁNOS király idejében is, sőt egy-két újabb darabbal gyarapodva is és végül ott hevert százötven éven át használatlanul, porban, piszokban, élősködőktől rongálva. Ebből az anyagból — amelyre a hagyomány átvitte a MÁTYÁS királytól való származás tudatát — vittek el egy-egy darabot, ha hozzá juthattak, Budán raboskodó magyarok. Talán azért is, hogy váltságdíjukat hamarább összekoldulhassák. Még az sem lehetetlen, hogy éppen ilyen célból maguk a törökök adtak nekik egy-egy darabot hiszen nekik is érdekük volt a váltságdíj mielőbbi megszerzése. Ez a könyvanyag volt az, amely olyan sokáig ébrentartotta azután tudósok, uralkodók és követek érdeklődését s amelyet LAMBECK éppen olyan csalódással szemlélt, mint MARSIGLI vagy már a Bécsbe szállítás után a németalföldi TOLLIUS.[40]

Még egy mozzanatra hívjuk fel itt a figyelmet, ami szintén azt a föltevésünket erősíti, hogy nem valamelyik budai kolostornak a palotába került könyveiről van szó, hanem a király papi testületének könyvtáráról. Ez pedig egy bizonyos halvány esztergomi vonás. (A budai papi testület szervezetileg ui. csak az esztergomi egyházmegyéhez tartozhatott.) Azok közt a könyvek közt, amelyeket MARSIGLI Budáról elhozott és Bolognába kerültek, ott van az esztergomi káptalan 1500—1527-ig terjedő dézsmajegyzéke.[41] A PFLUGK-nál kiadott jegyzékben pedig az „ex asceticis theologiis aliisque" csoportban található egy fólió alakú pergamen kézirat ezzel a megjelöléssel: *Liber inscriptus collegialis ecclesiae Strigoniensis.* Esztergomi pontificaleként határozta meg BARTONIEK Emma az Orsz. Széchényi Könyvtárnak azt a 317. sz. kódexét, amelyet a bejegyzés szerint SZÜRTEY Ferenc fráter a budai könyvtárból vitt el Kassára, amikor Budát 1686-ban visszafoglalták a töröktől.[42]

De akár indokolhatók ezek az esztergomi kapcsolatok, akár nem, akár a király papi testületének, vagy „capella"-jának, akár esetleg egy budai kolostornak könyvei is azok, amelyeket 1686-ban Budán jegyzékbe foglaltak, *a könyvanyag tartalmi vizsgálata kétségtelenül bizonyítja, hogy abban nem lát-*

[40] „invenimus quidem celeberrimum illum et ab omnibus eruditis tam diu tamque vehementer desideratum Bibliothecae Corvinianae thesaurum, sed nec famae nec expectationi respondentem" ... „exigui aut nullius fere pretii". LAMBECK, i. m. Ugyanígy Leslie követségének egy másik tagja: „And as for the library, which the Visier permitted to be seen and formerly was the glory of the world, for it had a thousand volumes of rare and choice books, of excellent authors of the eastern church, how poor a thing it is now and how much disagreeing with the fame and ancient lustre it had, since the few books it hath are of little or no use, being almost consumed by moth, dust and rats." (BURBURY, John: *A relation of a journey of the Henry Howard from London ... to Constantinople, in the company of count Lesley.* London 1671.) MARSIGLIra vonatkozólag ld. a 35. jegyzet alatti irodalmat. TOLLIUS közvetlenül a Bécsbe szállítás után látta a könyveket, amelyekről így ír útleírásában: „sed ah ! ah ! pro sperata voluptate nec opinum dolorem, pro immenso, quod animo praeconceparam, gaudio ingentem cepi moerorem. Sallustium hic me integrum inventurum nonnulla spes lactaverat, quem in Budensi „Bibliotheca eruditi quondam viderant, et en ! laceras heu ! situ, pulvere, vermibus corruptas nullius fere pretii reperio reliquias". (TOLLIUS: *Epistolae itinerariae.* Amstelaedami 1700. 99. l.)

[41] *Divisio agrorum spectantium ad varias Hungariae ecclesias ab anno 1500 ad* 1527. (VERESS, i. m. 224. l.)

[42] BARTONIEK Emma: *Codices Latini medii aevi.* Bp. 1940.

hatjuk a Corvina-könyvtárnak maradványait. A török hódoltság alatt hiába keressük Mátyás király könyvtárát a budai palotában. A nagyszerű könyvgyűjteménynek előbb kellett elpusztulnia. De mikor és milyen módon? 1526-ban vagy 1541-ben?

3. *A Corvina-könyvtár pusztulása*

SZULEJMÁN szultán három hadjárata alkalmával vonult be Budára: 1526-ban, 1529-ben és 1541-ben. A két utóbbi időpont nem jöhet számba a könyvtár pusztulása szempontjából. 1529-ben szövetségese, JÁNOS király számára foglalta el a fővárost, tehát se föl nem gyújtatta, se ki nem rabolta. 1541-ben pedig a maga számára vette birtokba, akkor még kevésbé lehetett szó ilyenről. *A könyvtár elpusztításának vagy elhurcolásának egyetlen lehetséges időpontja tehát 1526.*

Hogy azonban a királyi palota és benne a királyi könyvtár 1526-ban se lett a lángok martaléka, mint egyes nyugati források állítják,[43] arra nemcsak az a bizonyítékunk, hogy a későbbi utazók kivétel nélkül az elhanyagolt, de lényegében sértetlen palotát írják le, hanem magának SZULEJMÁN szultánnak hivatalos naplója is.[44] Az események menetét így olvassuk benne: Szeptember 3. megérkezés Budára. 4. A padisah lóháton megtekintette Buda városát. 5. A túlsó parton levő várost [Pest] fölgyújtották. 6. Az innenső parton levő várost [Buda] felgyújtották. 7. A királyi palotában levő fegyvertárt és egyéb szereket, a palota előtt levő rendkívül nagy ágyút és a többi ágyúkat, továbbá az oszlopon álló réz alakot és annak fiait [Herkules, Hunyadi, János, Mátyás és László szobrai] elhurcolták, éjjel-nappal szállították a hajókra. Ezalatt a város éjjel-nappal égett. 8. Az uralkodó a királyi palotában nagy társaságot gyűjtve össze lakomát adott. 13. A király palotáját, mivel benne tartózkodott, nem tartván illendőnek fölégetni, janicsárokat rendelt melléje őrökül, hogy föl ne gyújtsák. 14. A palota őrzésére magyarokat rendeltek, a török őrök pedig a sereg után átmentek a túlsó partra.

A hatalmas zsákmányról — bár könyveket ő sem említ — DSELÁLZÁDE MUSZTAFA, egykorú török történetíró is szól: „A nyomorult királynak a várban levő töméntelen kincsei, házi szerei, ágyúi, ágyúgolyói lefoglaltattak".[45] Nagyon hasonlít ehhez az egyik egykorú *Neue Zeitung* híradása: A török bevette Budát, a várost fölgyújtotta, a palota kivételével, a zsákmányt 1400 tevén és sok hajón vitte el.[46]

Csak azt lehet elképzelni, hogy az óriási zsákmány között ott voltak a *Corvina-könyvtár* pompás kötésű, aranyozott, veretes, bársony és selyem kötetei. Másként nem lehetne megmagyarázni, miként kerültek vissza Konstantinápolyból *Corvin-kódexek* már a XVI. századtól kezdve[47] egészen ABDUL

[43] NEANDER: *Compendium chronicorum.* Witebergae 1586. — Rochlitz: Türkische Chronica. 1595.

[44] *Török—magyar-kori történelmi emlékek.* II. 1. k. Török történetírók. Ford. Thury József. Bp. 1893. 317—319. l.

[45] Ua. II. 2. 1896. 168. l.

[46] Newe Zeittung, wie es mit der schlacht zwüschen dem Künig von Ungern unnd dem Türckischen Keysser ergangen. 1526. Megtalálható a Szabó Ervin Könyvtár budapesti gyűjteményében B. 0941/291. sz. a.

[47] Ilyenek: Dionysius Areopagita: De coelesti hierarchia. (Besancon.) „... ex dono quondam magistri Ioannis Mariae Malvezi mihi anno Salutis 1550 Constantinopoli facto. Ex libris bibliothecae Budensis serenissimi quondam regis Mathiae a Turcis di-

HAMID szultán ajándékáig. Legföljebb arról lehet szó, hogy a könyvek egy része a zsákmányoló katonák kezében elpusztult, útközben elkallódott, a többi azonban a szultán zsákmányaként a konstantinápolyi kincstárba került.

Ha összevetjük egymással azt a négy forrást, amelyet szemtanúk hagytak ránk az 1526—1541 közti időből, ugyanerre a következtetésre jutunk: 1526 után a könyvtár már nem lehetett eredeti helyén, legfeljebb jelentéktelen töredékei, amelyek a fosztogatás után elszórtan ottmaradtak. Ez a négy forrás: URSINUS VELIUS: *De bello Pannonico libri decem*, OLÁH Miklós: *Hungaria*, BRENNER Márton előszava BRANDOLINUS Lippus kiadásához és BRASSICANUS ajánlása SALVIANUS: *De vero iudicio* c. munkájához.

Ursinus VELIUS humanista, bécsi egyetemi tanár, udvari történetíró 1527-ben, egy évvel a mohácsi csata után FERDINÁND király kíséretében ment Budára. Bejárta a felégetett várost, végigjárta az egész királyi palotát és röviden beszámolt a látottakról. Beszámolója megemlíti, hogy a törökök elvitték a vár előtti térről a Herkules-szobrot és még két másik szobrot, csak a márvány talapzat maradt ott. A palotáról mindössze néhány mondatot ír, de megjegyzi, hogy fő ékessége „a magas boltozatú könyvtár, melyet Mátyás király nagy költséggel készíttetett és válogatott, mindenféle nyelvű, de főleg görög és latin könyvekkel tömött tele; a könyvtárt azután igen sok könyvtolvaj kifosztotta, mert ULÁSZLÓ és fia, miként más dolgokban, ebben is hanyagok voltak, ennek a páratlan dolognak a megőrzésére sem igen törekedtek."[48]

Ursinus VELIUS tehát dicséri a könyvtár helyiségét, de egy szót sem szól arról, látott-e benne könyveket és ha igen, milyen állapotban. Mondja ugyan, hogy a könyvtárt kifosztották, de hogy ez a teljes állomány elhordását jelenti-e, vagy pedig csak az állomány csökkenését, arról nem beszél. Mindenesetre a fosztogatást nem a törököknek, hanem az 1526 előtti felelőtlen kezelés eredményének tulajdonítja. Pedig ha a könyvtár helyiségeiben még ott találta a könyvtár zömét — már pedig BRASSICANUS leírásából láttuk, hogy 1525-ben még úgy volt —, érthetetlen, miért nem mond róla többet, hiszen úgy látszik, éppen azzal a céllal ment Budára, hogy ő legyen ott a könyvtáros. Legalább is VADIANUS abban a levelében, amelyet 1527 november—december táján, tehát akkor, amikor Ursinus VELIUS még FERDINÁND környezetében, Magyarországon tartózkodott, vagyis Bécsbe való visszaérkezése előtt, azt írja COLLIMITIUSnak, hogy Ursinus nyár óta Ferdinánd seregében van mint történetíró és „bibliothecae Budensis custos."[49] Ursinus szavait tehát csak úgy értelmezhetjük, hogy látta a könyvtár helyiségét, de nem a benne egykor elhelyezett könyvgyűjteményt.

---

reptae." — Horatius — Iuvanalis — Persius. (London.) „Ex bibliotheca regis Mathiae dono reverendissimi episcopi Quinqueecclesiensis Domini Antonii Verantii amici honorandissimi Constantinopoli" — Thomas Aquinas: Catena aurea. (Bécs.) „Liber reductus ex Constantiopoli Viennam ... anno Domini 1557 per ... Anthonium Veranczium oratorem regis." — Valószínűleg Konstantinápolyból került vissza a prágai Egyetemi Könyvtár korvinája, Thomas Aquinas: Commentaria in librum de coelo et mundo Aristotelis, mert a magyar nyelvű bejegyzés szerint Zay Miklósé volt, ennek az atyja pedig 1557-ben Verancsics Antal követségében Konstantinápolyban járt. CSONTOSI: *II. Lászlónak ajánlott kézirat*. Magy. Könyvszle. 1889. 29—30. l.

[48] VELIUS, Casparus Ursinus: *De bello Pannonico libri decem*. Ed. A. F. Kollár. Vindobonae 1762. 16 l. Veliusról ld. VACZULIK Margit: *A török korszak kezdeteinek nyugati történetirodalma a XVI. században*. Bp. 1937. 45—49. l.

[49] JAKOBS, E.: *Untersuchungen zur Geschichte der Bibliothek im Serai zu Konstantinopel*. (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Phil. hist. Kl. 1919. 24. 137—145. l.)

A másik szemtanú, aki ugyanebben az időben tartózkodott Budán, csakhogy nem FERDINÁND, hanem MÁRIA királyné környezetében: OLÁH Miklós. Ő félreérthetetlenül tudósít a könyvtárnak 1526-ban történt elpusztulásáról: a török LAJOS királynak a Mohács melletti mezőn való halála után, ami 1526 augusztus 29-én történt, Budát a következő szeptember hó 8-án elfoglalván, részint szétszaggatta [a könyveket], részint az ezüst [láncokról] leszaggatva, más célokra fölhasználva elpusztította a könyvtárt.[50] Emil JAKOBS ugyan — aki mindenáron meg akarta szabadítani a törököket a könyvtár elpusztításának vádjától — azzal próbálta OLÁH tanúságát gyöngíteni, hogy művét közel egy évtized múlva írta külföldön, s bár alkalma lett volna saját tapasztalatai alapján írni, mégis mások híradásaira támaszkodik.[51] Kétségtelen, hogy OLÁH *Hungariá*-ját németalföldi tartózkodása alatt, tehát 1531—1536 közt írta, de az is bizonyos, hogy 1527. október 16—28-ig két hetet töltött Budán.[52] El lehet-e képzelni, hogy ez alatt a két hét alatt mint művelt humanista és maga is könyvgyűjtő ember éppen a könyvtár állapotát ne nézte volna meg?

A harmadik szemtanú BRENNER Márton, aki BRANDOLINUS Lippus kiadásának 1541. augusztus 1-én, tehát Buda végleges elveszte előtt kelt előszavában azt írja, hogy a könyvtárt „az előző években az ázsiai barbárság elpusztította, én ugyanis, mikor két évvel ezelőtt szorgalmasan átvizsgáltam, alig volt ott valami nyoma korábbi fényének, ha egy-két görög szerzőtől eltekintünk."[53]

Negyedikként BRASICANUS beszámolójára hivatkozunk. A beszámoló 1530-ban jelent meg, de a szerző 1525-ben járt a budai könyvtárban és az akkor látottakról számol be s éppen emléket akar állítani a semmivé foszlott nagy alkotásnak, „amelyből már semmi se maradt meg puszta nevén kívül". VERGILIUS szavaival: „Ki tudná könnyeit elfojtani, mikor ilyeneket beszél el", siratja ezt a „valóban arany könyvtárt", valahányszor eszébe jut, milyen nyomorultul pusztult el. Az ókor híres könyvtárainak megsemmisülését emlegetve mondja: „Esküvel merném állítani, hogy mi is ebben a szerencsétlen korszakban sokkal nagyobb kárt szenvedtünk, mint hogy végig lehetne gondolni, vagy ki lehetne fejezni". Pedig nem felelőtlen, kósza hírekre hivatkozik, hanem saját tapasztalatára: „a budai könyvtárt, amikor a jelen állapotba jutottunk, nem egyszer átkutattam és a leggondosabb szorgalommal megszemléltem és már a legszerencsétlenebb módon bizonyos vagyok benne, hogy minden keresztény számára elpusztult."[54]

Az egykorú forrásoknak az 1526-i pusztulásra vonatkozó állításait támogatja az a körülmény is, hogy míg 1526 előtt, II. ULÁSZLÓ és II. LAJOS udvarából a külföldi humanisták egyre-másra szerezték meg és hordták el a *Corvina-könyvtár* legértékesebb darabjait, addig 1526—1541 közt, JÁNOS király uralkodásának idejéből egyetlen hasonló adatunk sincs. Nem maradt fönn olyan levél, amely *Corvin-kódexek* megszerzésére vonatkozó kísérletekről írna, pedig a korábbi időkből eleget ismerünk ilyent. De olyan kódexet se

[50] OLÁH Miklós: *Hungaria.* (Közli BÉL, Mathias: *Adparatus.* Posonii 1735. 8—9. l.)
[51] JAKOBS, i. m.
[52] BALOGH Margit: *Oláh Miklós Hungáriája mint művelődéstörténeti kútfő.* Bp. 1903. 8, 25. l.
[53] BRANDOLINUS, Lippus: *De humanae vitae conditione et toleranda corporis aegritudine ad Mathiam Corvinum . . . dialogus.* Viennae 1541.
[54] SALVIANUS, i. m.

ismerünk, amelynek bejegyzéseiből az derülne ki, hogy ebben az időben hozták el a királyi könyvtárból vagy Budán a *Corvina* valamelyik példányáról másolták. JÁNOS király szoros lengyel kapcsolatai alapján pedig bizonyosra vehető, hogy lengyel humanisták éppen úgy igyekeztek volna hasznát venni a *Corvina-könyvtárnak*, mint korábban a bécsiek és csehek. Annak sincs nyoma, hogy akár a király, akár másvalaki részéről kísérlet történt volna a könyvtár rendbehozására, kezelésére. Nem hallunk könyvtárosról sem abban a több mint egy évtizedes időben, amikor Buda SZAPOLYAI János székhelye volt.

Az az állítás, hogy FABER bécsi püspök Budán kapta FERDINÁND királytól a birtokába került *Corvin-kódexeket*, adatokra nem támaszkodó feltevés.[55] Az meg éppen ellene mond ennek, hogy a kötetekben található exlibrisek hangsúlyozzák, hogy FABER a könyveket és kódexeket saját költségén szerezte meg.

Előfordul az a föltételezés is, hogy 1541-ben kerültek Erdélybe korvinák, mikor IZABELLA királyné elhagyta Budát s ezek a kódexek a gyulafehérvári és brassói könyvtárakba kerülve 1658-ban, illetőleg 1689-ben égtek el. Az természetesen nincs kizárva — mint már mondottuk —, hogy jelentéktelen mennyiségű töredékek az 1526-i zsákmányolás után Budán maradtak s ezek tizenöt év múlva Erdélybe jutottak, de hiteles bizonyítékunk sincs rá.[56] A fejedelmi könyvtár Gyulafehérvár földúlásakor teljesen elégett, állományát nem ismerjük. Hogy azonban korvinák lettek volna benne, az valószínűtlen, mert RÁKÓCZY György fejedelem a szultánhoz írt levelében éppen azt hangsúlyozza, hogy Gyulafehérvárra nem hoztak korvinákat, hanem azok Budán maradtak. Brassóra vonatkozólag pedig MARSIGLI, BETHLEN Miklóstól vett közlés alapján csak arról tudósít, hogy mikor SZULEJMÁN minden rendű és rangú lakót kiűzött Budáról, a polgárok sok kódexet és nyomtatott könyvet vittek magukkal s ezek a brassói könyvtárba kerültek és ott elégtek. De hogy ezek a budai könyvek a királyi könyvtárból kerültek volna budai polgárok kezére, azt nem állítja.[57]

Mindenesetre az bizonyos, hogy a XVI. század közvéleménye úgy tudta, hogy MÁTYÁS király budai könyvtára 1526-ban megsemmisült. Az egykori királyi palotában közel egy századig senki nem kereste az egykori királyi könyvtár maradványait, a várban megfordult utazók kódexgyűjteményről nem számolnak be.

A *Corvina-könyvtár* megsemmisülését siratja már Georgio ANSELMO Pármában 1526-ban megjelent epigrammája:

„Nőttön-nőtt a becses könyveknek birtoka, kincse,
Győzhetetlen király büszke, királyi műve.
. . . . . .
Ezt az irigy Nemesis szemlélvén sanda szemekkel
Elpusztítja hamar ezt a királyi művet.

[55] BARTONIEK Emma: *A Magyar Nemzeti Múzeum Bessarion-Corvinájáról*. Magy. Könyvszle. 1937. 123—124. l.

[56] A bécsi (Cod. Lat. 224.) CATULLUS — TIBULLUS — PROPERTIUS korvina XVIII. századi bejegyzésének (. . . „e bibliotheca . . . Budensi tempore ex regis Johannis de Zapolya in Transylvaniam delatus" . . .) nem sok bizonyító ereje van, nem is IZABELLA királynéról, hanem JÁNOS királyról szól.

[57] SZILÁDY Áron i. h.

Oh a kegyetlen Sors és Marsnak vak dühe folytán
Ennyi csapás egy nap hogy szakadott mireánk."
(Hegedűs István fordítása)[58]

1533-ban a Baselben megjelent HELIODORUS-kiadás ajánlósoraiban OBSOPOEUS már szószerint ugyanazt mondja, mint amit később BRENNER Márton: „Matthiae Corvini bibliotheca omnium instructissima superioribus annis a barbarie Asiatica vastata est."[59] VADIANUS pedig, aki még a JAGELLÓK idejében járt a sértetlen Budán és tudta, hogy a könyvtárt már az utódok kifosztották („posteri diripuere"), hiszen maga is a *Corvinát* nem eredmény nélkül látogató humanisták egyike volt, a következő évben írja: amint hallom, Budát a törökök elfoglalták és „clarissimis illis monumentis regiae magnificentiae spoliata est". Nyilvánvalóan főként a könyvtárra érti ezt.[60]

SINGRENIUS VERBŐCZY *Tripartituma* 1545-i bécsi kiadásának ajánlásában azt a véleményét közli, hogy „a könyvtár helyét is alig lehet megmutatni." Konrad GESNER a *Bibliotheca universalis* ajánlásában (1545) jobban siratja az ókori könyvtárak megsemmisülésénél azt, hogy a törökök elpusztították „azt a híres budai könyvtárt". LYCOSTHENES 1565-ben Baselben megjelent *Theatrum vitae humanae* című rövid könyvtártörténetben a *Corvina* teljes megsemmisüléséről tud.

Egy Konstantinápolyban szerzett korvinában valami közelebbről nem ismeretes ELISAEUS Infi[r]marius 1568-ban bejegyzett latin versben siratja a budai könyvtár kifosztását, pusztulását.[61]

SCHAESEUS a *Ruinae Pannonniae*-ban (1571), ha két lényeges pontban tévesen tudósít is — (a pusztulás időpontja 1541, oka pedig a török katonák dúlása, fosztogatása, gyújtogatása, amelyben a könytár elégett) —, de abban nem kételkedik, hogy a könyvtár nincs meg többé.

Mindezekkel szemben keveset nyom a latban az olasz JOVIUS megjegyzése: SZULEJMÁN megcsodálta Buda városát és győzelmi emlékül nem vitt el mást, mint három hatalmas bronzszobrot.[62] Láttuk, hogy SZULEJMÁN naplója egészen mást ír. JOVIUS egyébként a könyvtárról nem tesz semmiféle megjegyzést.

Csak akkor tudjuk helyesen értelmezni a XVI. századi utazók leírásait is, ha elfogadjuk azt a megállapítást, hogy a *Corvina-könyvtár* állományából 1526 után úgyszólván már semmit nem lehetett megtalálni a királyi palotában. Ezek közül az utazók közül az első, aki bejutott a török birtokba jutott várba és beszámol az ott látottakról, VERANCSICS Antal portai követségének katonai szakértője, PIGAFETTA Marcantonio. Elragadtatással ír a palotáról, — sajnálattal a régi dicsőség pusztulásáról; a nagyszerű oszlopcsarnokokról és helyi

[58] HEGEDŰS: *Bartolomeo della Fonte*. Irodtört. Közl. 1902. 17. l. Eredetiben ld. Marchesi: Bartolomeo della Fonte. 80. l.

[59] THOMAS, G. M.: *Miscellen aus lateinischen Handschriften der Münchener Bibliothek*. Sitzungsber. bayer. Akad. Wiss. Philos.-philol. Kl. 1875. 212. l. — RÓMER Flóris: *Adalékok a Corvina történetéhez*. Magy. Könyvszle. 1877. 350—351. l.

[60] VADIANUS, Joachimus: *Epitome trium terrae partium*. Tiguri 1534. 34. l.

[61] Közli GEBHARDT, O.: *Corvin-codex a göttingai egyetemi könyvtárban*. Magy. Könyvszle. 1884. 18. l.) és U. a.: *Ein Codex Corvinianus in der Universitätsbibliothek zu Göttingen*. Zentralbl. f. Bibliothekswesen. 1884. 144—145. l.

[62] JOVIO, Paolo: *Commentario de le cose de turchi*. Venetia 1540. 29 l. Jovius egyébként a magyar viszonyokat csak másodkézből ismerte, félig történetíró, félig publicista volt. Ld. WACZULIK i. m.

ségekről, „amelyek közt láttuk egy nagyon szép könyvtár maradványait."[63] De hogy ezek a maradványok könyvek, vagy pedig csak berendezés, arról nem értesülünk.

Néhány év múlva David UNGNAD vezetett kétízben is — 1572-ben és 1573-ban — Budán át követséget Konstantinápolyba. Az 1572-i követség leírását OMICHIUS adta ki 1582-ben. A könyvtárról itt azt olvassuk, hogy MÁTYÁS király hálószobája mellett található, „néhány ezer könyvet hozott össze ő ebben".[64] A beszámoló szavai nem világosak. Úgy is lehet érteni, hogy ez a néhány ezer könyv most is ott van, de úgy is érthető, hogy MÁTYÁS idejében voltak ott és most már csak a könyvtár helyisége, berendezése van meg.

A következő évi követségről UNGNAD udvari prédikátora, Stefan GERLACH készített naplóföljegyzéseket. Ezeket az ő hagyatékából Samuel GERLACH adta ki egy évszázad múlva, 1674-ben. A leírás többek közt szól egy helyiségről, amelyben a „tizenkét égi jel", a csillagok állása látható MÁTYÁS cseh királlyá választatásának pillanatában „és egy szép könyvtár található benne."[65] GERLACH jó megfigyelő, ami például látszik az esztergomi palota részletes leírásában, s amelynek hitelességét ma már, az esztergomi palota maradványainak napfényrekerülése után tapasztalhatjuk. Bizonyosra vehető, hogy a budai palota leírása is megfelel a valóságnak. Egyébként sok egyezés is van benne az Omichius-féle és egyéb útleírásokkal.

Csakhogy érdekes, hogy egyik író sem tesz említést magukról a könyvtárban található *könyvekről*, — ha ott voltak. GERLACH megjegyzését is: „egy szép nagy könyvtár található benne", legegyszerűbben úgy lehetne értelmezni, hogy egy rendben fölállított nagy könyvtárt látott ott. De akkor hogy lehet az, hogy míg olyan gondosan följegyzik a látott falfestményeket, címereket, díszeket, latin nyelvű föliratokat, még csak megjegyzést se tesznek arról, milyen állapotban látták a könyveket. Milyen és mennyi könyv volt ott? Ha a könyvek valóban ott feküdtek volna a pultokon és szekrényekben, vagy ha éppen ellenkezőleg az állványok helyett a földön hevertek volna összevissza vagy halomban, bizonyára följegyeztek volna erről valamit, úgy ahogy az 1526 előtt a könyvtárban megfordult humanisták, vagy 1666-ban Lambeck, az évtizedek óta gondozatlanul álló könyvek szomorú állapotáról, az őket borító porról, piszokról, a kötetek fokozódó rongálódásáról. Különös, hogy az említett követségi tagok kísérletet sem tettek arra, hogy egy-két darabot megszerezzenek belőlük.

Lényeges ebben a tekintetben, hogy a nem sokkal utóbb ugyanitt járt SCHWEIGER (1576) szintén beszél egy teremről, amelynek boltozatán ott látható egy horoszkóp ULÁSZLÓ trónraléptének időpontjáról (nyilvánvaló félreértés, vagy elírás MÁTYÁS király csehországi trónfoglalása helyett), de sem könyvekről, sem könyvtárról nem beszél itt, hanem egy egészen más helyiségről mondja, hogy járt a régi királyi könyveskamrában (Buchkammer) és ott látott egy tarisznyát iratokkal, meg egy „*Szentek legendái*" kötetet. Ezt az utóbbit el is akarta kérni az öreg töröktől, aki ebben a helyiségben

[63] BANFI, Florio: *Pigafetta Marcantonio*. Hadtört. Közl. 1936. 71. l.

[64] OMICHIUS, Fr.: *Beschreibung einer Legation und Reise von Wien aus Oesterreich auff Constantinopel durch... David... Ungnaden... Anno 72.* verrichtet. Güstrau. 1582.

[65] GERLACH, Stephan: *Tag-Buch der ... an die Ottomannische Pforte zu Constantinopel ... durch David* UNGNAD *... vollbrachter Gesandschaft*. Franckfurt a. M. 1674.

lakott, de az nem adta neki, mert a szultáné.[66] SCHWEIGER tehát egyetlen egy könyvet látott, de annak is följegyezte a címét és el is akarta vinni magával. Eljárása teljesen ellentétes lenne két elődjével szemben, ha ők valóban nem csak az üres könyvtárhelyiséget és berendezést látták volna, hanem a könyvgyűjteményt is és érthetetlen, miért nem beszél SCHWEIGER a fényes könyvtárhelyiségben ott álló könyvek tömegéről, miért nem nevez meg azokból egyet se, ha a szegényes tarisznyában levő iratokon és az egy kötet könyvön túl mást is látott volna.

Egyetlen egy útleírást ismerünk a XVI. századból, amely a budai palotában könyveket említ, ez Reinhold LUBENAUÉ, aki 1587-ben járt Budán és utazását késő öregkorában írta meg. A leírás beszél egy fényes, márványpilléres teremről, de nem erről, hanem egy következőről mondja, hogy „nachmahl kamen wier in die Königliche bibliotheca", erről viszont semmi szépet és dicsérőt nem mond, csak annyit hogy „da ein Hauffen Bucher ubereinander lagen und wohnet ein alter Turch drein, der darauf Achtung gab; wollte nichts davon geben, sagtt, es sei seines Keisers und im hat verbotten." Amit LUBENAU a könyvtárról, a földön heverő könyvekről mond, az sokkal inkább a LAMBECK-féle leírásnak felel meg, mint a XVI. század többi adatának. A régi könyvtártermet nyilvánvalóan nem is látta, hanem csak az alagsori helyiséget, ahol a könyvek már akkor is „ömlesztve" hevertek, ugyanúgy mint LAMBECK idejében. A leírás egyébként az öreg törökkel együtt nagyon emlékeztet SCHWEIGER beszámolójára.[67]

Négy év múlva, 1591-ben megint meglátogatta egy utazó a budai királyi palotát: WRATISLAW. Ő megint említi a Mátyás cseh királyságának emlékhoroszkópjával díszített termet, ahol „Mátyás király könyvtára volt."[68] WRATISLAW tehát már világosan „*volt*" könyvtárról beszél. A boltozatra festett horoszkópokat leírja, de könyvekről nem szól.

A XVI. századi forrásokból tehát csak azt olvashatjuk ki, hogy a királyi könyvtár 1526 után már nem volt meg.

Még csak egy ellentmondónak tetsző adatot kell megvizsgálnunk. ZOLNAI Klára *Corvina-bibliográfiája*[69] a török hódoltságkori források közt felsorolja Ceolius PANNONIUS *Epistoláját* azzal a megjegyzéssel, hogy az 1530-as években az Epistola írója, aki nem más, mint BÁNFFI Gergely, elragadtatással ír római barátjának MÁTYÁS király könyvtáráról, melyben HOMEROST, HESIODOST stb. látott. A levelet BUDIK közli[70] ismeretlen helyen levő kéziratból. Ha ez az adat hiteles, akkor egész föltételezésünk téves, mert a XVI. század harmincas éveiben, tehát 1526-nál később, a *Corvina* egy látogatója még elragadtatással ír a könyvtár gazdagságáról s a gyönyörű írással Firenzében készült kódexekről.

[66] SCHWEIGER, Salomon: *Eine newe Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem.* Nürnberg 1619. 21 l.

[67] Közli HOLUB József: *A budai könyvtár állapota a XVI. század végén.* Magy. Könyvszle. 1914. 95. l. GEREVICH László föltételezi, hogy LUBENAU lényegében SCHWEIGER leírását veszi át. Magyarország műemléki topográfiája. 4. Budapest műemlékei. 1. Bp. 1955. 278. l.

[68] WRATISLAW: *Merkwürdige Gesandschaftsreise von Wien nach Konstantinopel.* Leipzig 1787. 40. 1.

[69] ZOLNAI Klára—FITZ József: *Bibliographia bibliothecae regis Mathiae Corvini.* Bp. 1942. 29. l.

[70] BUDIK: *Entstehung und Verfall der berühmten von König Mathias Corvinus gestifteten Bibliothek zu Ofen.* Jahrbücher der Literatur 88. 1839. Anzeige-Blatt 44.

Budik közlésében valóban megtalálhatók a lelkes sorok: „Vidi tandem Bibliothecam illam celeberrimam Mathiae Corvini, cuius thesaurum, si per otium licuerit, uberius describam. . ." A levél írójaként Coelius Pannoniust jelöli meg, de a levél nincs keltezve. Semmi se bizonyítja azt, hogy a XVI. század harmincas éveiben írták. Az időpontra Zolnai valószínűleg abból következtetett, hogy Frater Gregorius Pannonius 1537-ben adta ki Velencében Szent Ágoston *Reguláit* és azt is tudjuk, hogy Gregorius Coelius Pannonius, másként Bánffi Gergely 1546-ban a római „Ad Sanctum Stephanum Rotundum" perjele.[71] Mindebből föltételezhető, hogy Coelius Pannonius 1537 *előtt* már nem volt Magyarországon, a *Co vinát* tehát ez előtt az időpont előtt kellett látnia.

Nézetünk szerint azonban az egész Bánffi Gergely-féle adatot ebben a formában el kell ejtenünk és Budik tévedését kell látnunk benne. Az Ábel—Hegedűs-féle *Analecta nova* ugyanis a levelek egész sorát közli, amelyeket egy másik Caelius, ti. Caelius Calcagnini, Estei Hippolit környezetének egyik tagja írt 1518-ban és 1519-ben. Caelius Calcagnini gyakran járt Budán, sokat írt különböző kódexekről, a föntebbiekben hivatkoztunk is egyik híradására a *Corvina-könyvtár* elhanyagoltságára vonatkozólag. Egészen bizonyos, hogy azt a levelet is, amelyet Budik ismeretlen kódex alapján közöl, s amely az *Analecta nova*ban nem található meg, szintén ugyanez az olasz humanista írta s nem az Itáliába szakadt magyar pálos szerzetes, akinek a *Corrvina-könyvtárral* való kapcsolatairól semmit se tudunk. A Budiknál közölt levél pontosan beilleszthető a többi levél sorába, időpontja pedig bizonyára 1518, legkésőbb 1519 mert itt még csak arról ír, hogy *végre* látta a könyvtárt, tehát első látogatása után írta, amelyet még több más követett.

A XVI. és XVII. századi források látszólagos ellentmondásának tehát az a magyarázata, hogy két különböző könyvanyagra vonatkoznak. A XVI. század utazói, tudósai jól tudták, hogy a könyvtár 1526-ban megsemmisült, akik ekkor jutottak be a palotába, csak az üres könyvtárhelyiségeket csodálták meg. A XVII. században szállongó hírek a palotában még mindig ott levő korvinákra vonatkozólag hitelesek voltak abban a tekintetben, hogy 1526 után valóban maradtak könyvek a királyi palotában, csakhogy ezek eredetileg nem tartoztak a *Bibliotheca Corvina* állományába, nem is a királyi könyvtár helyiségeiben voltak elhelyezve. Akik látták ezeket, egészen más helyen találták. Nem azért, mert átszállították oda,[72] hanem mert eredetileg is sokkal szerényebb helyen voltak, talán éppen ott, ahol Lambeck és Marsigli bukkantak rájuk.

Mátyás *király könyveit* — amit korábban humanisták el nem vittek s a török zsákmányoláskor áldozatául nem estek a katonaság barbárságának — Szulejmán *szultán magával hurcolta Konstantinápolyba.* Ott azután kétszáz év elhanyagoltsága, penész, férgek és egerek, talán nem utolsósorban a szultáni palotákban gyakori tűzesetek[73] végezték a maguk romboló munkáját, mert a magyarországi kódexekkel senki se törődött. Legföljebb nyerészkedni vágyó, bennfentes emberek hoztak ki egy-egy kódexet, hogy a maguk javára értékesít-

[71] Szabó Károly: *Régi magyar könyvészeti adalékok.* 3. Magy. Könyvszle. 1879. 181—182. l.

[72] Balogh Jolán: *A budai királyi várpalota.* Művészettört. Ért. 1952. 33. l.

[73] Ipolyi Arnold: *Mátyás király könyvtára maradványainak felfedezése 1862-ben.* Magy. Könyvszle. 1878. 103—120. l.

sék azokat. Így jutottak görög kódexek s állítólag korvinák is, a francia királyi könyvtárba.[74]

Így történhetett az, hogy mikor a múlt század második felében végre európai tudósok, főleg magyarok, a Tudományos Akadémia kiküldöttei, sok nehézség leküzdése árán bebocsáttatást nyertek az Északi Szeráj elzárt falai közé, hogy nyomozhassanak MÁTYÁS király és a régi görög császárok könyvtárainak maradványai után,[75] csak 16 hiteles és néhány valószínűleg a királyi könyvtárból származó kódexet találtak ott, a Budáról egykor elhurcolt könyvmennyiségnek talán egy százalékát. Ezek kerültek vissza, majdnem kivétel nélkül, siralmasan rossz állapotban 350 esztendős távollét után szultáni ajándékként Magyarországra.

Van még egy érdekes, de teljesen bizonytalan és ma már végérvényesen tisztázhatatlan adat bizonyos mennyiségű olyan korvinára vonatkozólag, amelyek Törökországba kerültek. A konstantinápolyi korvinák hazaérkezése idején, 1877-ben gróf ZICHY portai osztrák-magyar követ azt a megbízatást kapta, hogy mivel régi hagyomány szerint a budai könyvek egy részét Bagdadba vitték, kutasson ebben az irányban. ZICHY követ valóban fölkérte DESTRÉES francia konzult, hogy nézzen utána a dolognak Bagdadban, sajnos az eredmény ismeretlen. A bagdadi könyvtárt pedig az első világháború alatt, 1917-ben török katonák fölgyújtották.[76]

Végigkísérve a *Corvina-könyvtár* pusztulásának állomásait, igazat kell adnunk a könyvtárt elsiratói humanistának, BRASSICANUSnak, aki VERGILIUST idézi: „Quis talia fando temperet a lacrimis."

CSABA CSAPODI: QUAND LA BIBLIOTHÈQUE DU ROI MATHIAS CORVIN A-T-ELLE ÉTÉ DÉTRUITE?

La question de la date à laquelle cette création très célèbre de la Hongrie médiévale a été détruite, ne constitue qu'un seul point parmi les nombreux problèmes irrésolus surgis à propos de la bibliothèque «Corvina». Les différentes sources du XVIe et du XVIIe siècles se contredisent l'un l'autre à ce sujet. Celles du XVIe siècle déplorent la ruine de la bibliothèque, tandis que celles du XVIIe prétendent qu'une partie considérable des livres se trouverait à sa place originale. Bien plus, en 1686, date de la libération de Buda, on trouvait encore entre les ruines du palais royal plusieurs centaines de volumes qui furent transportés à Vienne. Comment interpréter ces données discordantes? Quelle est la date véritable de la ruine de cette bibliothèque? Ces questions ne peuvent être résolues qu'après soigneuse comparaison des différentes sources relatives.

1° *Déchéance de la bibliothèque.* Aussitôt après la mort du roi Mathias (1490) la décadence de la bibliothèque a pris son commencement. Plusieurs parmi les brillants manuscrits, en cours de préparation, ne sont plus parvenus de Florence à Buda. Quelques manuscrits ont dû rester, selon toute vraisemblance, aussi à Vienne (c'est ici que le roi Mathias est mort), car il en lisait toujours quelques uns, ainsi que son épouse, la reine Béatrice. Des pertes ont dû se produire aussi lors des discordes et des luttes intérieures surgies autour de la question de la succession au trône. Après l'avènement d'Uladislas au trône, la bibliothèque a pu être réorganisée encore, les manuscrits entamés ont été achevés, mais les armoiries au corbeau du roi Mathias ont été remplacées par celles

[74] MÜNTZ: *La bibliothèque de Mathias Corvin.* Bulletin du Bibliophile. 1899. 257. l. Ld. a párisi Bibl. Nat. Cod. 7239. Tractatus de re militari kódex bejegyzését. (A kódex mikrofilmje a M. Tud. Akadémia Könyvtárának mikrofilmtárában.)

[75] IPOLYI, i. m. PULSZKY Ferenc: *A Corvina maradványai.* Magy. Könyvszle. 1877. 145—152. l. FRAKNÓI: *A konstantinápolyi küldöttség jelentése.* Akad. Ért. 1890. 36—42. l.

[76] HEVESY, i. m. 76. l.

d'Uladislas Jagellon, à l'aigle blanc. Néanmoins peu de temps après, la bibliothèque est livrée à l'abandon, au délabrement. Le poste du bibliothécaire n'a pas été rempli. En 1498 déjà B. Lobkowitz prétend que les livres seraient couverts de poussière et de salissure. A l'époque du mariage d'Uladislas et de la reine Anne on a dû réorganiser la bibliothèque, car P. Choque, ayant séjourné à la suite de la reine à Buda, relate d'une belle bibliothèque et non pas d'une bibliothèque négligée, mais après la mort de la reine, pendant le règne impuissant d'Uladislas, en embarras pécuniaire perpétuel, la bibliothèque présente de nouveau l'aspect du délabrement complet. Les humanistes étrangers s'emparent successivement des manuscrits. Beaucoup d'exemplaires sont soustraits, surtout par les ambassadeurs de la cour impériale viennoise. En 1525 néanmoins la majorité des volumes se trouvait encore à sa place originale, selon une communication de Brassicanus.

2° *Quel genre de livres avait-on gardé dans le château de Buda pendant la domination turque?* Sans doute on gardait pendant la domination turque (1541—1686) certains manuscrits ainsi que des livres imprimés dans le château royal de Buda. Toute une série de sources font savoir, à partir du commencement du XVIIe siècle, que les livres du roi Mathias se trouvent encore à Buda. Plusieurs tentatives sont connues de la part des milieux hongrois et étrangers (Georges Ier Rákóczy, prince de Transylvanie, le comte Adolphe Althan, Corderius, Pierre Lambeck, bibliothécaire impérial) tendant à se procurer les livres restés à Buda. Lambeck a réussi de s'introduire en 1666 dans le château de Buda et il y voyait, joncher le sol dans une pièce du souterrain, 300 à 400 volumes souillés, ruinés et couverts de poussière, dont la majeure partie se composait de livres imprimés. Il en emportait trois volumes qu'il transmit à la bibliothèque impériale. Selon toute probabilité il s'agissait de ce même lot de livres que Marsigli a retrouvé en 1686 et dont la partie utilisable (environ 300 volumes) a été transportée à Vienne. Tout cela nous permettrait de conclure qu'une partie notable de la bibliothèque «Corvina» s'est maintenue pendant 150 ans à Buda. Toutefois, l'examen plus approfondi de la question nous oblige à rejeter cette hypothèse. Ni les livres emportés de Buda par Lambeck, ni ceux dont les prisonniers libérés de Buda se sont emparés, ne présentent les signes les plus sûrs des «Corvina» authentiques (les armoiries, les emblèmes). De même, il est remarquable, à quel point le nombre des manuscrits «Corvina» à armoiries est petit parmi ceux gardés à Vienne et ce fait s'oppose à la supposition, selon laquelle les 300 volumes y transportés en 1686 aient formé les restes de la bibliothèque royale de Buda. Le contre-argument le plus fort est fourni cependant par le catalogue établi en son temps sur les livres transportés. En comparant ce catalogue au point de vue de son contenu et sur la base de la classification originale avec les manuscrits «Corvina» conservés, resp. avec ceux des manuscrits dont l'authenticité ne fait point de doute, on constate que ces deux recueils présentent un aspect très dissemblable dans leur ensemble aussi bien que dans les détails. En effet, la composition des livres retrouvés à Buda en 1686 (ouvrages de théologie surtout ou de droit canonique) ne permet qu'une hypothèse: il doit s'agir des restes de la bibliothèque d'une institution religieuse, peut-être de celle ayant appartenu au corps ecclésiastique que le roi Mathias a organisé — selon Bonfini — près de la chapelle royale. Livres d'usage, d'une simple exécution, il est parfaitement possible que leur nombre se soit augmenté après la mort du roi Mathias, voire même entre 1526 et 1541. Ces volumes sobres, dépourvus de décors splendides et de reliures luxueuses n'ont pas attiré l'attention des pilleurs turcs. D'ailleurs ils ne se trouvaient pas dans les salles somptueuses réservées à la bibliothèque royale. C'est ainsi qu'ils ont pu rester à Buda et se prêter, au cours du siècle suivant, à ce qu'on leur impute à tort d'avoir fait partie de la bibliothèque du roi Mathias. En réalité cette bibliothèque a été supprimée en 1526, les manuscrits et les autres richesses ont été transportés par le sultan Souleiman à Constantinople.

3° *Ruine de la bibliothèque «Corvina».* Nous ne possédons aucune indication évidente qui prouverait que le butin remporté de Buda en 1526 par le sultan Souleiman aurait comporté des manuscrits, mais il est certain qu'au cours du XVIe siècle déjà des manuscrits «Corvina» ont fait le retour de Constantinople. En 1529 et 1541 par contre, Souleiman ne pillait plus à Buda. Sur base des sources *de visu* (Ursinus Velius, Michel-Nicolas Oláh, Martin Brenner, Brassicanus) nous devons conclure que la bibliothèque royale n'a pas pu se trouver à Buda à partir de 1526, à l'exception de quelques fragments insignifiants. Le fait que nous ne possédons aucune donnée sur un manuscrit «Corvina» dont quelqu'un se serait emparé pendant cette période, comme cela s'est produit à l'époque d'Uladislas et de Louis II, appuie également cette thèse. Selon l'opinion des milieux scientifiques du XVIe siècle (Georgio Anselmo, Obsopoeus, Singrenius, K. Gesner, Lycosthenes, Schaeseus) la bibliothèque n'existait plus à ce moment. Ainsi il ne nous

reste qu'une seule manière d'interpréter ce que les voyageurs ayant séjourné à Buda au cours du XVIe siècle en ont rapporté, c.-à-d. de supposer qu'ils n'y voyaient qu'une salle de bibliothèque vide et non pas des livres. En effet, ils n'ont fait aucune tentative à se procurer des livres. La seule indication qui paraît contredire à cette conception (Coelius Pannonius relate vers 1530 d'une bibliothèque riche et bien splendide) se base sur un malentendu. Les lettres sans date ne proviennent pas de Coelius Pannonius, mais de Coelius Calcagnini, elles ont été écrites vers 1518 ou 1519.

La bibliothèque du roi Mathias se trouvait donc bien désolée et décimée en 1526, lorsque Souleiman l'a fait transporter à Constantinople, après la première occupation de Buda et elle a été anéantie petit à petit pendant les 350 années suivantes, faute de conservation. Les chercheurs européens (des Hongrois, pour la plupart) ayant passé en Turquie vers le milieu du XIXe siècle n'y trouvaient que quelques fragments insignifiants et endommagés de la bibliothèque et les exemplaires qu'ils ont vus sont ceux qui ont été retournés — à quelques exceptions près — à Budapest, à titre de cadeau du sultan.

MOLNÁR JÓZSEF

A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására a XVI. században 1527—1576 között

A magyar nyelvű könyvkiadás megindulásától kezdve a magyar irodalmi nyelv kialakulásában egy újabb tényezővel kell számolni: a könyvnyomtatás hatásával. Itt egyrészt a nyomdász személye, másrészt a nyomtatott könyv nagyobb példányszámban való megjelenése olyan hatást gyakorol idővel az irodalmi nyelvre, amit nem lehet figyelmen kívül hagyni.

„Az irodalmi nyelv, azaz az egész magyarsághoz szóló, egységre törekvő nyelvjárásfölötti nyelvváltozat, melynek — tudatosan vagy öntudatlanul — határozott művészi igényei is vannak, nem egyik napról a másikra született meg"[1] Ennek kialakításában tevékeny része van a könyvnyomtatásnak.

A könyvnyomtatásnak az irodalmi nyelv kialakulására gyakorolt hatásáról már sokan nyilatkoztak. BENKŐ Loránd helyesen közelíti meg a kérdést, amikor azt írja: „A nyomtatványoknál a nyomdászok (szedők és korrektorok) nyelvi szerepe lép előtérbe."[2] Ez egyben felveti a nyomdásznak a kézirathoz való viszonyát, mely koronként és nyomdászonként változó. Ha ezen az úton közelítjük meg a kérdést, a következőt látjuk:

1. Első magyar nyelvű nyomtatványaink (amelyek külföldön: Krakkóban és Bécsben jelennek meg) általában ragaszkodnak a szerző kéziratához, nem formálják át és nem változtatják meg az írótól származó eredeti szöveget. Igaz, itt meg kell jegyeznünk, hogy ezekben az esetekben az írók vagy szerzők többnyire sajátmaguk voltak a könyv korrektorai is. Ennek tulajdonítható, hogy a nyomdász nem változtatott és nem is változtathatott az eredeti szövegen (egyébként nem is érthette a számára idegen és ismeretlen magyar nyelvet). Amennyiben ezek a művek később ugyanebben a nyomdában ismét megjelentek, a nyomdászok úgy ragaszkodtak az első kiadáshoz, mint a szentíráshoz, nem változtattak rajta semmit (csak sajtóhibák csúsztak bele, melyek szintén tovább ismétlődtek a későbbi kiadásokban). Van rá eset (SYLVESTER Új Testamentum-fordítása), hogy a nem saját nyomdában nyomtatott mű nyelvén sem változtatnak, de az esetek többségében ilyenkor mindig a külföldi nyomda ragaszkodik az eredeti nyelvhez. Első magyarországi nyomdánk, mely magyar könyvet nyomtat, szintén nem változtat a szerző kéziratának nyelvén, mert a szerző állandóan jelen van, sőt aktívan részt vesz a nyomda munkájában. SYLVESTER újszigeti nyomtatványainak azonban kicsi, mondhatni semmi a hatása. A későbbiekben csak HELTAI bíráló megjegyzéseit váltja

[1] BÁRCZI GÉZA: *Hozzászólás Pais Dezső előadásához.* A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. Bp. 1953. 172. l.

[2] BENKŐ Loránd: *Magyar nyelvjárástörténet.* Bp. 1957. 43. l.

ki, amikor HELTAI SYLVESTER *Új Testamentum*-fordításának fogyatkozásáról ír. TRÓCSÁNYI Zoltán nézete szerint ez a fogyatkozás az éles sipító és Heltai nyelvjárásától nagyon különböző *i*-ző nyelvjárás lehetett.[3] De ez a fogyatkozás vonatkozhatott a nyelv mellett a helyesírásra is, hiszen erre HELTAI nagyon kényes volt, és a nyomtatványok helyesírási fogyatékosságait másnál is, HOFFHALTER *Tripartitum* kiadásával kapcsolatban (VERBŐCZI István: *Magyar Decretvm, Kyt Weres Balas a deakbol* . . . Debrecen, 1565.) megemlíti.

Nem változtatott az eredeti szövegen HOFFHALTER Rafael sem, kinek bécsi, debreceni, váradi, gyulafehérvári magyar nyelvű nyomtatványai mind azt bizonyítják, hogy jó és lelkiismeretes nyomdász volt. Annyira ragaszkodott az író eredeti kéziratához, hogy még helyesírási ingadozásait is követte, sőt az író sajátságos jelölését is érvényre juttatta a nyomtatványban, ami igazán becsülendő tény.

HOFFGREFF György önálló működése idején nyomtatott magyar nyelvű művek szintén az író eredetibb nyelvállapotát őrzik. Nem mondható ez el róla a HELTAIval együtt nyomtatott műveknél, azok mind HELTAI hatását tükrözik.

2. A másik eset, amikor a nyomdász több-kevesebb változtatást eszközöl az eredetibb állapoton, saját nyelvi jelenségeivel felkeverve a mű szerzőjétől használt nyelvezetet. Erre a jelenségre külföldi nyomdában is találunk példát, de csak elvétve. Ez csak a krakkói nyomdában fordul elő; ilyen például OZORAI Imre: *De Christo et eius Ecclesia* . . . Krakkó, 1546., DÉVAY Mátyás: *Orthographia Vngarica* . . . Krakkó, 1549.

Magyarországi nyomdákban ez az általános jelenség. A magyarul tudó nyomdász minduntalan beleavatkozik az író nyelvállapotába, de nem következetes. Amennyiben a szerző a nyomda székhelyén tartózkodik, ez a beavatkozás minimális, ellenkező esetben nagyobb. A nyomdász beavatkozása nem mindig találkozik a szerző helyeslésével. A szerző nyelvállapotába való beavatkozás nem derül ki mindjárt. Sokszor csak a mű megjelenése után veszi észre a szerző, hogy a műben megváltozott a nyelvhasználata. Ilyenkor a szerző bizonyára kifejezi rosszallását a változtatást illetően, a nyomdász pedig mindent megígér. Az érdekes ebben az, hogy a nyomdász adott ígéretét meg is tartja. Ilyen esettel találkozunk MÉLIUSZ és HUSZÁR Gál, KULCSÁR György és HOFFHALTER Rudolf kapcsolatában. Ezekben az esetekben a nyomdász (HUSZÁR Gál és HOFFHALTER Rudolf) saját nyelvszokásának megfelelően kijavítja a szerző (MÉLIUSZ és KULCSÁR György) nyelvjárási alakjait, amelyek számára idegenek. Természetesen a szerzők nem nézték jó szemmel a változtatást és szóvá tették ezt. Ennek tulajdonítható, hogy amikor a fenti két nyomdász ugyanattól a szerzőtől kapott megint kéziratot, már a kézirathoz híven nyomtatott, és megőrizte a szerző nyelvjárási és helyesírási ingadozásait is. Itt tehát a nyomdász kísérletet tett, hogy a számára idegen nyelvjárási jelenséget a saját nyelvszokásának megfelelően írja. Ez HOFFHALTER Rudolf esetében a mai irodalmi nyelv szemszögéből nézve előbbre vitte a nyelvi egyesülést, de ennek KULCSÁR György közbeavatkozása gátat vetett. HUSZÁR Gál ezzel szemben az író nyelvjárási jelenségei helyébe saját nyelvjárásának jellemző alakjait tette, olyan helyen is, ahol a szerző nyelvállapota a mai köznyelvvel egyezett. Így a szerző eredetibb s a mai irodalmi nyelvhez közelebb álló nyelvhasználatát még nyelvjárásiasabbá tette (pl. a főnévi igenév *-nyi* alakja HUSZÁR Gálnak

[3] TRÓCSÁNYI Zoltán: *Irodalmi nyelvünk fejlődéstörténetéről*. Magy. Nyelv. 1918. XIV. köt. 2. l.

tulajdonítható, mely több műben megtalálható. Így pl. HUSZÁR Gál: *Az Vr Iesus Christusnac Szent Vachoraiarol, . . .* Magyaróvár, 1558., SZTÁRAI Mihály: *Comoedia lepidissima de sacerdotio, autore* Michaele STARINO . . . Magyaróvár, 1559., MÉLIUS Péter: A *Szent Pal Apastal levelenec mellyet a Colossabelieknec irt . . .* Debrecen, 1561.)

TÖRÖK Mihály és KOMLÓS András Debrecenben nyomtatnak. Nyomtatványaikban nem állapítható meg teljes bizonyossággal a beavatkozás, a változtatás mértéke. E két nyomdász esetében különösen a labiális-illabiális viszony területén (*e*∼*ö* viszony) tapasztalható beavatkozás. TÖRÖK Mihály nyomtatványainak címlapjain hemzsegnek az *ö*-ző alakok, ugyanakkor a műben alig találunk a mai köznyelvinél erősebb *ö*-zést. Ezzel szemben MÉLIUSZ művei KOMLÓS András nyomtatásában a mai köznyelvnél erősebb *ö*-zést mutatnak. Ez azt mutatja, hogy KOMLÓS András kevésbé avatkozott be MÉLIUSZ nyelvébe.

3. A harmadik csoportba tartoznak azok a nyomdászok, kik szinte teljesen saját nyelvállapotuknak megfelelően formálják, alakítják át az írótól származó eredeti szöveget. Ezek között HELTAI Gáspár hatása a legerősebb, a legkövetkezetesebb és a legtovább tartó. A másik BORNEMISZA Péter, kire már maga HELTAI is hat.

HELTAI következetes átírásával, mely minden nála nyomtatott művet a saját — bizonyos fokig (különösen az *e*∼*ö* viszonyt illetően) következetlen — nyelvhasználatára ír át, már az első művekben találkozunk. HELTAInak ez a szokása végig megmarad nyomdászati tevékenysége alatt, sőt bizonyos fokig tovább öröklődik halála után is a kolozsvári nyomdában. HELTAI nincs tekintettel a szerzőre. Bár némi hangtani ingadozás azért tapasztalható a nála nyomtatott művekben is, de ezek nem nagy jelentőségűek. A HELTAI által használt nyelv ugyan nem egyezik meg minden téren a mai irodalmi nyelvhasználattal, mégis mint különböző nyelvjárásokat kiegyenlítő nyelv, amely egy bizonyos nyelvjáráson alapul, a nyelvjárásfölötti nyelvváltozat igényével lép fel. HELTAI ilyen természetű kijelentései is erre engednek következtetni.

Mindebből BÁRCZI szerint az következik, „hogy az irodalmi nyelv keletkezésének, megindulásának látható, legkönnyebben megfogható jele az egységes nyelvre való törekvés, s hogy ennek a nyelvi egységnek elért foka konkréten lemérhető, ha nem is egy-egy író, de egy-egy kor szövegeiben a megállapítható nyelvjárási elemek aránya alapján."[4] Majd ezt a gondolatmenetet folytatva úgy véli, hogy ezeket az elveket lehet a magyar irodalmi nyelv kialakulásának a kutatásában is érvényesíteni. És a fentiek alapján szerinte „a nyelvi egység, az anyanyelv pallérozására való törekvés, szükségességének hangoztatása a XVI századtól jelentkezik".[5]

Visszatérve HELTAIhoz, meg kell állapítanunk, hogy halála után a kolozsvári nyomda nyelvi egysége megbomlik, jobban mondva nem olyan következetes, mint az HELTAI idejében volt. Számos összehasonlítás során (HELTAI kiadványainak összehasonlítása ezeknek a kolozsvári nyomdában megjelenő újabb kiadásaival) az tapasztalható, hogy az újabb kiadások kijavítják HELTAI következetlen *ö*-zését, és a korábbi nyelvjárási alakok is csökkennek.

Ugyanez tapasztalható BORNEMISZA Péter nyomtatványaiban is, bár nála csak az 1576-ig megjelent műveket tanulmányoztam és a BORNEMISZA-

[4] BÁRCZI Géza, i. h. 173. l.
[5] BÁRCZI Géza, i. h. 173—174. l.

féle énekeskönyvet, mely régebbi munkáihoz képest e téren nagyot halad, ez részben HELTAI hatásának is tulajdonítható. TRÓCSÁNYI ezt a haladást és HELTAI hatását egy kissé túlzóan így állapítja meg: „ha ma előkerülne egy ismeretlen, címlaptalan, maga (ti. BORNEMISZA) nyomtatta munkája, nyelve és helyesírása alapján épp úgy lehetne azt a HELTAI munkájának tekinteni, mint az övének."[6]

4. Külön kell szólnom a históriás énekek és széphistóriák nyelvéről. Ezek a nyomtatás szűk volta miatt kezdetben kéziratban, számos másolatban terjednek. Nagyon kapósak és divatosak. Ugyannyira, hogy előfordul, hogy ugyanazt a széphistóriát ugyanabban az évben egyszerre nyomtatják ki a debreceni és a kolozsvári nyomdában. Érdekessége a dolognak, hogy nem a másik nyomda előbb megjelent példánya alapján, hanem mindegyik nyomda (kolozsvári és debreceni is) a saját külön kézirata alapján. A másolók tevékenysége folytán számos nyelvi ingadozás és kettősség keletkezett a kéziratokban és ezek alapján a nyomtatványokban is, különösen a debreceni nyomtatványokban. A szövegekben csak ritkán történik változás, ha történik is, az főképp az első és utolsó versszakot érinti a leginkább. A széphistóriák és históriás énekek ezen nyomtatványait kevert nyelvállapotukra való tekintettel nem tudjuk abból a szempontból értékelni, hogy mely nyelvi jelenségek tartoznak az eredeti szerző nyelvállapotához, és melyek tulajdoníthatók a másolóknak és melyek a nyomdászoknak, bár az utóbbira még inkább lehet következtetni a nyomdász ismeretében.

PAIS Dezső[7] TRÓCSÁNYI idézett tanulmányára hivatkozva azt a megjegyzést teszi, hogy „a XVI. század második felében még egy és ugyanazon író műveinek a nyelvében sincs meg az egység és következetesség". — Ez nem áll teljes mértékben. Más szóval csak akkor áll fenn, ha az író művei más-más nyomdában jelennek meg. Erre legjobb példa MÉLIUSZ irodalmi munkássága. Majd minden műve más nyomdában jelent meg, és ez a művek nyelvén meg is látszik.

PAIS szerint továbbá „az egyéni okoskodás, szeszély miatt nem szilárdulhat meg nálunk valami helyesírási vagy hangtani rendszerféle . . . és ennek kárát a megszületendő magyar irodalmi nyelv vallotta". Az egyéni okoskodás és szeszély inkább a szerző vagy nyomdász saját nyelvszokásához, nyelvjárásához való ragaszkodást jelenti.

Az igaz, hogy nehezen születik meg valamilyen egységes hangtani rendszer-féle, mert csak a XVI. század végén születik meg az a mű, amelynek hangtani rendszere viszonylag egységes, és mintegy iránymutató a későbbiekben, ez a *Vizsolyi Biblia*. A hatalmas munka főképp KÁROLYI Gáspár érdeme, de nem hallgathatók el segítőtársai sem. E mű nagy jelentősége, hogy következetes helyesírása és nyelve példamutató volt. De nyelve nem egyszerűen Károlyi nyelvét őrzi, hanem KÁROLYI nyelvjárásának egy kiegyenlítettebb változatát. Összehasonlítva a biblia nyelvét KÁROLYI másik, korábban megjelent művének nyelvével (KÁROLYI Gáspár: *Keet kőnyv Minden orzagoknac* . . . Debrecen, 1563.) világosan láthatjuk, hogy azok a nyelvjárási jelenségek, amelyek az említett műben még megtalálhatók, a *Vizsolyi Bibliá*ban már nem fordulnak elő vagy csak elvétve. A *Vizsolyi Biblia* tehát nemcsak KÁROLYI nyelve, hanem

[6] TRÓCSÁNYI Zoltán, i. h. 58. l.

[7] PAIS Dezső: *A magyar irodalmi nyelv*. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. Bp. 1953. 142. l.

segítőtársainak közreműködése következtében kialakított nyelv. Ez a kialakítás többé-kevésbé tudatosan történhetett, ennek következtében óvatosan kerüli az erősen nyelvjárásias alakokat. A század végén a *Vizsolyi Biblia* nyelve az a kiegyenlített nyelvtípus, amely kisebb eltéréseket és ingadozásokat nem tekintve eléggé közel áll mai irodalmi nyelvünkhöz, de nagyobb hatása csak a következő században jelentkezik.

A nyomdászok nyelvi szerepét a kézirathoz való viszonyuk alapján határozhatjuk meg. Ez két területen jelentkezhet: 1. a szerző nyelvállapotához való viszony; 2. a szerző eredeti helyesírásához való viszony.

Eddig főképpen az első pontot tárgyaltam. Ennek alapján megállapítható, hogy a nyomdászok szerepe milyen fokú. Összefoglalva az első pontot, a következő csoportosítást tehetjük a nyomdász nyelvi hatását illetően:

1. *Semleges.* Ebbe a csoportba tartozik: Singrenius János (az idősebb és fiatalabb egyaránt), Stainhofer Gáspár, Hoffhalter Rafael, Hoffgreff György, Vietor Jeromos, tehát főképp az idegen származású, külföldön nyomtató nyomdászok. Hatásuk csak abban áll, hogy az író nyelvét és helyesírását pontos nyomtatásukkal „népszerűsítik".

2. *Vegyes.* Ebbe a csoportba tartozik Huszár Gál, Hoffhalter Rudolf, Török Mihály, Komlós András, tehát a magyarországi könyvnyomtatók zöme. Hatásuk hol pozitív, hol semleges. Ha önállóan, a szerző beleszólása nélkül dolgozhatnak, hatásuk pozitív. Ellenkező esetben, különösen a szerző figyelmeztetése után, hatásuk semleges, igyekeznek a kézirathoz híven nyomtatni.

3. *Pozitív.* Ide Heltai Gáspár és Bornemisza Péter tartozik. Heltai egységesítő hatásáról fentebb már bővebben szóltam, Bornemisza hatása már a vizsgált időszaknál később jelentkezik. A megszületendő magyar irodalmi nyelv szempontjából hatásuk pozitív, mert nyomtatványaikban — tekintet nélkül a szerzőre — igyekeznek kialakítani és megszilárdítani egy egységes helyesírási és hangtani rendszer-félét.

A másik területen (a nyomdásznak a szerző eredeti helyesírásához való viszonyában) nagyjában ugyanez a helyzet.

Bár a helyesírás tekintetében a nyomdászok kötve voltak a nyomda egységes betű anyagához, mégis találunk olyan nyomdászokat, akik a szerző eredeti helyesírását minden nehézség ellenére követik nyomtatványaikban. Ezek között Hoffhalter Rafaelt külön meg kell említenünk, mint egyik legpontosabb és leghívebb nyomdászunkat, aki mindent elkövetett, hogy a szerző elégedett legyen a nyomtatott művel. Általában a külföldi nyomtatók sorolhatók ebbe a csoportba, akik nem változtattak a szerző eredeti helyesírásán.

A magyarországi nyomtatók helyesírása nagyon ingadozó volt. Egyikmásik nyomdásznak (pl. Hoffhalter Rudolf) volt kialakult helyesírása, de azt nem mindig érvényesíthette. Az ingadozó helyesírásra a legjobb példa a debreceni nyomda gyakorlata. Igaz, nem egy nyomdász nyomtat ez időben a debreceni nyomdában, hanem többen is nyomtatnak egymás után. De nem található meg annak a kezdeményezése sem, hogy a különböző nyomdászok egységes helyesírás kialakítására törekedtek volna a debreceni nyomdában. Sőt egy-egy nyomdász működése is tele van helyesírási ingadozással, ami főképp a szerzők hatásának tulajdonítható, akik a nyomdászt az eredeti kézirat helyesírásának megtartására kötelezték.

Az ingadozások ellenére is meg lehet állapítani egy-egy nyomdának, ill. nyomtatónak helyesírási gyakorlatát, mely számos jelvariánst tartalmazott. Hoffhalter Rudolf pl. Alsólendván először a saját helyesírási gyakorlatának

megfelelően nyomtatott, ez nem találkozott a szerző, KULCSÁR György helyeslésével, így HOFFHALTER Rudolf kénytelen volt helyesírásán változtatni. Ez azonban csak az ingadozást növelte, mert HOFFHALTER jelölései továbbra is előfordulnak, csak csökkentett mértékben. Ennek ellenére meg lehetett állapítani HOFFHALTER Rudolf helyesírási gyakorlatát, melynek alapján vontam először kétségbe a LÉVAI NÉVTELEN *(Historia continens verissimam excidii Troiani, . . .* Kolozsvár, 1576.) megjelenési helyét. Ez a mű az első kolozsvári nyomtatvány HELTAI Gáspár halála után. Meglepő, hogy HELTAINÉ — szokásától eltérően — sem a címlapon, sem a kolofonban nem nevezi meg magát. A mű tanulmányozása során feltűnt, hogy helyesírása egészen más, mint a kolozsvári nyomda helyesírása, mely még HELTAI Gáspár halála után is annyira jellemző a nyomdára. A *Trójai históriá*nak még egy, mégpedig kolozsvári kiadását ismerjük 1597-ből, ifj. HELTAI Gáspár nyomdájából. A két kiadás tüzetes összevetése során az tapasztalható, hogy az ifjabb HELTAI kiadása aránylag híven ragaszkodik az első kiadáshoz, de helyesírását minduntalan kijavítja a kolozsvári nyomda egységes és következetes helyesírására. A helyesírásnak ez a feltűnő eltérése a kolozsvári nyomda helyesírásától arra késztetett, hogy jobban megvizsgáljam ezt a nyomtatványt.

A XVI. századi magyar nyelvű nyomtatványokról készített helyesírási táblázataimat összehasonlítva a LÉVAI NÉVTELEN helyesírásával, azt találtam, hogy helyesírása leginkább HOFFHALTER Rudolf alsólendvai nyomtatványainak helyesírásával egyezik. A kúpos ékezet használata a magánhangzók hosszúságának jelölésére, valamint a *c*-nek *cz*-vel, a *cs*-nek *cz, czi, czy, ch*-val való jelölése, továbbá a palatálisok jelölése szintén azonos az alsólendvai nyomtatványokban és a tárgyalt műben. A helyesírási adatokat nyelvi tények (főleg hangtaniak) is támogatták, de az egybevágó helyesírási és nyelvi tények tanúvallomása mellett is meg kell vizsgálnunk a kérdés könyvtörténeti oldalát is.

A mű címlapján levő záródísz SOLTÉSZ Zoltánné szerint[8] nem fordul elő más magyarországi nyomtatványokon; hasonlót találunk Bártfán és Kolozsvárt. Marad még a papír vízjegyének és a betűtípusnak a vizsgálata. A papír vízjegye már hathatósan támogatta a helyesírás és a nyelv vizsgálata alapján támadt kétségemet. A LÉVAI NÉVTELEN papírjának vízjegyét (máltai-kereszt patkóban) BRIQUET kézikönyve[9] 1485 sz. alatt tartja nyilván és lengyel papírnak mondja. Ebben az időben a debreceni nyomda használt ilyen vízjegyű papírt. Kolozsvárt ekkor már működött papírmalom, tehát nem volt szükség lengyel papírra. A korabeli kolozsvári nyomtatványok vízjegyét vizsgálva nem is találkozunk idegen papírral.

A kérdést aztán teljesen a betűtípus-vizsgálat tisztázta. Az egyes betűtípusok és betűk legtüzetesebb összehasonlítása alapján azt mondhatjuk, hogy HOFFHALTER Rudolf alsólendvai, valamint későbbi debreceni nyomtatványainak betűtípusai és betűi azonosak, ill. ugyanazon matricák újraöntéséből valók mint a LÉVAI NÉVTELEN betűi. Így e műről minden kétséget kizáróan bebizonyosult, hogy az nem a kolozsvári Heltai-nyomda, hanem HOFFHALTER Rudolf debreceni nyomtatványa.[10]

[8] SOLTÉSZ Zoltánné: *A XVI századi bártfai nyomtatványok könyvdíszei.* Magy. Könyvszle. 1956. LXXII. köt. 241. l.

[9] CH. M. BRIQUET: *Les filigranes.* Genève, 1907.

[10] Miután felhívtam SOLTÉSZ Zoltánné figyelmét, hogy e mű igazi nyomdásza HOFFHALTER Rudolf, újabb kutatásokba kezdett és csakhamar több művet talált, amelyek-

HOFFHALTER Rudolf a Muraköz kényszerű elhagyása után Debrecenbe ment, itt meglevő matricái segítségével új betűket öntött és ezekkel — bizonyára titokban — kinyomtatta Trója históriáját, és mint kolozsvári sajtótermékét árusította. A nyomtatás sietve és nem jó sajtón történhetett, mert a sorok többször ferdék és elhajlanak.

Vagy nézzük SZIKSZAI HELLOPOEUS Bálint Katekhismus. . . (H. n. XVI. század) című művét.

A művet a szerző, aki az ajánlás végén a 8. lapon Valentinus HELLOPOEUS Egri Prédikátornak nevezi magát, nagyságos asszonyának ajánlja, kinek nevét nem tudjuk, mert hiányzik a könyv első lapja, azaz címlapja. SZABÓ Károly e mű megjelenését, mivel Szikszai HELLOPOEUS Bálint a mű megjelenésekor egri prédikátor, 1574 előttre teszi, pontosabban 1573-ra. SZABÓ hivatkozik EÖTVÖS Lajosra, kinek gondos összehasonlításából az derül ki, hogy e művet sem Kolozsvárt, sem Debrecenben, sem HOFFHALTER alsólendvai nyomdájában, sem MANLIUS nyomdájában nem nyomtatták, így a mű nyomtatási helyét SZABÓ nem határozhatta meg.

A mű helyesírásának és nyelvének vizsgálatakor kiderült, hogy a nyomdász olyan helyesírási rendszert alkalmaz, amely ebben a korban, tehát a XVI. század hetvenes éveiben, egyetlen magyarországi nyomdára sem jellemző. Olyan helyesírási sajátságokkal találkozunk, melyek SZÉKELY István krakkói nyomtatványaira jellemzők, tehát az *ü*-nek *w*-vel való jelölése, az *ö*-nek *eő*-vel való jelölése, valamint a henye *h* gyakori használata: *gh*, *th*. A helyesírási érvek azt bizonyítják, hogy Szikszai HELLOPOEUS Bálint eme munkája Krakkóban jelent meg.

Ezt a feltevést még más tények is támogatják:

1. A művet a nyomdász lengyel papírra nyomtatta. A papír vízjegye határozottan erre mutat (BRIQUET 1489. sz.)

2. Szikszai HELLOPOEUS Bálint ajánlása után található záródísz SOLTÉSZ Zoltánné szerint csak krakkói nyomtatványokban fordul elő.

3. A mű betűtípusaival nem találkozunk hazai nyomtatványokban.

Igy minden érv arra enged következtetni, hogy Szikszai HELLOPOEUS *Bálint katekhismusa krakkói nyomtatvány.*

Vagy a SZTÁRAI Mihály: *Comoedia lepidissima de sacerdotio. — Az igaz papságnak tikőre* című töredékét kolofonja alapján krakkói nyomtatványnak kellene tartanunk. A töredék helyesírása azonban tökéletesen egyezik a kolozsvári nyomda helyesírásával. Krakkóban pedig ez idő tájt nem jelent és nem is jelenhetett meg mű a kolozsvári nyomda helyesírásával.

Amennyiben az egész kolofont koholtnak, hamisnak tartjuk (Cracoban nyomtatot KEREKOTZKI Ferencz altal. 1550.), hiszen KEREKOTZKInak más nyomdatermékét nem ismerjük, hamis az évszám is.

A három lapnyi töredékben található nyelvi jelenségek is inkább a kolozsvári nyomtatás mellett szólnak. *A művet a helyesírási bizonyítékok alapján Kolozsvárt nyomtathatták 1559 előtt, valószínűleg 1553-ban, mert ebben az időben*

---

ben a *Lévai Névtelen* címlapján közölt dísz előfordul, valamennyi debreceni nyomtatvány. Ezek a művek a következők: (a körülményesség elkerülése végett a címleírás helyett csak a SZABÓ Károly *Régi Magyar Könyvtár* I. k., Bp., 1879. c. kiadványában előforduló sorszámot jelzem, és utána közlöm a mű lapszámát, ahol a dísz előfordul) RMK. I. 152. Mm3b; RMK. I. 163. 5b; RMK. I. 190. cl; RMK. I. 191. I4b; RMK. I. 192. cl; RMK. I. 193. M2a; RMK. I. 194. cl; RMK. I. 221. Mmla. L. SOLTÉSZ Zoltánné *A könyvdíszítés Magyarországon a XVI. században.* Bp. 1961. 142 és 181. l.

találunk más, név nélkül megjelent kolozsvári nyomtatványt is. Lehet, hogy a szigorú cenzúra miatt kényszerült Heltai álnév használatára.

Már ezek alapján is megállapítható, hogy a nyomtatványok helyesírása — bizonyos esetek kivételével — inkább a nyomdára jellemző mint a szerzőre. Megállapítható, hogy az egységesülés a helyesírásban előbb jelentkezik mint a hangtanban.

HELTAI nyelvi és helyesírási „erőszakosságának" a kialakulóban levő magyar irodalmi nyelv látja hasznát. Nyomtatványainak — mint helyesírási példaképnek — a hatása alól nem vonhatta ki magát korabeli magyar nyomdász.

HELTAI helyesírási hatása sokkal erősebb, mint nyelvi hatása, mert saját nyomdája is inkább helyesírási rendszerét őrzi következetesen, mint nyelvét.

BORNEMISZA Péter nyomtatványainak helyesírására szintén hatással volt HELTAI helyesírása, amely tulajdonképpen a kolozsvári nyomda helyesírásának tartható, ha közben HOFFGREFF György nyomtatványainak helyesírásától eltekintünk. HELTAI helyesírásának két szakaszát ismerjük:

1. az első 1550-től 1559-ig tart (cs = ch, zs = ſ)

2. a második 1559-től *Az Vrnak Vaczoraiarol Valo Kőzenséges keresztyéni vallás, Melyet a keresztyéni Tanitóc mind egesz Magyar Országból* . . . Kolozsvár, 1559-től, (közben HELTAI Gáspár, *Soltar az az,* . . . Kolozsvár, 1560. kivételével) haláláig, illetve utódai folytatják ezt a rendszert (cs = cz, zs = ſ).

BORNEMISZA nyomtatványai kiterjesztik HELTAI helyesírásának hatását a Felvidéken is, mely alapjában véve már eleve egyezést mutat ezzel a helyesírással. A *Vizsolyi Biblia* helyesírása is ezt a rendszert követi.

A helyesírás szempontjából a nyomdákat, illetve a nyomdászokat a következő csoportba oszthatjuk:

1. A szerző *eredeti* helyesírását híven követő nyomdászok: HOFFGREFF György, VIETOR Jeromos, SINGRENIUS János (apa és fia), HOFFHALTER Rafael, tehát a külföldi nyomtatók.

2. A *keverék* helyesírási rendszerrel nyomtatók, akik az író helyesírását keverik a sajátjukkal: TÖRÖK Mihály, KOMLÓS András, HOFFHALTER Rudolf, tehát a magyarországi nyomtatók.

3. *Önálló* helyesírási rendszerrel következetesen HELTAI Gáspár és BORNEMISZA Péter nyomtat, de bizonyos fokig ide tartozik Huszár Gál is.

Végeredményben a könyvnyomtatás szempontjából a nyelvi egységesülésnek központja a XVI. század harmadik negyedében *Kolozsvár :* HELTAI *Gáspár nyomdája.* A század vége felé ez a központ a Felvidékre tevődik át; ez megint megfelel BÁRCZI[11] nézetének, mit DEME László[12] is magáévá tesz: „a laikus iródeákokból kialakult, s a törökök elől nagy tömegükben a Felvidékre, talán éppen e tájra (Zemplén-Abauj megye) menekült s itt összezsúfolódott új értelmiség hozományának tartjuk az itt normaként, írott nyelvként jelentkező nyelvtípust, amely valóban lehet a kancelláriák körül kialakult 'köznyelv'-nek, azaz egy összecsiszolódott, kiegyenlítődött, bár esetleg még nem nyelvhasználati formaként, csak 'helyesírásként' használatos és terjedő nyelvváltozatnak átmentődése (ilyesféleképp: Kniezsa: uo. 175.)."

[11] BÁRCZI Géza: i. h. 174. l.

[12] DEME László: *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez.* Bp. 1959. 89. l.

JÓZSEF MOLNÁR: DER EINFLUß DER BUCHDRUCKEREI AUF DIE ENTWICKLUNG DER UNGARISCHEN LITERATURSPRACHE IM XVI. JAHRHUNDERT.

Mit dem Beginn der ungarischsprachigen Buchdruckerei müssen wir mit einem neuen Faktor in der Entwicklung der ungarischen Literatursprache, mit dem Einfluß der Buchdruckerei rechnen. Es ist einerseits der Buchdrucker, andererseits das in größerer Auflage erscheinende, gedruckte Buch, die einen Einfluß auf die Literatursprache ausüben, über den wir nicht hinweg gehen können. In der Ausgestaltung der Literatursprache hat die Buchdruckerei einen großen Anteil. Damit tritt die sprachliche Rolle der Buchdrucker (der Schriftsetzer und der Korrektoren) in den Vordergrund.

Die Rolle der Buchdrucker ist in erster Linie in dem Verhältnis zum Manuskript zu beurteilen. Das kann die Sprache oder die Rechtschreibung des Manuskriptes betreffen.

Der sprachliche Einfluß der Buchdrucker ist am besten im Verhältnis zur Sprache des Manuskriptes, das heißt des Autors zu ermessen. In dieser Hinsicht können wir die Buchdrucker im XVI. Jahrhundert in drei Gruppen teilen:

1. *Neutral.* Die Gruppe jener Buchdrucker die sich zur Sprache des Manuskriptes neutral verhalten, d. h. sie ändern an der Sprache des Manuskriptes gar nichts. In diese Gruppe gehören meistens die ausländischen und im Ausland arbeitenden Buchdrucker. Ihr Einfluß besteht nur darin, daß sie mit dem genauen Drucken die Sprache und Rechtschreibung des Autors »popularisieren«. In diese Gruppe gehören: Johann Singrenius (der ältere und der jüngere), Kaspar Stainhofer, Rafael Hoffhalter, Georg Hoffgreff und Hieronym Vietor.

Dies sind die Buchdrucker der ersten Bücher in ungarischer Sprache. Der ausländische Buchdrucker ändert nichts an der Sprache des Manuskriptes, und kann es auch nicht, denn er versteht diese Sprache nicht, und meistens ist der Autor selbst der Korrektor seines Buches. Im Falle, wenn dasselbe Werk bei demselben Buchdrucker wieder erscheint, halten sich die Buchdrucker treu an die erste Auflage, sie ändern gar nichts.

2. *Gemischt.* Die Gruppe jener Buchdrucker, die hie und da an der Sprache des Manuskriptes ändern. Ihr Verhalten ist teils neutral, teils positiv. Wenn sie selbständig, also ohne Einmischung des Autors arbeiten, ist ihre Wirkung positiv, denn sie ändern die Sprache des Manuskriptes nach ihrem Sprachgebrauch. Im Gegenteil, besonders dann, wenn der Autor sie darauf aufmerksam macht, ist ihr Verhalten und Wirkung neutral, denn sie versuchen genau dem Manuskript gemäß zu drucken.

In den Buchdruckereien in Ungarn ist es gewöhnlich, daß sich die Buchdrucker, die die ungarische Sprache beherrschen, ständig in den Sprachgebrauch des Autors einmischen, aber nicht konsequent. Wenn der Wohnort des Verfassers mit dem Standort der Buchdruckerei identisch ist, ist diese Einmischung gering, andernfalls viel größer. Die Einmischung des Buchdruckers in den Sprachgebrauch findet nicht immer den Beifall des Autors. Häufig wird der Autor erst nach dem Erscheinen des Buches in Bestürzung versetzt, als er sieht, daß sein Sprachgebrauch im Buche verändert wurde. Der Buchdrucker macht einen Versuch die für seinen Sprachgebrauch fremden Mundartforme seinem Sprachgebrauch (o. Mundart) gemäß zu ändern. Das hat aus dem Gesichtspunkte der Geschichte der Literatursprache aus der sprachlichen Integration vorwärts geholfen.

Oft ist der Grad der Einmischung nicht zu ermessen, denn der Sprachgebrauch schwankt innerhalb eines Werkes so stark, daß man nicht feststellen kann, was dem Autor und was dem Buchdrucker zuzuschreiben sei.

In diese Gruppe gehören die meisten der Buchdrucker in Ungarn: Gál Huszár, Rudolf Hoffhalter, Mihály Török, András Komlós.

3. *Positiv.* Die Gruppe jener Buchdrucker, die die Sprache des Manuskriptes vollständig umändern, und dem eigenen Sprachgebrauch gemäß drucken. Ihre Wirkung ist aus dem Gesichtspunkt der Literatursprache aus positiv.

Der bedeutendste Vertreter dieser Gruppe ist Gáspár Heltai. Heltai druckt ohne Rücksicht auf den Autor, er schreibt alles auf seinen Sprachgebrauch und auf seine Rechtschreibung um. Zwar stimmt die von Heltai gebrauchte Sprache nicht in allem mit der heutigen Literatursprache überein, jedoch — als eine die verschiedenen Mundarten ausgleichende Sprache, die sich auf eine gewisse Mundart gründet — beansprucht sie eine Sprachvariante über den Mundarten zu sein. Darauf kann man auch aus den Äußerungen Heltais folgern.

In den Drucken von Péter Bornemisza sehen wir dieselben Erscheinungen, wie in Heltais Drucken, d. h. auch er schreibt alles auf seinen Sprachgebrauch um. Die Prinzipien von Bornemisza sind den Prinzipien von Heltai sehr ähnlich, fast dieselben.

Das Streben nach der einheitlichen Sprache ist das Zeichen der Entstehung und Entwicklung der Literatursprache, das sich vom XVI. Jahrhundert an zeigt. Nur am Ende des XVI. Jahrhunderts erscheint jenes Werk, dessen Sprache einheitlich und sozusagen Wegweiser in den nächsten Jahrhunderten ist. Dieses Werk ist die Bibel von Vizsoly. Dieses Werk erhält nicht einfach den Sprachgebrauch von Károlyi, sondern eine ausgeglichenere Variante von Károlyis Mundart. Das verdanken wir nicht allein Károlyi, sondern einer Arbeitsgemeinschaft, die die Bibel übersetzte. Am Ende des XVI. Jahrhunderts vertritt die Sprache der Bibel von Vizsoly diesen ausgeglichenen Sprachtyp, der — die kleineren Abweichungen und Schwankungen nicht gerechnet — ziemlich nahe zu der heutigen Literatursprache steht, aber die Wirkung zeigt sich nur im nächsten Jahrhundert.

Die Buchdrucker teilen sich nach dem Verhalten zur Rechtschreibung des Manuskriptes ähnlich wie vorher. Zwar waren die Buchdrucker zum einheitlichen Buchstabebestand der Buchdruckerei gebunden, waren doch einige Buchdrucker, die trotz den Schwierigkeiten in den Drucken der originellen Rechtschreibung des Autors folgen. Darunter müssen wir besonders Rafael Hoffhalter erwähnen, als einen am genauesten und am treuesten arbeitenden Buchdrucker.

Die Rechtschreibung der Buchdrucker in Ungarn war sehr unbeständig. Die meisten Buchdrucker hatten ein gewisses Rechtschreibungssystem, aber sie konnten es nicht immer benützen. Trotz der Schwankungen können wir das Rechtschreibungssystem der Buchdrucker oder der Buchdruckereien feststellen, und das ist für die Alterbestimmung einzelner Drucke oder in der Erforschung des unbekannten Buchdruckers ein sehr bedeutsamer Faktor. Mit dessen Hilfe gelang dem Verf. unter anderen zu erforschen, wer der Buchdrucker des Werkes des Unbekannten von Léva: *Historia continens verissimam excidii Troiani,...* (RMK. I. 120.) war, und es konnte auch der Erscheinungsort festgestellt werden. Der Buchdrucker gab diesbezüglich falsche Angaben, und er selbst hat sich weder am Titelblatt noch im Kolofon genannt. Auf Grund der Rechtschreibung und Sprache des Werkes können wir bestätigen, daß Rudolf Hoffhalter der Buchdrucker war, und daß das Buch 1576 in Debrecen erschien. Die linguistischen Argumente werden von den Argumenten der Bücherkunde unterstüzt. — Auf Grund der Rechtschreibung können wir feststellen, daß der Katekismus von Bálint Szikszai Hellopoeus (RMK. I. 371.) in Krakkau in den 1570-er Jahren gedruckt wurde. — Das Werk von Mihály Sztárai: Comoedia lepidissima de sacerdotio — Az igaz papságnak tüköre (RMK. I. 24.) müßte dem Kolofon nach 1550 in Krakkau erschienen sein, aber nach der Rechtschreibung und der Sprache des Fragments können wir sicher behaupten, daß dieses Buch in Kolozsvár in den 1550-er Jahren erschienen ist, und nur wegen der Zensur wurde Krakkau und ein unbekannter Buchdrucker im Kolofon angegeben.

Die Buchdrucker können wir in die folgenden Gruppen teilen:

1. Die die *originelle* Rechtschreibung des Manuskriptes bzw. Autors bewahren. Diese sind: Georg Hoffgreff, Hieronym Vietor, Johann Singrenius (Vater und Sohn), Rafael Hoffhalter, also die ausländischen Buchdrucker.

2. Mit einem *gemischten* System arbeitende Buchdrucker, die manchmal ihr eigenes System benützen, aber sie halten sich meistens zum Manuskript. In diese Gruppe gehören: Mihály Török, András Komlós, Rudolf Hoffhalter, also die Buchdrucker in Ungarn.

3. Mit einem eigenen Rechtschreibungssystem arbeitende Buchdrucker sind Gáspár Heltai und Péter Bornemisza, und gewissermaßen Gál Huszár.

Wir können feststellen, daß das Zentrum der sprachlichen Integration aus dem Gesichtspunkte der Buchdruckerei in der obgenannten Zeit Kolozsvár, die Buchdruckerei von Heltai war. Dieses Zentrum verschiebt sich in den letzten Jahrzehnten des XVI. Jahrhunderts nach Oberungarn.

D. SZEMZŐ PIROSKA

Heckenast Gusztáv, a zenei kiadó (Liszt Ferenctől Volkmann Róbertig)

Az idén világszerte együtt ünneplik velünk a nemzetek LISZT Ferenc születésének 150 éves fordulóját. A magyar könyvkiadással foglalkozóknak szintén alkalmuk van ünnepelni: HECKENAST Gusztáv magyar, német könyveknek és zenei műveknek európai színvonalon álló kiadója ugyancsak 1811-ben született.[1] Könyv- és zenei kultúránk két jubilánsa kapcsolatban állott egymással. E kapcsolatot időszerű felelevenítenünk, mert HECKENAST Gusztávnak — az egykorú kapitalista könyvkiadáshoz viszonyítva — haladó kiadói politikája a XIX. század könyvkiadásának történetét új adatokkal gazdagítja.

1857 körül, LISZTnek egyik hazalátogatásakor kezdődött. A nagyműveltségű, zeneértő kiadó (kitűnően zongorázott, jól rajzolt) megismerkedett a művésszel, aki ez alkalommal említést tett neki a cigányokról és a cigánymuzsikáról készülő művéről. HECKENAST felajánlotta LISZTnek, hogy kiadja művét. LISZT művét először Párizsban, franciául kívánta elhelyezni, szívesen beleegyezett azonban további, Pesten megjelenő fordításaiba.

A könyv 1859-ben „*Des bohémiens et de leur musique en Hongrie*" címmel valóban Párizsban jelent meg,[2] belső címlapjával szemközti oldalán a szerző biztosította a pesti kiadó részére német és magyar fordításainak, helyesebben német- és magyarországi fordításainak kiadási jogát: „Les droits de traductions sont réservés, pour l'Allemagne et la Hongrie, à M. Slechenasl, libraire-éditeur à Pesth." — Nem kell csupán feltételeznünk, hogy HECKENASTról van szó, mert a sajtóhibákban (különösen magyar vonatkozásban) bővelkedő könyv „Errata"-ja mindjárt így kezdődik: „Sur le verso de la page du premier titre, au lieu de: Slechenasl, lisez Heckenast, libraire-éditeur, à Pesth." Kevéssel a megjelenés után megindulnak a tárgyalások az akkor Weimarban élő művész és a pesti kiadó között; miközben a mű a magyar sajtóban egyre szélesebben gyűrűző vitákat támasztott.

A 140 rövid fejezetre tagolt könyv könnyen áttekinthető; bevezetőül általánosságban foglalkozik a nemzeti költészettel, eposszal, majd rátér a leglényegesebb részre: a cigányok története és jellemzése után a cigányzenére, melyet néhány kiváló magyar muzsikus ismertetésével zár. A cigánymuzsikának zenei anyagában valamiféle egységet vél felfedezni LISZT, amelynek forrása a cigány nép lelkülete; ennek alapvető vonásai természet- és szabadságszeretetük, fékezhetetlen temperamentumuk, mélyen gyökerező büszkeségük, egoizmusuk. Bár a cigányok eredetével, történetével foglalkozó fejezetek anyag-

[1] E cikk a szerző HECKENAST Gusztávról készülő tanulmányának egyik fejezete.
[2] Paris 1859, Librairie Nouvelle. 350 l.

összehordásában van tudományos igényesség, a feldolgozás módja — talán a szerző személyes élményeinek hatására — a romantikus iskolához közelíti. A cigánymuzsikát LISZT részletesen — kár, hogy nem rendszeresen — elemzi: motívumait, ritmusát, díszítő elemeit; ismerteti a cigányskálát, a cigányzenészek improvizáló-komponáló művészetét, formaalkotó készségét. Szól a cigányok és magyarok zenéjének viszonyáról, arról a tökéletes megértésről, amellyel a magyarok a cigányzenét fogadták és kibontakozásának tényezőivé váltak.

Liszt könyvének célja tulajdonképpen a befejezésből bukkan elő, eszerint a könyv a cigányoknak, muzsikájuknak megismertetése alapján mintegy bevezető magyarázata kíván lenni a Magyar rapszódiáknak.[3] Talán, ha a mű közvetlenül a nagy sikert arató Rapszódiák előtt vagy velük egyidőben jelent volna meg, más lett volna a visszhangja.

Ismeretes az az országraszóló vita, amely a francia nyelven megjelent mű körül keletkezett. Egymást érték a LISZT-ellenes támadások az egykorú zenei tekintélyek részéről. BARTALUS István, gróf FESTETICH Leó, SZÉNFI Gusztáv és még sokan tiltakoztak a szerző „hazafiatlan" állítása ellen, mely szerint a magyar zene a cigányzenéből ered. LISZT „el akarja vitatni a nemzet szent tulajdonát" — hangzott mindenfelől, a hazafiatlanság vádjával illették, s ettől még legmeghittebb barátai — köztük gróf FÁY István — sem tudták a művészt megvédeni. A támadások tetőfokán szinte csak egyetlen: LISZT-ellenes párt volt az országban, holott a lapok e könyv megjelenéséig többnyire büszkélkedő cikkeket hoztak róla, és VÖRÖSMARTY LISZT-költeményét újra meg újra kinyomatták.[4] Éppen a forrpont idején akadt azonban valaki: HECKENAST Gusztáv, aki minden kommentár helyett a művész védelmére, magát a művészt szólaltatta meg egy hozzáintézett levelének közzétételével:

„HECKENAST Gusztáv úrnak Pesten.

Uram! Ön szives volt néhány év előtt nekem ajánlatot tenni, mit én el is fogadtam, íly című munkámnak: A cigányokról s zenéjökről Magyarországban, német és magyar nyelveni kiadása tárgyában. Számos elfoglaltatások engem ezen munka befejezésének elhalasztására kényszerítettek, melynek utolsó próbaíveit a múlt tavasszal javítám ki, de amelyet a párisi kiadó (Librairie nouvelle) csak a tél kezdetén szándékozik áruba bocsátani. A címlap hátán ön ezen szavakat találandja: „Az átfordítási jogok Német- és Magyarországot illetőleg, Heckenast pesti könyváruskiadó úr számára tartatnak fönn."

Ezen kis jegyzék által teljesítém önnek tett igéretemet s nem kételkedem róla, hogy ön szintúgy teljesítendi saját igéretét. A német fordítást illetőleg azt óhajom, hogy az egyik jelenleg Bécsben lévő barátom —, CORNELIUS Péter úrra bízassék, ki Weimarban tartózkodása alatt a munkának már kétharmadát lefordítá, s ő az egészet készséggel bevégzendi, ha ön szíves leend vele az e célból kijelölt egyezkedésre lépni. — Részemről én is írok neki, hogy őt értesítsem arról, mikép ön vele levelezésbe lépend; meg levén róla győződve, hogy önre nézve kellemes dolog leend az eredetinek szellemével és stíljével megegyező fordítást adni ki. Már pedig arról biztosíthatom önt, hogy CORNELIUS úr erre tökéletesen alkalmas. A magyar fordítást illetőleg egészen önre bízom azon személy kiválasztását, kit ön erre alkalmasnak ítélend, egyetlen személy kivételével, kit adandó alkalommal megnevezendek önnek, s kit ön hihetőleg kitaláland.[5] Kellemetlen múltján kívül, erős gyanúm van ezen úrra, hogy ő volt amaz elsietett s rosszindulatú

[3] Franz LISZT: *Des bohémiens* . . . i. m. 346. l.

[4] DIENES Lajos: *Liszt Ferenc*. Magy. Néplap. 1856. 15. sz. 116. l. + arcképe a művésznek., Magy. Néplap. 1856. 16. sz. 126. l.: LISZT Ferenc levele a Magyar Néplap szerkesztőjéhez.

[5] HECKENAST sohasem hozta nyilvánosságra e fordító személyét.

hír szerzője, mely több lapokba átment könyvem tárgyában, mely *nem jelent meg, s melyet nem olvastak!* Ha azt olvasták volna tudnák:

1. Mikép az először azon célból készíttetett, hogy commentárul szolgáljon egy már több évek óta kiadott zenészeti munkához, melynek *Rhapsodies hongroises* címet adtam, s mely Magyarországban nem legcsekélyebb sikert aratott;

2. mikép hacsak elfogultság nem működik, mint ezzel a lapok jelentéseiben néha találkozunk, bármely részrehajlatlan olvasónak lehetetlen szerző hona iránti legőszintébb s legbuzgóbb ragaszkodásának az egész munkán át rezgését nem hallani. Mindazáltal a hazafiasság őszintesége nem foglalja magában a tudomány s művészet dolgábani vakságot, s azokat, kik azt legélénkebben érzik, nem kárhoztatja arra, hogy ezáltal illetéktelen bírákká legyenek mindazon kérdések iránt, melyek igazságot kívánnak a tények méltánylásában s alaposságot az okoskodásban."

A továbbiakban Liszt idézi levelében megtámadott könyvének befejező sorait, amely szerint a magyar méltán sajátjának tekintheti zenéjét, hiszen magyar földben, szívben gyökerezik, magyar gabona és bor táplálta, árnyék és nap érlelte, magyar oltalmazás alatt vált belőle koronájának legbecsesebb ékköve. Azután lemondóan hozzáfűzi: a rosszindulat mindennek, úgy e soroknak értelmét is elferdítheti. Majd így fejezi be:

„Egyébiránt uram, ha emlékszik még ön ama *viharra,* mely Pesten két év előtt ellenem föltornyosult, egy csupán békét és szeretetet lehelő mű, az esztergami mise alkalmából, s azon fordulatról, melyet később vettek a dolgok, hihetőleg kevésbé fog megrémülni ama *vihar* felett, mely engem a jelen körülmények közt fenyeget. Nekem részemről sok alkalmam volt, megszokni a sorsnak ezen kíméletlenségeit; mivel azon országban, ahol lakom, a lapoknak gondjuk van rá, hogy engem gyakran megtiszteljenek igen viharos bírálatok hajnali- s esti zenéjével! — Anélkül, hogy efölött jobban aggódnám, mint kell, ezentúl is folyvást egész egyszerűséggel s jó lelkiismerettel fogok dolgozni: egyébiránt eléggé meg lévén jutalmazva azon megtisztelő rokonszenvek által, melyeket nevem magának megszerzett s melyek azzal folyvást össze lesznek kapcsolva.

Fogadja ön stb.

Weimar, aug. 27. 1859. Liszt F."[6]

Heckenast a levelet alig egy héttel megfogalmazása után, szeptember 4-én közölte a Budapesti Hirlapban; azon hónap 15-én ugyanott közlik „*Dr. Liszt és a magyar zene*" címmel Simonffy Kálmán Liszt-ellenes bizonyítékait: a könyvből idézett helyeket franciául és magyar fordításukat. A cikk gúnyosan emeli ki a mű 283—284-ik lapján levő szövegből:„ Certes, les Bohémiens, en étant même les premiers auteurs de ces mélodies, de ces rythmes, les premiers introducteurs de ce style et de ses floritures, les propriétaires originaires des intervalles de la gamme qui distingue leur musique, ne l'eussent jamais cultivée au même degré, si leurs nobles hôtes ne leur en eussent donné l'occasion, ne les y eussent excités, ne se fussent délectés à les entendre." — Majd hozzáfűzi: „Ez utóbbiak Liszt Heckenasthoz írt levele szerint azon *erkölcsi előnyök*, melyek nagyobb becsületére válnak nemzetünknek zenénk eredetiségénél, s miknek minél nagyobb körvonalakkali festésében gondolja Liszt úr kielégíteni hazája iránti kötelességeit."[7]

A Budapesti Hírlapban ugyanezen év október 6-án újabb „cáfoló szózat emelkedett zenénk eredetét illetően Liszt állítmánya ellen" a Napi újdonságok rovatában Szabó Alajos tanár tollából; az igazi indiai eredetű cigányzenét szerinte a nagyvárosoktól távolfekvő viskókban kell keresni, ahol a cigányok eredeti szokásaik szerint élnek, táncolnak, zenélnek. Fő érve: a különböző

[6] Budapesti Hírlap. 1859. 212. sz. 1—2. l.
[7] Budapesti Hírlap. 1859. 220. sz. 3. l.

nemzetek között élő cigányság ezen nemzetek dalkincséből táplálkozik, a magyarnak magyar, a tótnak tót, az oláhnak oláh nótát húz; ha a magyar zene és tánc cigány volna, akkor a spanyol, francia, orosz s oláh cigányoknak is „kellene tudni magyar nótát húzni és magyarul táncolni . . ."[8]

SZABÓ Lajos érvelése már ad absurdum viszi a bizonyítást, éppen ezért az eddig felsorakozókkal együtt jól megvilágítja az egész *országos* vita vulgáris jellegét, melyet nem zeneelméleti alapon, hanem hangzatos szavak formalizmusába süllyesztve folytattak. LISZTnek igaza volt HECKENASThoz intézett levelében: a legtöbb vitatkozó nemhogy olvasta volna, de nem is látta könyvét; akik valamilyen módon hozzájuthattak, néhány szakaszt kiragadtak belőle és ezeken rágódott azután az egész egykorú zenei és nem zenei világ.

A hatalmas harcnak idézeteink csupán halvány visszfényei és HECKENAST mindezek ellenére a könyvet kiadta magyar és német fordításban. Nem riasztotta vissza az sem, hogy LISZTnek legbuzgóbb magyar hívei, köztük a nagy népszerűségnek örvendő dalköltő, SIMONFFY Kálmán, ki „minden megérdemelt szigorral lépett fel", őt is perbe fogja.[9] Nemcsak a nagy név varázsa, politikai állásfoglalása is erre késztette. Kiadványainak sorában addig gazdagon volt képviselve a népköltészet. 1857-ben például kiadta ERDÉLYI János magyar népdalválogatását: „Válogatott magyar népdalok. Képes kiadás."

Irodalomkutatásunk, közelebbről SŐTÉR István álláspontja szerint is, a népköltészethez, főként 1840-től kezdve, politikai tettként fordultak a magyar írók és még az 50-es években is lényeges demokratikus állásfoglalást jelentett ápolása. A 48 előtti népiesség bár önmagában nem volt forradalmi, hozzájárult a forradalom előkészítéséhez. ERDÉLYI és társai 1848-ban híven közreműködtek a forradalom, az új, az átalakult Magyarország közügyeinek vitelében, előmozdításában, bár egyikük sem képviselt tudatos forradalmi programot. Ilyen programot egyedül PETŐFI hirdetett meg, aki a plebejusi, demokratikus népiességből indult el, ennek lendítőerejével jutott a forradalmi programig s ezzel egyszersmind túl is haladt az irodalmi népiesség demokratizmusán. ERDÉLYI János és társai felfedezik a népköltészetet s ez a felfedezés készíti elő PETŐFI világszabadság eszméjének, valamint forradalmiságának kialakulását.[9a]

HECKENAST 1848 után a népköltészettel jogosan equivalensnek tartotta a népi dallamkincset; ezért ragadta meg LISZT művében a magyar és a cigány zene problematikája. Korától ugyanis még messze volt a magyar parasztdalok gyűjtése — ez közelebbről BARTÓK és KODÁLY nevéhez fűződik. Maga is zeneértő s bár látta, hogy a szerző a kérdést nem oldotta meg, annak csupán elindítását: a nép költészetének, dallamvilágának analizálását geniális szerzője által elfogadhatónak ítélte.[10] Ez a meggondolás indította arra, hogy

[8] Uo. 1859. 238. sz. 2. l.

[9] SOMSICH Andor: *Liszt Ferenc élete*. Bp. 1925. 292—293. l.

[9a]. SŐTÉR István: *Irodalmi és zenei népiesség*. Részlet a II. Magyar zenetudományi konferencián 1961. szept. 25-én elhangzott előadásból.

[10] LISZT könyve fejtegetésében kettős tévedés áldozata: kimondja, hogy a cigányzenészeink által játszott dalok, amelyeket korában magyar népzenei alkotásoknak tartottak, nem magyar, hanem cigány népi dallamok. A mai magyar népzenei kutatás állása szerint nem cigány, de nem is magyar népi eredetűek: nagyrészüket ismert, dilettáns és zenekedvelő magyar nemesek szerezték. E „fülbemászó" műzene — sok dala nyomtatásban is megjelent — dalolva, szájról szájra terjedt s cigányzenészeink is így jutottak hozzá. Szívesen játszották falu- és városszerte, mert a közönség kívánta és kedvelte. Vö. KODÁLY Zoltán: *Die Volksmusik*. (KODÁLY Z.—BARTHA D.: *Die ungarische Musik*. Bp.—Leipzig 1943. 13. l.)

kiadványainak szakjegyzékében a népköltészetet, népdalt felölelő szakcsoportba sorolja a művet.[11]

Először a magyar fordítás jelent meg. Címlapja: *A czigányokról és a czigány zenéről Magyarországon.* Írta Liszt Ferenc. Pest. Kiadja Heckenast Gusztáv. MDCCCLXI. A címlap verzóján: Nyomatott Landerer és Heckenastnál. — Terjedelme 328 oldal. Az eredeti mű 140 fejezete 139-re szűkült, a fordító a két utolsót összevonta. A mű nem tünteti fel a fordítót. Feltételezhetően Heckenast éppen azért hallgatta el, mert azzal a személlyel volt azonos, akire Liszt nem akarta a fordítást bízni.[12] Az egykorú irodalom nyomán a szálak Székely Józsefhez vezetnek, az 1850—1860-as évek magyar írói csoportjának egyik legjellemzőbb alakjához. Róla mondja Tóth Béla, atyjának Tóth Kálmánnak visszaemlékezéseit idézve: „A kisujjában van az egész Shakespeare, a filozófiai rendszerekkel úgy dobálózik, mint az éretlen vackorral, sőt még Blair Hugót is olvasta és pedig — mirabile dictu ! — eredetiben... A dráma fogalmát így revelálta: az a kérdés a drámában, mennyire bírunk valamely társadalmi, politikai, vagy erkölcsi eszmét szenvedélyekké átalakítani." Ezen modern felfogású publicistának és irodalomesztétának a „prózája szabatos, zamatos, amelyet meg nem mételyez idegen fordulat, germanizmus, vagy gallicizmus" — vallja Ágai Adolf, akivel együtt dolgozott a Bécsben megjelenő *Magyar Sajtó* szerkesztőségében.[13]

A *Magyar Sajtó* (1855. jún. 15—1865. dec. 11.) 1857. jan. 1-től Pestre, Heckenast Gusztáv tulajdonába került, s bár szerkesztői változtak, Székely megszűnéséig megmaradt főmunkatársának. Így közelebbi kapcsolata volt a lap kiadó- és nyomdatulajdonosával is.

Mind ez ideig egyetlen helyen találkozunk Székely Józseffel, mint Liszt könyvének magyar fordítójával, mégpedig az egykorú *Napkelet* c. folyóiratban: „Liszt Ferenc cigányzenéről írt röpiratához Reményi Ede hegedűvirtuóz hazánkfia is hozzá fog szólni, s mint biztosan tudjuk, határozottan Liszt mellett ránt kardot anélkül, hogy zenénk magyar eredetét megtagadná. Az oly sok vitára alkalmat nyújtott röpiratot jelenleg a velős tollú Székely József fordítja magyarra az eredeti franciából, s a sok tekintetben félremagyarázott könyv tiszta magyarázata jövő hó végén fog megjelenni."[14] Heckenastot Székelynek írói kvalitása, tekintélye győzték meg arról, hogy Liszt kívánsága ellenére, vele fordíttassa a könyvet. Valószínűleg azt is tudta, hogy a művész gyanúja alaptalan: nem Székely sugallta a Liszt-ellenes sajtóhadjáratot. „Kellemetlen múltja" — amellyel Liszt nyilván Székelynek *Egy év története* című, felségsértés vádján rendőrileg elkobozott könyvére célzott — az azonos beállítottságú pesti kiadót egyáltalán nem zavarta: ő sem gondolkozott több „lojalitással" az uralkodópárnak 1857. évi magyarországi látogatásáról. Székelynek demokrata volta csak ajánlólevél volt Heckenast számára; bizonysága: az ellenzéki írókat, Áldor Imrét, az utópista szocialista Szini

[11] *Árjegyzéke azon szaktudományos és ismeretterjesztő munkáknak, melyek Heckenast Gusztáv által kiadattak.* Pest 1871, Heckenast.

[12] Vö. a Heckenasthoz intézett id. levelet.

[13] Tóth Béla: *Székely József.* A Hét. 1895. 299. sz. 603—604. l. Porzó: *„Sekszpir Jóska."* Pesti Napló. 1895. 257. sz. 1—3. l. Mindkét cikk Székely József halála alkalmából jelent meg.

[14] Napkelet. 1859. 42. sz. okt. 16. 671. l. vö. még Major Ervin: *A galántai cigányok.* Magy. Zene. 1960. 3. sz. 243—266. l., aki elsőnek fedte fel a magyar zenei kutatás számára Liszt könyvének magyar fordítóját az idézett cikkre támaszkodva.

Károlyt, VAJDA Jánost, Tóvölgyi Tituszt, ZILAHY Károlyt, stb. is kiadta.[15] Azután, ha a ,,cs. kir. hadifőparancsnokság'' tetten érte a tiltott gondolatot, az író vagy szerkesztő börtönbe került, ő meg fizette a tetemes pénzbírságot.

HECKENAST nem sietett a LISZT-fordítások megjelentetésével: majdnem két esztendőt várt, míg elültek a harci zajok, amit a francia kiadás okozott. Sokkal nemesebben gondolkozott a szerzőről és művéről, semhogy a vita nyomán felcsigázott olvasóközönség kíváncsisága és a könyv kelendősége között összefüggést teremtett volna.

A fordítások megjelenésekor a sajtó valóban megelégedett a híradással. A HECKENAST kiadásában megjelenő, ARANY János által szerkesztett *Szépirodalmi Figyelő* 1861. júl. 25-én említi először az ,,Új könyvek'' rovatában.[16] Az ugyancsak HECKENAST által kiadott *Vasárnapi Ujság* július 21-én Irodalom és művészet című rovatában így ír: ,,*Heckenast* Gusztávnál a napokban következő többnyire nagybecsű munkák jelentek meg: *A czigányokról és a czigány zenéről Magyarországon.* Írta LISZT Ferenc. Mint tudjuk, az eredeti munka pár év előtt jelent meg franciául, s azon időben a magyar journalistika igen élénken foglalkozott vele, különösen Liszt azon állítása miatt, hogy a magyar nemzeti zene tulajdonképpen nem is az, hanem czigány nemzeti zene. Ez állítás megcáfolására egyes hírlapi cikkeken kívül egy nevezetes röpirat is jelent meg BRASSAITÓL íly cím alatt: *Mi hát, magyar-e vagy cigány zene?* — LISZT munkáját bizonyára érdekkel fogják olvasni azok, kik az eredetit nem ismerik. Ára 2 ft.''[17]

A polihisztor BRASSAI Sámuel LISZT ellenes röpiratának említése, a fordítás megjelenésekor a kiadó lapjában, igazolja, hogy a viták véglegesen megszűntek s már csak arra jók, hogy felhívják az olvasóközönség figyelmét egy új könyvre. BRASSAI írása 1860-ban jelent meg Kolozsvárt, tehát már erősen post festa, amit előszavában maga is bevall, szidva azt az ,,újdondászt'', aki ezért egy laphírben szemrehányást tett neki: ,,A jelentés szóról szóra imez — írja — LISZT F. czigánykönyve ellen, mely ellen egy éve annyit hadakoztunk, BRASSAI S. könyvet írt, mely megjelenőben van. Kissé soká érkezik ugyan, de ha jó, még nem késő'. Ami igaz, az igaz. Későn írtam egyszerűen azért, mivel LISZT könyvét későn kaptam ... Aztán nem akartam úgy tenni, mint X és hadakozó társai, kik a szóban forgó könyv ellen akkor hadonásztak, mikor még csak hírét hallották, nem mikor már látták és olvasták ... S amint ezekre LISZT HECKENASThoz írt sophisticus levele megjelenék, önök, a nagy hadakozók oly szépen elcsücsülének, mint a berlini fütyülő közönség, amidőn LISZT maga lépett az állványra ,,symphonische Dichtung'' jait vezénylendő. Már pedig cáfolat kellett ám és ma is kell.''[18] — Annak ellenére, hogy BRASSAI nagy tudását kortársai becsülték, zeneesztétikai cikkeit, zenekritikáit elismerték és 56 oldalra terjedő LISZT-cáfolata etnográfiai, nyelvészeti érvekkel a (magyarral rokon dallamkincs illusztrálására kottázva mellékelte REGULY Antalnak a voguloknál lejegyzett dallamait), zeneelmélettel alátámasztva ké-

[15] HECKENAST Gusztáv által közrebocsátott könyvek jegyzéke. Pest 1872, június. ZILAHY Károlyt is érdekelte a népköltészet: a román, szerb, cseh, magyar népköltészet és népzene kölcsönös megismerésének fontosságát hirdette.

[16] Uo. 38. sz. 608. l.

[17] *Vasárnapi Ujság.* 1861. 29. sz. 345. l. — BRASSAI Sámuel könyvének címe helyesen: *Magyar- vagy czigány-zene?* Elmefuttatás LISZT Ferencz *,,Czigányokról''* írt könyve felett.

[18] BRASSAI Sámuel, i. m. Előszó és 55. l.

szült, hatástalan maradt; HECKENASTra is. holott BRASSAI óva int „nehogy LISZT hazánkfia könyvének fordításával, melytől ugyan már egynéhány megkísértő toll néhány levél után visszaborzadt, mégis egy merészebb valaki irodalmunknak káros ajándékot nyújtson." A kiadónak már valóban nem volt mitől tartania, mert még az akkor alapított szaklap: a *Zenészeti Lapok* is legfeljebb csak tréfás célzásokkal illeti LISZT könyvét a „Zenészeti naptár" c. állandó rovatok egyikében:

„December 29. Bohémia újra megnépesedik, s Napóleon újabb politikája oda mutat, hogy annektálni akarja.
December 30. Erre LISZT a franciák császárjához folyamodik megtudni, hogy „Les Bohémiens" alatt cigányokat, vagy cseheket kell-e érteni."[19]

A magyar fordítás megjelenésekor pedig a *Zenészeti Lapok* már nem a szerzőt marasztalja el, hanem a fordítót szakavatatlanságáért, a kiadót a rossz fordítóért: „A fordítás legnagyobb részben nem sikerültnek mondható, a névtelen fordító, kivált a műnek zenészeti részeit s értelemkifejezéseit illetőleg a legnagyobb szakavatatlansággal s készületlenséggel járt el nehéz feladata megoldásában . . . Hogy LISZTnek virágos nyelvét s többnyire a sokféle jelentőségű szavak használatától túláradó írmodorát szószerint lefordítani nem lehet, azt mindjárt láthatja, ki a kérdéses könyvbe csak beletekint. Aki annak lefordítására vállalkozik, annak nagyon kell tudnia, hogy a zenészeti eszmék kifejezésére szolgáló mű- és az ezeket kísérő francia szavak minő helyen minő értelemben veendők, különben oly galimathiast ír össze, minőket felmutattunk." LISZTről azután igazán nem tételezhető fel, hogy nem tudná magát a zeneirodalomban kifejezni, vagy könyvében csupán stilisztikai „ömlengésekre" törekedett, „sőt ellenkezőleg, nem tartózkodunk kijelenteni, hogy abban sok szépet, meglepőt találhatni, s sok oly eszmére akadhatni, mely megérdemli nemzeti zenénk kérdése érdekében a közelebbi megvitatást s a higgadt tudományos észlelődést."[20] — E sorok nem a zenei tekintély hatására keletkezett pálfordulás szülöttei, inkább a szakemberek elismerése, akik — miként HECKENAST — szintén felfedezték LISZT könyvének lényegét: bár közvetve, de megjelölte a magyar zenei kutatás egyik legfontosabb feladatát, a magyar népi dallamkincs felkutatását. A *Zenészeti Lapok*nak egész fennállása idején (1860/61—1876.) visszatérő cikktémája a magyar népdal és népi tánc.[21]

HECKENAST még ugyanebben az évben jelentette meg LISZT könyvének német fordítását is a következő címlappal: *Die Zigeuner und ihre Musik in Ungarn.* Von Franz LISZT. Deutsch bearbeitet von Peter CORNELIUS. Pesth, Verlag von Gustav Heckenast. 1861. — A könyvet záró 260-ik oldalon találjuk a nyomdát: Druck von Breitkopf und Härtel in Leipzig; lehet, hogy — miként a fordító esetében — a nyomásnál is LISZT kérését vette figyelembe: Peter CORNELIUST, a mester kedves tanítványát bízta meg a német átdolgozással, kinyomatását pedig a lipcsei zeneműkiadóval végeztette annak ellenére, hogy saját nyomdával rendelkezett. A német fordítás erősen különbözik az eredeti műtől és a magyar fordítástól is. Először is CORNELIUS, igen helyesen, az egész anyagot fő témákra bontó, jól tagoló tartalomjegyzékkel látta el.

[19] 1860. dec. 26. 13. sz. 104. l.
[20] Zeneirodalmi újdonság. Zenészeti L. 1861. júl. 17. 42. sz. 333—334. l.
[21] Vö. például HAJDU László: *Nemzeti táncunk és népzenénk amint van és kellene lennie.* Zenészeti L. 1861. 22—24. sz. 169—172, 177—179, 185—186. l.

A további összehasonlítás szerint az eredeti mű 140, a magyar fordítás 139 fejezetével szemben CORNELIUS 20 fejezetben vonta össze az anyagot: fejezeteket egyesített s olyanokat, melyekről úgy érezte, hogy csupán sallangjai a főtémáknak, elhagyta.[22] Elmaradtak egyes jegyzetek, viszont keletkeztek újak.[23] A záróoldalról CORNELIUS elhagyta a francia és a magyar kiadásban is megtalálható szerzői keltezést: „Weymar, ce 2 avril 1859"; meg kellett volna hagynia, mert az utolsó fejezet az utószó szerepét tölti be. Elmaradt a fordíttatás jogával megbízott személy jogosítása és az „Errata" is. Az utóbbira pedig — minthogy a fordító a magyar nyelvben és történelemben nem volt jártas — nagy szükség lett volna. CORNELIUS nem tudta az e területekkel kapcsolatos tévedéseket helyesbíteni, SZÉKELY viszont a magyar fordításból kiirtotta őket. A német kiadás példája volt a mű azon későbbi kiadásainak, amelyek szintén összevont és rövidített fejezetekben adták LISZT munkáját a lényeges kiemelésére törekedve.

HECKENASTnak LISZTtel kapcsolatos kiadói politikája többszörösen igazolódott történelmünk folyamán, valamint a zeneirodalmi érdeklődés és a zenei kutatás terén is.[24] Nemrégen egyik kiváló zenetudósunk érdekes cikkében hasznosította a 100 éves könyv forrásértékét[24].

*

CORNELIUST saját művének kiadása is a pesti kiadóhoz fűzte; 1862-ben jelent meg nála dalainak egyik kötete: Peter CORNELIUS: *Lieder*, 16 rét alakban, 111 oldal terjedelemben.[25] Ez az igen kultúrált zeneszerző — műveinek szövegét is rendszerint maga írta — operáival, és különösen dalaival aratott nagy sikert, éppen ezekben őrizte meg leginkább egyéniségét. Jellemző HECKENAST nagy zenei műveltségére is, hogy értéküket felismerte. Egész kiadói tevékenysége során rendkívüli érzékkel sejtette meg a tehetséges alkotó embert és üzleti érzékkel párosult ügyességgel tudta a velük való távolabbi kapcsolatokat — sokszor baráti alapokra helyezve — kiadói kapcsolattá alakítani.

1865-ben HECKENAST kiadta az ellenzéki írónak, SZINI Károlynak népdalgyűjtését. A könyv címlapja: *A magyar nép dalai és dallamai*. Hangjegyekre tette és kiadta SZINI Károly. Pest. HECKENAST Gusztáv tulajdona. 1865. Eredetileg 4 füzetben, egymásután jelent meg 50—50 dal. Az 1866 körül egyesített, nyolcadrétalakú kiadvány 200 dalt tartalmazott; fűzve, valamint díszkötésben árusították. HECKENAST saját nyomdájában állíttatta elő. Tulajdonképpen az általa 1857-ben kiadott ERDÉLYI János-féle magyar népdalválogatás kiegészítésére szánta.[26] A magyar népdalgyűjtés a XIX. század

[22] Az eredeti mű I—V. fejezetei a német I., VI—XV. a II., XVII—XIX. a III., XXI—XXV. a IV., XXVIII—XXXIV. az V., XXXVII—XLV. a VI., XLVI—LI. a VII., LII—LVIII. a VIII., LIX—LXVI. a IX., LXVII—LXXI. a X., LXXIII—LXXXII. a XI., LXXXIII—LXXXIX. a XII., XC—XCII. a XIII., XCIII—XCIX. XIV., C—CV. a XV., CVI—CXX. a XVI., CXXI—CXXV. a XVII., CXXVI—CXXXIV. a XVIII., a CXXXV—CXXXIX. a XIX., a CXL. a XX. fejezetté alakult. — Elhagyott fejezetek: XVI, XX, XXVI, XXVII, XXXV, XXXVI, LXXII.

[23] Új jegyzeteket csatolt CORNELIUS a német kiadás VIII. és XII. fejezeteihez.

[24] MAJOR Ervin: *A galántai cigányok*. id. cikkében írja, hogy a galántai cigánymuzsikusokra az első utalást LISZT könyvének a 122. fejezetében találta.

[25] CORNELIUS művének HECKENAST-féle kiadását eddig nem sikerült megtalálnom a budapesti könyvtárakban.

[26] *Válogatott magyar népdalok*. Szerk. és kiad. ERDÉLYI János. Képes kiadás. Pest 1857, Heckenast Gusztáv.

első évtizedeiben indult meg nagyobb lendülettel; a 40-es években a Kisfaludy-Társaság irányítása alá került. A forradalom és az utána következő évek eseményei egy időre felfüggesztették, majd a 60-as években, újból a Kisfaludy-Társaság pártfogása mellett, ismét megindult. E népdalgyűjtés azonban csupán a dalszövegekre szorítkozott. HECKENAST SZINI munkájával a *dallamkincset is* meg akarta őrizni: „Mindeddig a népdaloknak csak szövegét gyűjtötték, csak verseire volt gond; de hogy dallamaik is meglegyenek és fennmaradjanak, azok a régi jó s tősgyökeres magyar dallamok, arra nézve még testületileg és nemzetileg semmit sem tettek. Az összes magyar dalok és dallamok kiadásának első feltétele, hogy oly jutányos és közérdekű legyen, hogy ne csupán egyesek, hanem a nagyközönség pártfogására lehessen vele számolni. Legyenek meg benne az összes dalok, melyeket a magyar közönség bármely rétege dalol, vagy dalolt" — írja SZINI könyve előszavában.[27] Olcsón, mindenkinek! volt a jelszava a tömegek felé forduló szerzőnek és a kiadónak is.

Népi dallamokat akartak megőrizni MÁTRAY Gábor és FÜREDY Mihály is — folytatja SZINI —, de ők zongorára adták ki a dalokat, ami már eleve leszűkítette a zenei közönséget s ezért „a nálunk ez idő szerint oly kevés sikerrel kecsegtető egyesületi működés helyett célszerűbbnek látszott, ha ez ügyet mint vállalatot egy áldozatkész és áldozatképes vállalkozó teszi sajátjává, olyan, ki a nemzetnek szolgálni akar, anélkül, hogy azt szolgálata fejében előre terhelni kívánná, s anélkül, hogy magát a jelen kedvezőtlen időben valami nagy haszonnal kecsegtethetné. HECKENAST Gusztáv úr felfogta ez ügynek egész fontosságát s vállalkozni mert annak kivitelére a mai időben, minden előfizetés igénybevétele nélkül, akkor, mikor némelyek minden kis elmeszüleményüket vagy puszta nyerészkedési árucikkeiket a nemzetre, a nagylelkű közönségre tólják, hogy vegye meg tőlük, még mielőtt megjelentek volna . . . a vevőnek alig került egy-egy dal hangjeggyel együtt egy krajcárjába."[28]

SZINI gyűjtése korántsem foglalja magában népdalainkat, népi dallamainkat, ezt ő is elismeri; nagyrészük megzenésített CSOKONAI, KAZINCZY, KÖLCSEY, PETŐFI, TOMPA és VÖRÖSMARTY-vers, sárospataki diáknóta, vagy nemesi kúriák szülötte s csak nagyon kis százalék az igazi népdal. A szerző és kiadó, amikor valamennyit „a magyar nép dalainak és dallamainak" tekintették, csupán koruk felfogását vallották. SZINI büszke és boldog — előszava szerint — hogy, bár nem zeneszerző, zeneművész, mégis őt bízták meg a sajtó alá rendezéssel. Összeállításának egyetlen „tárháza" emlékezete, ahonnan sok olyan dalt merített, amelyek még soha „hangjegyre téve nem voltak". Gyűjteményének pedig elsősorban a megőrzés a célja, mert „ez a rohanó és gondatlan, vagyis egyébbel gondoló század mindent elfeled, ami le nincs neki írva a könyvében, ami ki nincs nyomtatva . . . Még ma — csupán ma — van idő, megmenteni az azelőtti dolgokat az elenyészéstől; mint egy más világ maradványait. Holnap már talán késő lesz."[29] — Itt már az a társadalomkritikus író politizál, aki „*Magyar birodalom*" címmel ebben az időben javaslatot készített a magyar kérdés megoldására a király címére. Az önálló magyar birodalom eszmei célkitűzése PROTTMANN rendőrminisztert ezúttal is arra

[27] SZINI Károly i. m. 1—16. l.
[28] Uo.
[29] Uo.

inspirálta, hogy a szerzőt művével együtt megsemmisítse s SZINIT ettől csak az a kormányzati intézkedés és éleslátás mentette meg, mely az ellenzéki hangulat tompítása érdekében inkább választotta a „jóságos" uralkodói elnézést.[30] Érthető ezek után, hogy SZINI daloskötete élére a Szózat és a Himnusz után mindjárt harmadiknak

Ha visszanéz a bús magyar
Hajdankora tükrébe,
Egyet sóhajt s keservvel telt
Könny szökik fel szemébe. stb.

kezdőstrófájú dalt teszi, PETŐFITŐL „Rég veri már a magyart a teremtő . . .," „Fiúk, az Isten áldjon meg ! . . ." témájúakkal folytatja, majd „Bécs várostól nyugotról keletre| Hidegen fu a szél;| Bánatot hoz a magyar nemzetre,| Mert vele felhő kél . . ." következik.[31] Bár a kiegyezés előtt nem sokkal már sok mindent ki lehetett mondani, mégsem valószínű, hogy „keletről nyugotra Bécs városa" nem rótta szerzőnek, kiadójának titkos számlájára a nem is olyan ártatlan munkát. Előszava végén SZINI kéri a hazai „dalértőket és dalkedvelőket, karolják fel e minden igaz magyart érdeklő ügyet, gyűjtsenek össze vidékeiken minden ott megszerezhető, vagy általuk tudott magyar dalt és dallamot, és azokat — bár a legegyszerűbben hangjegyre téve — küldjék be neve alatt HECKENAST Gusztáv kiadóhivatalába, Egyetem-utca 4. sz. alá Pestre. A szíves küldők gyűjteményeiről nyilvános számot fog adni a dalok következő füzeteiben, s időközben is értesítéssel szolgálhat a *Vasárnapi Ujság*-ban, mely e célra készséggel megnyitja hasábjait."[32] SZINI kiadójával együtt — HECKENASTÉ volt a lap — nemcsak népdalgyűjtésre szervezte közönségét: 48-ra, a 48 előtti időkre is kívántak „emlékezőket" gyűjteni. SZINI gyűjtése második kiadásban is megjelent: HECKENAST utóda, a Franklin-Társulat adta ki 1878-ban; tulajdonképpen nem rendezett újabb kiadást sajtó alá, hanem a HECKENASTtól raktáron maradt, tetemes számú példányokhoz új borítékokat nyomtatott; a belső címlap még a HECKENAST-féle volt, csupán rányomtatták a második kiadás jelölését. Ez az eljárás a nagykapitalista könyvkiadás egyik tipikus nyerészkedési módszere volt, amellyel a Franklin-Társulat nemcsak ebben az esetben élt.[32a]

HECKENAST még egy dallamokkal kísért népdalgyűjteményt adott ki, mégpedig egy német tájdalgyűjteményt: *Volkslieder aus Steiermark mit Melodien*. Gesammelt und bearb. von P. K. ROSEGGER und Richard HEUBERGER. Pest 1872. — Peter ROSEGGER a Pesten eredetiben kiadott német íróknak e korszakban az utolsó jelentős alakja. A pesti német kiadványok fénykora HECKENAST Gusztáv kiadói tevékenységével veszi kezdetét. ROSEGGERnek

[30] SZINI könyve 1866-ban Pesten jelent meg.
[31] SZINI, i. m. 18—22., 24—25., 28. l.
[32] Uo. Előszó. 16. l.
[32a] vö. BISZTRAY Gyula: *Az Arany János-kiadások rostája (1883—1958)* c. cikkében: „A Franklin-Társulat legtöbb kiadványa, köztük az Arany-kiadások nagy része évszámjelzés nélkül jelent meg. A kiadás évének eltitkolása a Franklin-Társulatnak következetesen alkalmazott üzleti fogása volt, hogy a raktáraiban éveken, évtizedeken át tárolt íveket bármikor olyan kiadványaként vethesse piacra, melyről azt hihesse a jámbor olvasó, hogy: „Készült ebben az esztendőben." Magy. Könyvszle. 1959. 1. sz. 31. l.

— a stájer dalokat is beleértve — 11 művét és egy időszakos munkáját adta ki 1871—1878-ig a pesti kiadó.[33]

A stájerföldről származó ROSEGGER — a XIX. század osztrák prózairodalmának STIFTERrel együtt legkiemelkedőbb képviselője — abban az időben Grácban élt. Innen keltezi 1871. febr. 21-én a HECKENASThoz intézett, százakra menő levelei közül azon sorait, amelyek először említik a stájer dalokat:

„Ich habe *steierische Volkslieder* gesammelt u. auch die ganz originellen Arien dazu, die ich mir durch einen hiesigen Componisten, dem ich sie vorpfeifte, aufschreiben lasse. Wir wollen nun diese seltenen Lieder sammt ihren Weisen drucken lassen, u. gäbe das vorläufig ein Heft von 3—4 Bogen. Das sollte, da die steierischen Volkslieder noch sehr wenig bekannt sind, ganz etwas Eigenartiges werden u. vielleicht Aufsehen machen. Nur handelt es sich um den Verleger. Ich erlaube mir die Anfrage, ob Sie, verehrtester Freund, geneigt wären, diese Lieder mit den Noten zu verlegen, oder ob wir uns damit an eine Musikalienhandlung zu wenden hätten. Ich verstehe von diesen Dingen gar nichts; ich kenne nur den Text der Lieder u. kann ihre Arien pfeifen (zum Singen habe ich keine Stimme, u. zum Spielen bin ich nicht musikalisch).

Wende mich denn an Sie, dass Sie mir darüber Rat erteilen. Ich weiss Niemand der sich im steirischen Volke ernstlich um diese Lieder kümmerte u. es täte mir Leid wenn sie nach u. nach verloren gingen."[34]

ROSEGGERnek, a stájer erdők parasztkunyhós szülöttének életét kezdettől e különleges nép erkölcse, szokásai határozzák meg. Első írásai még a stájer szülőföldet, parasztokat mutatják be a városiaknak később már összefonódnak a stájer tájak és a nagyvilág.

„Ich führe euch ein in das Volk — írja a *Sittenbilder aus dem steierischen Oberlande* című munkája bevezetőjében — wie es in den Bergen der Steiermark lebt, denkt und empfindet . . . Ich bin ein Kind dieses Volkes, habe in seiner Mitte mehr als den vierten Teil eines Menschenlebens verbracht, . . . Und endlich habe ich beobachtet wie sie mit einander leben, und wie jeder einzelne sein Dasein fristet da oben in den unwirtlichen Bergen."[35]

A hegyi világban és lakóiban az író nemcsak a stájer földet és emberét látta és tükrözte; írásaiban megszólalnak a paraszti sorsok: szabadnak, de szegénynek születtek, s így a szűkös mindennapi kenyérért áruba kell bocsátani erejüket a kizsákmányoló munkaadónak; a kisparasztnak dobraverik házatáját, egy-két hold termőjét adó fejében; majd tovább pereg a tragédia: a besorozott családfenntartó „katonaszökevény" sorsa is beteljesedik. Így lesz a „*Sittenbilder aus dem steierischen Oberlande*" sokkal több az egykorú népi elbeszéléseknél: így lesz a társadalom vádlója és számonkérője.

A szűkös ifjúkort, felvergődését még nagykiadó korában sem feledő HECKENAST — atyja a sok gyermekkel megáldott kassai evangélikus lelkész nem tudta még tehetséges Gusztáv fiát sem egyetemre küldeni — antikapitalista, antiklerikális és humanista beállítottságánál fogva, örömmel látta a fiatal ROSEGGER írásaiban a társadalomkritikai tendenciát. ROSEGGER viszont nemcsak az európai hírű kiadót, — idősebb, tapasztalatokban gazdag, nagyon

[33] SZEMZŐ Piroska: *Német írók és pesti kiadóik a XIX. században.* (1812—1878.) Bp. 1931. 82—115. l. Rudolf LATZKE: *Peter Rosegger. Sein Leben und sein Schaffen.* Bd. 1. Der junge Rosegger. Weimar 1943.

[34] ROSEGGER levele HECKENASThoz. Graz, 1871. febr. 21. Kiadatlan. Steiermärkische Landesbibliothek am Joanneum in Graz. További levélváltásuk forrását, minthogy ugyanaz, nem idézzük.

[35] Graz 1870. Leykam.

művelt atyai barátját is tisztelte benne. HECKENAST minden alkalmat és lehetőséget felhasznált irányítására. Személyes találkozásuk — HECKENAST üzleti, családi ügyben Bécsbe, Grácba utazik és itt, de gyakrabban pesti és pilismaróti otthonában vendégül látja ifjú barátját — még inkább sűrű levelezésük megannyi alkalom politikai, irodalmi, művészeti eszmecserére. ROSEGGER első leveleiben inkább csak beszámol a Monarchia bel- és külpolitikájának gráci visszhangjáról és történéseiről, bizonytalan hangja csak lassan érik határozott politikai véleménnyé kiadójának felvilágosító hatására. Így ír például 1871. jan. 30-án HECKENASTnak Ludwig Richard ZIMMERMANN hesseni származású, antiklerikális, ellenzéki újságíró Grácból, sőt egész Ausztriából való kiutasításáról:„ Die Ausweisung des Redakteurs Zimmermann macht hier grosses Aufsehen; ich bedauere den Mann nicht sehr, er hatte nicht das Recht, die Parteien u. Confessionen mit solch unerhörter Rücksichtslosigkeit u. gemeiner Grobheit zu beleidigen. Die Art seiner Ausweisung aber ist geeignet für die fernere freie Entwicklung des Verfassungs- u. Geisteslebens ernste Besorgnis einzuflössen."[36] Egyelőre csak az író szólal meg benne, aki a foglalkozásával járó jogok: gondolat- és szólásszabadság sérelmét látja, és nem veszi észre, hogy mindez az általános politikai korrupcióból ered. HECKENAST rögtön válaszol:

„Dieses willkürliche Verfahren Ihrer Regierung gegen ZIMMERMANN will auch mir nicht — *ganz. u. gar* nicht gefallen. Manche Flegelhaftigkeiten, die die Freiheit mit sich bringt, müssen ertragen werden, denn nur das Gefühl u. der Rechtsspruch der *Sitte* kann nach u. nach die Übergriffe der Freiheit bändigen u. endlich ganz austilgen. Sobald aber die Staatsgewalt anfängt willkürlich zu massregeln, hat sie schon Hand angelegt an die Wurzeln des Freiheitstraumes u. wenn sie einmal in das Abnagen dieser Wurzeln so recht hineingeräth, dann ist das Schicksal des Baumes entschieden — er wird verkümmern u. verdorren.

Unser Ministerium ANDRÁSSY, welches seine Vergangenheit als liberale Partei, um zur Macht zu gelangen, schimpflich verläugnet hat u. in dieser Treulosigkeit gegen sich, auch allen Freiheitsbestrebungen treulos gegenüber steht, hat sich schon seit Jahren darauf ein-u. abgerichtet, dass es die Freiheit in ihren Fundamenten aufsucht u. gleichsam unterirdisch untergräbt und ausschwämmt, so dass wir in diesem „Diesseits" unseres politischen Zwitterlebens schon längst auf einem wahren Boden des politischen Nihilismus herumtreiben, auf dem kein Segel u. kein Fähnlein der Freiheit mehr zu sehen ist. Nun beginnt man wohl auch im besseren „Jenseits" der Monarchie — Andrássysche Staatsklugheit zu treiben, das sind trübe Vorzüge! Aber die Sonne wird doch wieder einmal scheinen u. an ihren Glut-u. Luftstrahlen wird alles Gewürm krepieren. Ich werde es kaum mehr erleben, aber ich bin fast überzeugt, dass die heutige Wirtschaft im europ. Staatsleben ein fürchterlich-grossartiges Ende nehmen wird! Über solche Dinge u. Fragen wollen wir seiner Zeit in Marót recht viel plaudern. NB. Wenn Sie Lust haben zu solchen Kannengiessereien — und über das Schöne in der Kunst und Natur werden wir uns auch Manches zu sagen haben u. so hoffe ich denn auf eine recht freundliche u. ergiebige Zeit!"[37]

E megnyilatkozás, amellett, hogy radikális gondolkodásra neveli az írót, azért is meglepő, mert kiadástörténetünk mindmáig csupán a nyereségre

[36] ROSEGGER HECKENASThoz. Graz, 1871. jan. 30-án. — ZIMMERMANNak államellenes, egyházellenes tevékenysége különösen a „Freiheit" c. lapba írt cikkei nyomán bontakozott ki, amelyért három év alatt ötvenszer idézték bíróság elé, míg 1871-ben a reakciós pártok nyomására egész Ausztria területéről kiutasították. E. CASTLE *Geschichte der deutschen Literatur in Österreich-Ungarn*. Bd. 1848—. 1890. Wien 1935: 398, 431. l.

[37] HECKENAST ROSEGGERhez. Pest, 1871. febr. 3.

dolgozó, kapitalista könyvkiadót látta HECKENASTban. HECKENASTot forradalmi gondolkodású sógora, WIGAND Ottó (WIGAND-kiadócégnél inaskodott), majd a reformkor, a forradalom és az ezt követő reakció évei érlelték demokratává. Hazai baloldali írók, lapjainak munkatársai, műveiknek kiadója — a BAJZÁKkal felesége, BAJZA Lenke révén rokonságban is állott — tették kérlelhetetlen ellenzékivé. Együtt elkeseredetten tapasztalták, hogy a kiegyezés tulajdonképpen még az abszolutizmust és a militarizmust sem számolta fel egészen. A hatalom a Lajtán innen és túl a kapitalista nagypolgárság és a velük összefonódott arisztokrácia, nemesség, papság soraiból kikerült liberális centralisták kezébe került. A Monarchiában dúl a politikai, társadalmi, kulturális osztályharc, amelyet átsző a sovinizmus és antiszemitizmus. A dualizmus legsérelmesebb Csehországra, amelynek politikai helyzeténél fogva Magyarországéhoz hasonló „rangot" kellett volna biztosítani, de az osztrák kormány tagjai ANDRÁSSYval együtt „szabadszellemű, alkotmányosságra törekvő" rendeleteikben kikerülik az egyre égetőbbé váló nemzetiségi kérdés megoldását. A nagytőke és a nagybirtok kiméletlen munkáskizsákmányolása, kapzsisága a munkásságot egyre szervezettebb ellenállásra készteti.

E gyökeréig romlott belpolitikai helyzetnek a külpolitikai természetes függvénye: a birodalom szlávsága orosz és francia támogatást, a munkásság nemzetközi szervezeteinek segítségét keresi egyenjogúsága kiharcolásához; a soviniszták egységes nagy német birodalomra gondolnak. A kormány pedig, ANDRÁSSY Gyula politikai állásfoglalását mint a magyarságét is ideértve, minden kínálkozó alkalom és megoldás elől elzárkózik, s ezzel megpecsételi a Monarchia sorsát.

HECKENASTnak minden megnyilatkozása, íróbarátaival való gazdag levelezése bizonyítja, milyen nagy mértékben használta fel kiadói tevékenységét a goethei értelmezésű humanum: az emberiség haladásának jegyében álló világ formálásához; s azt is, hogy milyen sikerrel. ROSEGGER közvetlenül levele vétele után, 1871. febr. 6-án így reagál: „Mit Ihren politischen Bemerkungen stimme ich vollständig überein, obzwar ich hierin noch wenig mitreden kann, da ich zu unerfahren bin. Ich sage nur von Glück, dass es mir endlich teilweise gelungen ist, mich von den Wirren des hiesigen Vereinslebens u. von den wahrhaft feindseligen Kämpfen der Parteien, zurückzuziehen. Diesbezüglich habe ich entschieden von Goethes Gesprächen mit Eckermann profitiert."[38] Bár ez az állásfoglalás egyelőre még passzív, de már Heckenast nézetére hangolt. Fejlődését az elkövetkező levelek és az írónak a szocializmus jegyeit egyre erőteljesebben magán viselő, agitatív munkássága igazolják; s e művek — főleg a népnek szánt kiadványok[39] — a levelek tanúsága szerint is, a kiadóval való beható eszmecserék után születtek.

Heckenast írógárdáját, ellenzéki lapjainak munkatársait a legmesszebbmenő anyagi támagatásban is részesítette: kulturális horizontjuk kiszélesítésére megajándékozta őket politikai, irodalmi, művészeti kiadványaival — nem egyszer saját könyvtárából küldött könyveket[40], és sokszor kiadta olyan

[38] ROSEGGER HECKENASThoz. 1871. febr. 6.

[39] Számos paraszti sorsot tükröző könyvei mellett a *„Das Neue Jahr — Deutscher Volkskalender für Oesterreich—Ungarn"* c. 1873—1880-ig kiadott kalendárium elsődleges célkitűzése a népfelvilágosítás volt.

[40] Az 1871-ben ROSEGGERnek juttatott láda könyvben történetfilozófiai és szépirodalmi művek voltak; GOETHEt azért küldött, hogy tőle is tanuljon a stájer író örök értékű humanumot. A kiadásában megjelent német PETŐFI és ARANY (PETŐFI Alexander:

műveiket is, amelyek után hasznot nem is remélhetett, csupán a szerzőnek biztosíthattak alkotói szabadságot, publicitást és megélhetést.

Ezen álláspontjának köszönhette ROSEGGER, hogy megjelentette a stájer dalgyűjteményt is, holott ezzel egyidőben az írónak még három művét rendezte sajtó alá.[41]

„Wollen Sie mir Ihre Liedersammlung zur Einsicht einsenden? — írja Heckenast ROSSEGGERnek 1871. márc. 2-án. — Ich habe hier einen lieben Freund: Robert VOLKMANN, der wohl heute in ganz Europa der erste lebende Tondichter in Kammermusik ist, u. der in kritischen Dingen der Musik als eine der ersten Autoritäten anerkannt wird. Diesem Manne werde ich das Mscript vorlegen u. er wird uns in Bezug auf musikalisch-technischen Wert, den reinsten Wein einschenken. Wenn die Lieder einige Aussicht haben, will ich sie Ihnen recht gerne verlegen; denn ich verlege ja auch Alles, was VOLKMANN componiert u. stehe also mit dem Musikhandel in Verbindung. Sagen Sie mir auch gleich, was Sie für Text u. Noten haben wollen?"[42]

HECKENAST az a, korában még külföldön is ritkaság számba menő kiadó volt, aki széleskörű műveltsége szűrőjén vizsgálta a kiadásra ajánlott művet, sőt finom irodalmi érzékétől ösztönözve, már a készülő művet irányította, tanácsaival. Még a zeneműveket is. Híres zenebarát, aki nagy szerzők műveit meghallgatni külföldre is eljár — első személyes találkozása ROSEGGERrel Bécsben éppen az 1870 decemberében lezajlott BEETHOVEN-ünnepségek alkalmával volt —, és szintén muzsikál.

ROSEGGER tulajdonképpen kiadója biztatása után lát igazán a dalok irodalmi és — zeneszerző társa segítségével — zenei rendezéséhez, előkészítéséhez:

„Ich bin erfreut, dass Sie die *„Volkslieder aus Steiermark"*, wenn sie entsprechen, zu verlegen bereit sind — válaszolja 1871. márc. 5-én — Bis in 14 Tagen hoffen ich u. der Compositeur Hr. HEUBERGER damit fertig zu sein, u. dann werde ich Ihnen sogleich Text u. Noten einschicken. Wir treffen nur eine Auswahl der originellsten, u. dürften wir 20—24 Stücke solcher Lieder zusammenstellen. Es freut mich, dass Herr VOLKMANN die Lieder untersuchen will, u. ich bitte ihn herzlich, dass er sich das nur nicht verdriessen lassen möge, denn mir liegen die uralten Gesänge meiner Heimat recht am Herzen."

E sorok már elárulják a zenei szerzőt is: a gráci Richard HAUBERGER. A 21 éves mérnökhallgató, aki az irodalom — főleg zeneesztétika — és muzsika berkeiben már otthonosabban mozog mint a technikai szakmában, életen át tartó barátsága ROSEGGERrel ekkor szövődik.[43] Megelégedetten osztozkodnak

Lyrische Gedichte. In's Deutsche übertr. von Theodor OPITZ. Mit dem Bildnisse des Dichters und einem durch BENKERT—KERTBENY provozirten Vorwort. 2 köt., ARANY Johann: *Toldi und Toldi's Abend*. Geb. mit Goldschnitt und dem Porträt des Dichters) hivatva voltak a legnagyobb magyar lírikust, a szabadságköltőt és népies eposzírót megismertetni. Vö. HECKENAST levelei ROSEGGERhez: 1871. jan. 6., jan. 21.; ROSSEGGER HECKENASThoz: 1870. dec. 28.

[41] *Wanderleben*. Skizzen. Pest 1871. *In der Einöde*. Eine Geschichte in 2 Büchern. Pest 1872. *Gestalten aus dem Volke der österreichischen Alpenwelt*. Pest 1872.

[42] HECKENAST ROSEGGERnek. Pest, 1871. márc. 2. — A ROSEGGER—HEUBERGER-féle *„Volkslieder aus Steiermark mit Melodien"* Pesten HECKENASTnál 1872-ben megjelent példánya budapesti könyvtárakban nem található.

[43] R. HEUBERGER (Grác, 1850—Bécs, 1914.) már a 70-es évek második felében a bécsi Akadémiai Énekkarnak vezetője, és uo. a zeneakadémián kórusvezető tanár. Majd tanára lesz a bécsi konzervatóriumnak, dirigense a Wiener Männergesangvereinnek. Számos lapnak zenekritikusa, a *Neue Musikalische Presse* szerkesztője. Zeneirodalmi művei kötetben is megjelentek. Kompozíciói: balettek, operettek és operák. ROSEGGER *Der Gottsucher* c. regényébe iktatott korusdalát megzenésítette; megítélése szerint „es ist ziemlich das Beste, was ich für Männerchor geschrieben habe." Operaszöveget is kért ROSEGGERtől, de az író a színpadot idegen területnek érezte, ezért elhárította. HEUBERGER ROSEGGERhez 1909 szept. 10. ROSEGGER HEUBERGERhez 1902. jan. 1.

a nem megeröltető, kis terjedelmű munka elég magas honoráriumán, amely egy időre függetlenséget és nyugalmat biztosít nagyobb alkotások számára.

„VOLKMANN hat die Lieder noch bei sich. Vorläufig sagte er mir schon, dass die Herausgabe wünschenswert sei u. dass ihm die Lieder sehr gut gefallen. Er wird sich in den nächsten Tagen noch bestimmter darüber äussern. Und so kann ich Ihnen denn auch schon vorläufig sagen, dass ich die Herausgabe der Lieder nicht ablehne. Aber lieb wäre es mir gewesen, wenn Sie mir gleich eine Forderung gestellt hätten! Da ich bisher ausschliessend nur VOLKMANN verlege, so habe ich im Musikverlag noch keine allseitige Praxis u. Erfahrung, u. kann nicht ermessen, wieviel von diesen Liedern abzusetzen sein werden? — Ich will Ihnen vorläufig 100 fl. bieten u. ein zweites 100 fl. sobald ich aus meinen Kosten heraus bin."

HECKENASTnak ezen 1871. máj. 13-ról kelt levele már szerződésnek tekinthető; a társszerzőknek csupán még a példányszámra vonatkozólag vannak igényeik: 1000 példány nyomtatását ajánlják és 20 tiszteletpéldányt kérnek. Megelégedésükre szolgál az is, hogy a zenei részt a lipcsei Breitkopf—Härtel cég állítja elő.[44]

Az egykorú nyomdaviszonyokat tekintve a munka aránylag rövid idő alatt készült el, 1871 október elsején HECKENAST már ilyen értelemben ír ROSEGGERnek: „Die Volkslieder sind fertig geworden u. ich erwarte nächstens die Sendung von Leipzig. In Pest habe ich angeordnet, dass Ihnen 12 Ex für Sie u. H. HEUBERGER zugeschickt werden."

ROSEGGER az induló írók izgalmával várja ennek a munkájának a megjelenését is; sorsa pedig annál is inkább kíváncsiságra készteti, mert eddigi stájer elbeszéléseibe mindig szövögetett a dalokból is néhányat, s fájlalta, hogy kedves dallamaikkal nem ajándékozta meg olvasóit. Úgy érezte, hogy a daloskötet sokat jelenthet, sokban hozzájárulhat a stájer Alpok különös világának, emberének megismertetéséhez. Okt. 16-án még csak a honorárium teljes kifizetését nyugtázza HECKENASTnak: „Es wird heute Abend zwischen u. von uns (HEUBERGERt érti!) wahrscheinlich bei einem Glas Wein ein freudiges u. herzliches Hoch auf Heckenast getrunken werden." 31-én már megjelent műve felett érzett öröme sugárzik HECKENAST felé, s az ismertetési példányok gondos szétküldésének kérelmével zárja leveleiben a stájer dalok témáját.[45]

Tény, hogy a „Lieder", hasonlóan a többi alkotáshoz, nemcsak a művészt, az embert is éltette, s ROSEGGERnek elöregedett szűlőit is tartania kellett, mégis gyermekkorának kedves emlékeit szerette bennük elsősorban. Később íróvá cseperedvén, a dalokat már magukért szerette: tudatosan, népi eredetükért, népköltési szépségükért; ekkor már gyűjtőszándékkal kereste és jegyezte őket alpesi útjain. Komoly össztönzést kapott ehhez 1864-ben a „Mürztaler Sängerbund" vezetőjénél, Jakob SCHMÖLZERnél tett látogatásakor, aki maga is kiadott „Volkslieder aus Steiermark" címmel dalgyűjteményt, és egy példányával az ifjú ROSEGGERt is megajándékozta.[46] ROSEGGER ezt az előzékenységet akkor még csupán füzetekbe másolt gyűjtésével viszonozhatta. A látogatásnak kettős eredménye volt: további dalgyűjtésre ösztönözte, SCHMÖLZER munkája pedig gondolatébresztője lett egy ahhoz hasonló kötet kiadásának. A „Lieder" a rokon kiadványoktól szokatlanul kis terjedelmével

[44] Vö. ROSEGGER HECKENASThoz. 1871. máj. 16., júl. 28., szept. 24., okt. 5. HECKENAST ROSEGGERhez. 1871. júl. 31., okt. 1.

[45] ROSEGGER HECKENASTnak. Grác, 1871. okt. 16., 31.

[46] Leipzig 1862, Kahnt.

— mindössze 24 darabot tartalmaz — eltér; pedig ROSEGGER kötetekre menő, népi tárgyú elbeszéléseibe sokkal nagyobb számban szőtt belőlük, és írói hagyatékában igen sok kiadatlan található. Nyilván már a társszerzők erősen válogattak és HECKENAST, VOLKMANN is rostáltak. A 24 dal azonban igen változatos és értékes gyűjtemény. ROSEGGER nem óhajtott néprajzi szempontokra támaszkodó kutatómunkát végezni gyűjtésükkor — írói és politikai szemszögéből nem is volt fontos —, megelégedett annak jelzésével, hogy a dalokat szűkebb hazája honfitársaitól hallotta énekelni. Bár az író gyűjtése megjelenése után már nem kutat több dalt, a népdal mindig friss témája marad, s az általa szerkesztett „*Heimgarten*" c. folyóiratnak hasábjain gyakran kap helyet s minden adandó alkalomkor síkraszáll érte.[47]

A dalok terjesztésével, amint azt HECKENAST előre látta, csupán a szűkebb, a stájer hazában lehetett eredményeket elérni. — „Die Volkslieder sind schon seit mehreren Wochen im Buchhandel — értesíti HECKENAST 1871. nov. 17-én az írót —. Dieses Heft hat doch nur mehr ein lokales Interesse u. so mögen Sie denn hauptsächlich in Steyermark einen gesunden Lärm veranlassen. Brauchen Sie noch zu diesem Zwecke Frei-Exemplare, so stehen sie Ihnen gern zu Diensten."[48] A pesti kiadó nem lepődött meg; előre tudta, hogy ez is egy lesz azon sok mű között, amelyek azáltal, hogy írókat és — közvetve — politikai eszméket támogatnak, egy HECKENASTénál sokkal fontosabb „céget": a társadalmat viszik előbbre. A kutató minderről egyetlen szűkszavú, nyomtatott mondatot talál Magyarországon: „In den späteren Jahren (1850-től) protegierte HECKENAST mit Vorliebe die äusserste Linke und opferte auch hübsche Summen zur Erhaltung verschiedener Zeitungen, die er für diese Partei gegründet." — s ezt is a demokrata *Neues Pester Journal* munkatársa jegyezte nekrológjába 1878. április 11-én, HECKENAST halálakor.[49]

*

HECKENAST a zenei kiadó nevet tulajdonképpen az 1858-tól 1877-ig kiadott 50 VOLKMANN Róbert-opusz által érdemelte ki jogosan.[50]

[47] HEIMGARTEN. Eine Monatsschrift. Hrsg. v. P.K. ROSEGGER. Grác, 1876—1910. Leykam; utána fia Hans Ludwig, majd mások szerkesztették.

[48] HECKENAST ROSEGGERnek. Pest, 1871. nov. 17.

[49] Neues Pester Journal. 1878. ápr. 12. 102. sz.

[50] A HECKENAST által kiadott VOLKMANN-művek opuszsorrendben, zárójelben mindegyik után keletkezési évük: op. 26. Variationen über ein Thema von Händel für Pianoforte. (1856.); op. 27. Lieder der Grossmutter. Kinderstücke für Pianoforte. (1856.); op. 28. Erste Messe für Männerstimmen D-dur, mit Soli. (1843.); op. 29. Zweite Messe für Männerstimmen As-dur, ohne Soli. (1856.) op. 30. Sechs Lieder für Männerstimmen. (1857.); op. 31. Rhapsodie für Violine und Pianoforte. (1857.). op. 32. Drei Lieder für eine Tenorstimme mit Clavierbegleitung. (1857.); op. 33. Concert für Violoncell. (1855.); op. 34. Drittes Streich-Quartett G-dur. (1857.); op. 35. Viertes Streich-Quartett E-moll. (1857.); op. 36. Improvisationen am Clavier. (1858.); op. 37. Fünftes Streich-Quartett F-moll. (1858.); op. 38. Drei geistliche Gesänge für gemischten Chor mit Piano-Begleitung. (1859.); op. 39. Die Tageszeiten. 12 vierhändige Klavierstücke. (1859.); op. 40. Drei Märsche für Clavier zu vier Händen. (1859.); op. 41. Au tombeau du Comte Széchenyi. Fantaisie pour le piano. (1860.); op. 42. Concertstück für Pianoforte. (1860.); op. 43. Sechstes Streich-Quartett Es-dur. (1861.); op. 44. I. Symphonie D-moll. (1863.); op. 45. An die Nacht. Fantasiestück für Altsolo und Orchester. (1864.); op. 46. Liederkreis für eine Altstimme und Clavierbegleitung. (1863.); op. 47. Offertorium für Sopransolo, Chor und Orchester. (1864.); op. 48. Drei Lieder für Männerchor. (1864.); op. 49. Sappho. Dramatische Scene für Sopransolo mit Begleitung des Orchesters. (1865.); op. 50. Festouverture für grosses Orchester. (1865.); op. 51. Ballade und Scherzetto. Zwei Stücke für

Robert VOLKMANN 1815. ápr. 6-án a Szászországban levő Lommatzschban született és 1883. okt. 30-án Budapesten halt meg."[51] Apja lommatzschi kántor — felmenői is azok voltak — jól képzett zenész, aki fiaiból is kántortanítót akar nevelni, gondosan oktatja őket zenére. A két fiú közül a kisebbik, Robert a zenei pályára elhivatottabb, bár az idősebb sem tehetségtelen. A kicsi már kilenc éves korában megpróbálkozik a zeneszerzéssel; a szerzemény természetszerűleg egyházi zene, amelyet az apa örömmel ad elő az evangélikus istentiszteleten. A szárnypróbálgatás megbecsülése újabbakra ösztönzi Robertet. Apja megtanítja orgonálni, megismerkedik a hegedűvel és a csellóval is, a két utóbbi egész életében kedvenc hangszere. Már ekkor elhatározza, hogy zenei pályára lép, atyja azonban egyre sűrűbben betegeskedik, és minél előbb szeretné Robert fia tanítói diplomáját látni. Megszerzésére 1832-ben Freibergbe küldi; 1833-ban meghal az apa, és idegen foglalja el a lommatzschi kántortanító helyét. VOLKMANN ezt jó sorsa intésének látja s a támogatást is, amelyet August F. ANACKER zeneigazgató részéről, a zenében való továbbképzéséhez kap. Megszerzi a freibergi tanítóképzőben az oklevelet; létfenntartási okokból — ANACKER sok zongoratanítványt szerez neki — még egy esztendeig nem hagyja el Freiberget; de 1836-ban átköltözik Lipcsébe, amely az alig 21 esztendős sok reménnyel telt komponistanövendék álmainak városa, ösztönző, nyüzsgő irodalmi, művészeti centrum. Nagy szorgalommal végzi zenei tanulmányait, mellette 1836-ban az egyetemre is beiratkozik, ahol filozófiatörténetet, pedagógiát, irodalmat és más kultúrtörténeti tárgyakat hallgat. Keresi fiatal írók és művészek társaságát, így kerül közel két íróbaráton: az igen tehetséges, korán elhunyt Alexander FISCHERen és Otto von CORVINon keresztül ahhoz az ifjúnémet politikai mozgalomhoz, mely írásban és tettben hadat üzent a kiváltságokra támasz-

Clavier. (1860.); op. 52. Drei Lieder für eine Tenorstimme mit Begleitung des Pianoforte. (1866.); op. 53. II. Symphonie (B-dur) für Orchester. (1866.); op. 54. „Die Bekehrte" v. Goethe, für eine Sopranstimme mit Clavierbegleitung. (1861.); op. 55. Rondino und Marsch-Caprice für das Clavier. (1867.); op. 56. Vom „Hirtenknaben" und „Erinnerung". Zwei Lieder für Mezzosopran mit Clavier- und Cello-Begleitung. (1867.); op. 57. Sonatine für das Clavier zu vier Händen. (1868.); op. 58. „Stete Liebe". „An den Schlaf." Zwei Lieder für Männerchor. (1867.); op. 59. Weihnachtslied aus dem XII. Jahrhundert für gemischten Chor und Soli. (1867.); op. 60. Sonatine für Clavier und Violine. (1868.); op. 61. Zweite Sonatine für Clavier und Violine. (1868.); op. 62. Serenade (Nr. 1. C-dur) für Streichorchester. (1869.); op. 63. Serenade (Nr. 2. F-dur) für Streichorchester. (1869.); op. 64. Altdeutscher Hymnus für männerstimmigen Doppelchor. (1869.); op. 65. Kirchenarie für eine hohe Bassstimme mit Begleitung von Streichinstrumenten und Flöte. (1869.); op. 66. Drei Lieder für eine Sopranstimme mit Clavierbegleitung. (1870.); op. 67. Duette auf altdeutsche Texte für Sopran und Tenor mit Clavierbegleitung. (1873.); op. 68. Ouverture zu Shakespeare's Richard III. für grosses Orchester. (1870.); op. 69. Serenade (Nr. 3. D-moll) für Streichorchester. (1870.); op. 70. Zwei geistliche Lieder (Tischlied und Reiselied) von Johann Fischer. (1871.); op. 71. Drei Hochzeitslieder für gemischten Chor. (1871.); op. 72. Drei Lieder für Tenor. (1872.); op. 73. Zwischenaktmusik zu Shakespeare's Richard III. für grosses Orchester. (1872.); op. 74. Capriccio für Cello und Klavier. (1875.); op. 75. Zwei Lieder für gemischten Chor. (1877.); op. 76. Schlummerlied für Harfe, Clarinette und Horn. (1875.). Ezen összeállítás forrásai: az id. *„Heckenast által közrebocsátott könyvek jegyzéke."* Pest 1872, június. — *Verlags-Katalog von Gustav H. Heckenast in Pest.* Oster—Messe. Pest 1872, Gustav Heckenast. 30 l.—Hans VOLKMANN: *Robert Volkmann. Sein Leben und seine Werke.* Leipzig 1903, Seemann. 195—197. p.

[51] A továbbiak során főforrásunk Hans VOLKMANNnak fentebb idézett művén kívül még: *Briefe von Robert Volkmann.* Gesammelt und herausgegeben von Hans VOLKMANN. Leipzig 1917.

kodó, konzervatív, abszolutista politikai rendszernek.[52] Ehhez a politikai állásfoglaláshoz később sem lett hűtlen, ami szintén erősítette vonzalmát a hozzá hasonlóan gondolkodó magyar baráti körhöz, főleg HECKENASThoz.

Lipcsében zenei példaképe MENDELSSOHN, hatását megőrizték VOLKMANN alkotásai. Három évi lipcsei zenestúdium után tanára befejezettnek minősíti képzését, és kenyérkereseti okokból el kell hagynia a lipcsei barátokat, akiknek harcos drámáihoz számos zenei kíséretet komponált. Prágába kerül egy zenei leányiskolához énektanárnak. Alig egy év után, menekülve a nem neki való állástól, Magyarországra, az Ipolyság mellett levő Szemerédre: a STAINLEIN—SAALENSTEIN grófi családban zenei nevelő. 1841. márc. 28-án foglalja el az új állást, s ezzel megkezdi magyarországi életét, melyet — politikai okokból — 1854 és 1858 között bécsi tartózkodással, rövidebb művészi körutazásokkal, ha megszakított is, állandó lakhelyének kell tekintenünk. A szemerédi időszak otthonos légköre számos, később átdogozott és sok sikert aratott dal- és zongorakompozíciót eredményezett; a vidéki nagybirtok életmenete azonban, még a környező természeti szépségek ellenére sem lehetett alkalmas arra, hogy állandóan újabb és újabb, friss művészi élménnyel táplálja a művész inspirációját. A felismerés felkelti benne alkotókészsége elsekélyesedésének félelmét, érzi, hogy el kell hagynia Szemerédet, s 1841 júniusában, a grófnő támogatásával, Pestre költözik.

„Első pesti korszaka 1841—1854-ig" — miként életrajzírója meghatározza[53] — végleg eldöntötte magyarországi sorsát: ekkor lendül egész művészi erejével az alkotásba s létrehozza legnagyobb sikert jelentő művét: a B-moll triót,[54] amely megnyitja számára a nagy európai városok művészi tekintélyeihez, a pesti zenei és kulturális élet kiválóságaihoz vezető utat. Addig azonban élnie kell, és a zeneszerzést sok-sok magántanítvány különórája váltja fel, akikhez STAINLEIN—SAALENSTEIN grófnő ajánlása révén jutott éppenúgy, mint azokhoz a kamarakoncertekhez, amelyeket a zenekedvelő társaságok szalonjaiban tartott, természetesen elsősorban szerzeményeiből. A 40-es évek elején zenekritikai tevékenységet is folytat: Pest zenei életéről tudósítja a „*Wiener Allgemeine Musik Zeitung*"-ot. A Pester Musikverein és a Pester Liedertafel sikeres koncerteket rendez az ő szerzeményeiből is.

1845-től a pesti ellenzéki politikai élet egyre nagyobb lendületet vesz, VOLKMANN zenei tanítványai viszont megcsappannak, a koncertek megritkulnak, pedig még mindig mögötte áll a grófnő és egy új barát: RUST Vilmos; akkor a gróf LÓNYAY-család zenei nevelője.[55] VOLKMANN derűs, optimista kedélyvilágát anyagi gondjai, nélkülözése nem felhőzik be, hozzájárul a felszabadulásnak egyre nagyobb reményére jogosító politikai helyzet. Ezt az optimizmust fejezi ki egy vígoperának: „*Ein Besuch Mohammeds*" — librettóját

[52] Otto von CORVIN—WIERSBITZKY (1812—1886.) az ellenállás megszervezésének, a 48-as forradalom előkészítésének egyik lipcsei vezéralakja. 1845-ben jelenik meg „*Pfaffenspiegel*" c. antiklerikális munkája. Az egyház elleni küzdelmet a lipcsei ifjú értelmiség is a fennálló politikai rendszer megdöntésére vívja, minthogy a rendszer konzervativizmusának fő támaszát az egyházban látja. 1835-ben jelent meg D. Fr. Strauss „Leben Jesu" c. valláskritikai munkája. Ezen és L. Feuerbachnak a metafizikát per alá fogó „Das Wesen des Christentums" (1841.) c. művén nevelődött O. v. Corvin is.

[53] Hans VOLKMANN: *Robert Volkmann* i. m. 30. p.

[54] Op. 5. II. Trio (B-moll) für Violine, Cello und Clavier (1850.) — az elsőt 1842-ben írta: Op. 3. I. Trio (F-dur) für Violine, Cello und Clavier.

[55] RUST 1849-ben véglegesen Lipcsébe költözik, barátságuk továbbra is fennmarad: sűrű levélváltásuk és VOLKMANNnak lipcsei látogatásai életük alkonyáig ébrentartják.

a HECKENAST *Iris* c. zsebkönyvébe költeményeket küldözgető, osztrák Otto PRECHTLERtől vette — terve; e WEBER modorára emlékeztető szerzemény csak félig készült el. Bátor küzdelmet, dacoló ellenállást, ifjúi tüzet fejez ki az 1846-ban keletkezett második G-moll quartett. (Op. 14) A forradalmat megelőző művek valamennyien hű tolmácsai a korszak és VOLKMANN hangulatának. És még valaminek: egy szivében váratlanul sarjadt és ellenállhatatlanul felszínre kívánkozó érzésnek, melyet a virtuozitással zongorázó ROSTY Ágnes, ROSTY Albert földbirtokos leánya,[56] 1842 szeptemberétől báró EÖTVÖS József felesége, ébresztett benne. Valamelyik társaságbeli házikoncerten — talán LÓNYAYéknál — látta először. Nem lehetett tovatűnő művészfellángolás, mert 1842 körül a zenész rajongó költeményt írt hozzá Mozart D-dur zongoraversenyének eljátszása után; dallamokká formálódott érzéseit az Op. 21. *Visegrád*-ba iktatott szerelmi vallomás: a „*Blumenstück*" őrzi.[57] VOLKMANN nem nősült meg. Semmi támpont arranézve nincsen, hogy a reménytelen szerelem emléke kísérte volna egész életén át, tény, hogy MOZART ettől kezdve lesz, BEETHOVEN mellett, a „nagy másik" kedvelt szerzője, s páratlanul gazdag zenei könyvtárában (eredeti kéziratokat is gyűjtött!) BEETHOVEN, HÄNDEL és MOZART zenei irodalma volt leggazdagabban képviselve.

Érzékeny művészlelke számára e vonzalom átfutó epizódnál lényegesen több és elég erős volt ahhoz, hogy Magyarországhoz fűzze. Más és még tartósabb ilyen szál volt 1848. „Was sagen Sie zu den neuen politischen Dingen? Wie mit einem Schlage hat sich die Physiognomie der Welt verändert! Was wird uns die nächste Zukunft bringen?! Ich möchte wissen, wie es gegenwärtig in Pressburg aussieht. Man tritt im Landtage sehr stark auf, wie ich lese. Mein erster Gedanke ist jetzt, wenn ich aufstehe: die Zeitungen, die auch hier männiglich verschlungen werden."[58] — írja RUST barátjának 1848. márc. 9-i levelében. Az egykori lipcsei diák politikai éleslátása nem homályosult el, sőt érettebb és ezzel együtt megfontoltabb, óvatosabb lett: nem adja oda gondolatait, nézeteit opportunistáknak, csak a megbízható, elvhű barátok előtt nyilatkozik. Velük való levelezésében célzás és humor mögé rejti politikai közléseit — METTERNICH kémrendszere elől. Pedig e sorokat sűrű egymásutánban követik a RUSTnak küldött tudósításai a magyarországi eseményekről: a forradalmat várta, természetesnek találja. Vidámak, lelkesek, szellemesek az 1848-ban fogant levelek, sőt még az 1849-iek is, míg remény van . . . „Die Künste des Friedens fliehen entsetzt vor der Kriegsfackel, die der Zeitgeist in die Hand genommen! (Schön gesagt! Éljen!) . . . Hier taucht die ungarische Schule mit Macht auf: KOSSUTH-Csárdás, Freiheits-, Gleichheits- und Brüderlichkeitslieder haben eine neue Ära begründet; ich habe schon einem von einem Zigeuner komponierten Freiheitsliede auf die Beine, d. h. auf die fünfsprossige Notenleiter helfen müssen".[59] Ilyen vidám még az 1849. augusztus 27-i levele is, amelyben, akár ARANY János mondaná el szellemes

[56] ROSTY Pál, Ágnes öccse, tevékeny részt vett a szabadságharcban. Világos után külföldre menekül: München, Páris, Amerika sok érdekes élménnyel gazdagítja; s tíz évi bolyongás után hazatérve, HECKENAST kiadja útirajzait gazdagon illusztrált díszkötésben: *Úti emlékezetek Amerikából*. Pest 1861.

[57] A kétstrófás szerelmi költemény címe: „*An Frl. Agnes von Rosty.*" Megjelent: először Neues Pester Journal. 1884. okt. 12., azután Hans VOLKMANN: *Robert Volkmann*. i. m. 87—88. l., *Briefe von Robert Volkmann*. i. m. 16. l.

[58] Hans VOLKMANN: *Briefe von Robert Volkmann* i. m. 30. l.

[59] Hans VOLKMANN: *Briefe von Robert Volkmann* i. m. 34—35. l.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

humorával nemzetőri élményeit, úgy hat a pályaudvar és a múzeum őrizetére embereit vezénylő VOLKMANN „hőstettéről" szóló elbeszélés. Komorrá válik azonban a hangja a világosi katasztrófa után:

„Durch GÖRGEYS Waffenstreckung ist eine Katastrophe für die ungarische Revolution eingetreten; die Ungarn sagen, GÖRGEY habe bei dieser Gelegenheit den Verräter gespielt, während die österreichischen Bulletins jenen Akt als eine Folge der östreichisch—russischen Operationen darstellen . . . Möge das Land nun wieder unter einer milden Regierung aufblühen! — Verhaftungen sollen hier wieder sehr viele vorgenommen worden sein, wie das nicht anders sein kann, dafür sind diejenigen, welche sich vor den Ungarn geflüchtet hatten, wieder zurückgekommen. — Pest ist jetzt sehr öde und ruhig, noch ruhiger lebe ich auf meinem Sanssouci, wo ich viel Musse zu eigenen Arbeiten habe. Ich musiziere und lese deshalb ziemlich fleissig. Meine Lektüre besteht hier in GOETHES Werken, und reiner Zufall ist es, dass ich gerade heute, den 28. August, am 100 jährigen Geburtstag Goethes, den 2. Teil seines Faust lese."[60]

E sorai különösen érdekesek azért is, mert megmutatják, hogy az alig kilenc esztendeje Magyarországon élő — s csupán alkalmi elfoglaltságai miatt sokszor nélkülöző — művész politikai felfogásának megfelelően, mennyire magáénak érezte a nemzet szabadságharcát. Még határozottabban kifejezi ezt 49 novemberében: „. . . der Weltgeist, oder mikrokosmisch: Europas Genius, in dessen zivilisierenden Strömungen der Osten Europas immer weiter mit fortgerissen wird, hat mich nun einmal zu seinem lichtverbreitenden Organ und, wie ich mir schmeichle, nicht als einen seiner letzten Apostel hierher versetzt".[61]

HEGEL és a hegeli iskolától tanult és a *Faust*ból feléje sugárzó filozófiai felfogás a válasza a magyarságra szakadt politikai helyzetre:

„Man glaubt's, man sieht's, man kann es greifen,
Und dennoch tanzt man, wie die Luder pfeifen.
(Goethes Faust, II. Teil.)

In diesem Motto finde ich den moralischen, physischen und politischen Imperativ aller Zeiten, und namentlich der gegenwärtigen, ausgesprochen; denn was man tut, hat man doch am Ende tun *müssen*, entweder aus Hunger oder Eitelkeit, aus Liebe oder Hass, aus dem Triebe nach Tätigkeit oder aus Langerweile; die spezielle Anwendung auf die Gegenwart überlasse ich Ihrem Forschergeiste — !" — írja ironizálva RUSTNAK.[62]

Ír a szabadságharcban résztvettek elfogatásairól, a súlyos halál- és életfogytiglani büntetésekről NYÁRI, BEÖTHY, IRÁNYI, MADARÁSZ, RÁDAY és KÁROLYI nevét említve, majd hozzáfűzi: „Die Stimmung hier ist ruhig und apathisch; die ungarisch Gesinnten vegetieren nur, gleichwohl scheint es mir, als ob das mindeste günstige Gerücht sie wieder mit neuer Hoffnung beseelte."[63] Bár az életvágy és a remény alkotásra ösztönzik — nem eredménytelenül — anyagi helyzete egyre nehezebb, nincs a magyar társadalomnak most olyan rétege, amely zenélni kívánna. VOLKMANN már negyvennyolc derekán egyik napról a másikra tengette életét s ezért fájó szívvel elvállalta a pesti izraelita neolog-templom orgonista és karvezetői állását, hisz minden kötöttség teremtő erejét csökkentette.[64] 1849 őszén — bár semmi egyéb zavaró momentum meg-

[60] Hans VOLKMANN: *Briefe von Robert Volkman* i. m. 46. l.
[61] Uo. 48. l.
[62] Uo.
[63] Hans VOLMANN: *Briefe von Robert Volkmann* i. m. 49. l.
[64] VOLKMANNnak a zsidóság iránti vonzalma még Liposében: a zsidó írók és művészek — különösen HEINE és MENDELSSOHN — hatására kezdődött. Pesten sok tehetséges zsidó tanítványa volt, akiket szintén becsült és szeretett (vö. levelezését), 1848-ban sok részvéttel írt RUSTnak a zsidók üldözéséről és Világos után megsarcolásukról.

bízói részéről nem merült fel s az istentiszteletekre számos jól honorált vallási művet is komponált — megválik állásától: erre kényszeríti a benne felhalmozódott, műbe kívánkozó eszmék és érzések feszítő ereje. „Auch wir Musiklehrer haben schon wieder mehr zu tun — írja RUSTnak 49. nov. 9-én — was aber auch die höchste Zeit war, sollten wir nicht verhungern. Von musikalischen Ereignissen in Pest melde ich Ihnen, dass THERN ein neues Klaviertrio komponiert hat . . . und meine Wenigkeit auch einiges, was ich aber nicht verrate. ERKEL wird jetzt doch den Kontrapunkt studieren müssen, da es mit der ungarischen politischen und mithin(! !) musikalischen Freiheit ex ist."[65] Fontos és korjellemző közlése ez is; levélben nem árulhatja el RUSTnak az elnehezült korszakban, hogy minő kompozíciói készültek el, mert mint mindenfajta szabadságnak, a zeneinek is vége nemcsak ERKEL, VOLKMANN számára is. Ez idők visszhangjaként szerzett művei közül legkiemelkedőbb a B-moll trió (Op. 5.)[66]

Alapgondolata az a végtelen fájdalom és bánat, amelyet szavakban, csodálatos előérzettel VÖRÖSMARTY fejezett ki:

S a sírt, hol nemzet süllyed el
Népek veszik körül
S az ember millióinak
Szemében gyászkönny ül . . .

A B-moll trióban minden téma ebből az érzésből táplálkozik, hegedű, cselló és zongora ezt panaszolja egymásnak. A mű kiforrott komponista építménye s a kamaramuzsikának ma is élő darabja. 1850 körül fejezhette be a művész, minthogy ez év nov. 6-án először LISZT Ferenchez fordul vele: „. . . bin ich auch nur ein halber Landsmann von Ihnen, indem ich, ein geborener Sachse, erst elf Jahren mit den Ungarn Freud und Leid (namentlich das Letztere) teile."[67] LISZT a tehetséges, induló — elsősorban magyar — művészeket mindig készségesen pártfogolta; nyilván nemcsak a levél győzte meg, máshonnan is jó értesülései voltak a Magyarországon honosodó VOLKMANN tizenegy év alatt tanúsított magatartásáról, mert csakhamar igen kedvezően válaszolt a B-moll trióról és elismerése jeléül két művésszel begyakoroltatta.[68]

[65] Hans VOLKMANN: *Briefe von Robert Volkmann* i. m. 51. l. THERN Károly akkor Pesten konzervatóriumi tanár, a muzsikát kedvelő, házi koncerteket rendező pesti társaság kedvelt tagja, VOLKMANNnak egész családjával együtt — két fia: Lajos és Vilmos európai koncertkörútjaikon sokszor előadták VOLKMANN műveit — mindvégig barátja.

[66] 1849 tavaszán, mikor a helyzet még nem látszott teljesen reménytelennek s a budai várat ostromló magyarok kitűzték a várra a nemzetiszínű zászlót, bájos szerelmi vallomást tudott komponálni: Op. 10. Chant du Troubadour; — az összeomlás után, a nagy tragédia láttára keletkeztek „Soliman" (később az Op. 21. „Visegrád"-ba iktatta), a III. Richárd-nyitány (Op. 68.), a „Schlachtbild" (Op. 75.): a véres és elbukott szabadságharcnak megannyi zenei csataképe.

[67] Hans VOLKMANN: *Briefe von Robert Volkmann* i. m. 59—60. l.

[68] i. m. 61—62., 66. l. — LISZT ezután sem távolodott el a művésztől: később „*Das Pianoforte*" c. általa szerkesztett munkához közreműködését kéri, így jött létre az Op. 25. Phantasie und Intermezzo für Klavier. — A Trió terjesztését később veje, COSIMA első férje, Hans VON BÜLOW vállalta, aki majdnem minden koncertútján műsorára tűzte: (vö. Hans VOLKMANN: *Briefe von Robert Volkmann*. i. m. 80. l.) 1853-ban Pesten járva nem elégedett meg ezzel: az az évi júl. 3-i *Pest-Ofner Zeitung*ba még cikket is írt VOLKMANN művészi kiválóságáról. — LISZT és VOLKMANN 1875-ben kerültek baráti közelségbe, mikor megalakult a magyar zeneakadémia és tanári testülete, melyben mindketten helyet kapnak; ekkor már a 60 éves VOLKMANN (LISZT 64) elérte művészete csúcspontját.

VOLKMANN a magyar zenei lexikon szerint „magyar földön működött német zeneszerző". A német származású művész — miként LISZT Ferenc — valóban nem tudott magyarul. Kevés a magyar vonatkozású műve, bár erről a *Zenei Lapok* kritikusa 1863-ban nagy elismeréssel nyilatkozott: „azon kedvezőtlen időkben (1855) az elsők között volt, aki Visegrád című kompozíciójával, vagyis magyar zenével magas művészi fokon jelentkezni mert."[91]

VOLKMANN magyarországi életszakasza bizonyítja, hogy sorsa önszándékából összefonódott a magyarságéval. Műve — ha van is benne a magyar és a német zenéből — sem magyar, sem német zenének nem mondható. A grófi zenei nevelőségtől az út a Magyar Zeneakadémia első tanári karában az összhangzattan, zeneszerzés katedrájához vezetett; LISZT Ferenc és ERKEL Ferenc mellé, amivel elismerték a modern zene kiváló előfutárját. E beérkezésben a pesti kiadónak nem kis szerep jutott.

P. D. SZEMZŐ: GUSTAVE HECKENAST, ÉDITEUR DE MUSIQUE. DE FRANÇOIS LISZT A ROBERT VOLKMANN

La date de la publication de l'étude coïncide avec le 150e anniversaire de la naissance de Gustave HECKENAST, éditeur d'ouvrages littéraires hongrois et allemands et d'œuvres musicales du XIXe siècle et avec celle de François LISZT. Ce n'est pas cet anniversaire seul qui actualise le sujet: l'étude caractérise, à base de données inconnues une politique éditoriale progressiste, menée avec vigueur dans les circonstances d'un milieu capitaliste, indications qui justifient la réappréciation de l'histoire de l'édition en Hongrie, du moins en ce qui concerne les chapitres qui se rapportent à l'activité de Gustave HECKENAST.

L'auteur s'occupe tout d'abord de l'ouvrage bien connu de LISZT paru en 1859 à Paris sous le titre: «*Des bohémiens et de leur musique en Hongrie* (Librairie Nouvelle p. 350)» dont la traduction hongroise et allemande parut — suivant l'accord conclu entre LISZT et HECKENAST, éditeur à Pest — en 1861. Le volume, composé de 140 chapitres laconiques, donne, en préface, une analyse générale de la poésie nationale, offre l'histoire et la description des tziganes pour passer ensuite à son sujet essentiel: à la musique tzigane.

HECKENAST et LISZT se sont entendus au sujet de la publication de l'ouvrage en 1857, bien avant la parution de l'original français, à l'occasion d'une visite que l'artiste a rendu à son pays natal et HECKENAST ne s'est pas départi de sa résolution de faire paraître le livre, même lorsqu'une campagne de presse fut déclenchée contre LISZT, qu'on accusait de vouloir disputer des Hongrois leur musique, et ceci en faveur des tziganes. Lorsque l'attaque attint son point culminant, il ne se trouvait en Hongrie (y compris les amis de LISZT) qu'un seul parti: celui des adversaires de LISZT et HECKENAST représentait tout seul le «camp» des adeptes de l'artiste; armé d'une lettre lui adressée par Liszt, il prit sa défense en public, par la voie de la presse. Il agissait ainsi d'une part sous l'effet du prestige inspiré par le renom du grand maître, d'autre part, sa propre attitude politique lui imposait aussi cette action. Parmi les ouvrages édités par lui nous trouvons en grand nombre ceux qui ont trait à la poésie populaire. En 1857 p. e. il publia un choix de poésies folkloriques hongroises recueillies par János ERDÉLYI, intitulé: «Válogatott magyar népdalok. Képes kiadás» *(Choix de chansons populaires hongroises.* Édition illustrée).

A partir de 1840 ceux parmi les poètes hongrois qui s'adressaient à la poésie populaire, ont agi surtout pour manifester un acte politique et la culture de cette poésie représentait, au cours même des années 1850, une démonstration essentiellement démocratique. Le populisme des années qui ont précédé 1848, bien qu'il n'ait pas revêtu, en soi-même, un caractère révolutionnaire, avait bien sa part dans la préparation de la révolution. En 1848 ERDÉLYI et ses compagnons ont prêté leur concours fidèle à l'avènement de la révolution, à la gestion des affaires publiques de la Hongrie nouvelle et

[91] MOSONYI Mihály: *Volkmann Róbert a zeneköltő.* Zenei L. 1863. 26. sz. 203—206. l.

transformée ceci, sans avoir personellement un programme révolutionnaire conscient. Un programme pareil n'était d'ailleurs préconisé que par PETŐFI seul, qui — partant d'un populisme démocratique et plébéien — est parvenu, entraîné par la force propulsive de celui-ci, à avoir un programme réellement révolutionnaire et qui, par ce fait, a dépassé le stade du populisme littéraire démocratique. János ERDÉLYI et ses compagnons ont fait la découverte de la poésie folklorique et cette exploration a frayé le chemin à l'idée de la liberté du monde entier, proclamée par PETŐFI; elle a préludé en outre à la formation de sa tendance révolutionnaire.

Impressionné par cette évidence, HECKENAST avait raison à estimer, après 1848, que les richesses musicales du peuple hongrois sont équivalentes, au point de vue de leur effet politique, à la poésie populaire; c'est ce qui explique qu'il a été saisi par le problème complexe de la musique tzigane et de la musique hongroise, tel qu'il se présente dans l'ouvrage de LISZT. A cette époque l'entreprise de la collection des airs paysans n'a pas encore été entamée (ce mouvement est lié au XXe siècle, plus précisément à l'activité de BARTÓK et de KODÁLY) ce qui permet de comprendre comment l'erreur double que présente ce livre de LISZT est surgie. LISZT affirme, en effet, que les chansons jouées par les musiciens tziganes ne sont pas des airs hongrois, mais des airs populaires tziganes. Actuellement, grâce aux recherches accomplies par BARTÓK et par KODÁLY, on sait bien qu'en vérité ces airs ne sont pas d'origine folklorique hongroise et qu'ils n'appartiennent pas non plus aux produits de l'art populaire tzigane; ils ont été composés, pour la plupart, par quelques dilettantes connus qui se sont recrutés des rangs de la noblesse hongroise. HECKENAST — bien qu'il se fût entendu en musique, comme en matière de littérature — n'en pouvait avoir acune idée, mais, sous l'influence de ses opinions, il a bien pu apprécier que l'analyse de la poésie populaire et de la musique folklorique, donnée par ce compositeur de génie qu'il respectait, se base sur une théorie originale.

Dans la suite, l'auteur continue à démontrer que la publication des richesses de la musique populaire a fait partie, pour HECKENAST, d'une activité politique résolue et d'une politique éditoriale déterminée. Preuve en est une publication nouvelle, parue en 1865: «A magyar nép dalai és dallamai. Hangjegyekre tette és kiadta Szini Károly. Pest. Heckenast Gusztáv tulajdona. 1865.» *(Airs et mélodies du peuple hongrois.* Notés et publiés par Károly SZINI. Pest. Propriété de Gustave HECKENAST. 1865.) Cet ouvrage est considéré par l'éditeur comme complèment au recueil fait par János ERDÉLYI, dont nous venons de parler; le choix d'ERDÉLYI, en effet, se bornait uniquement sur les paroles des chansons. SZINI, par contre, recueillait aussi les mélodies correspondantes, mais cette fois encore il ne s'agissait pas de véritables airs paysans; son recueil se constituait surtout de poèmes mis en musique, poèmes ayant été composés par les poètes hongrois les plus remarquables (Mihály V. CSOKONAI, Ferenc KAZINCZY, Ferenc KÖLCSEY, PETŐFI, Mihály TOMPA, Mihály VÖRÖSMARTY et autres) ainsi que de certaines chansons tristes, déplorant l'issue fatale de la révolution et la désolation des temps à venir.

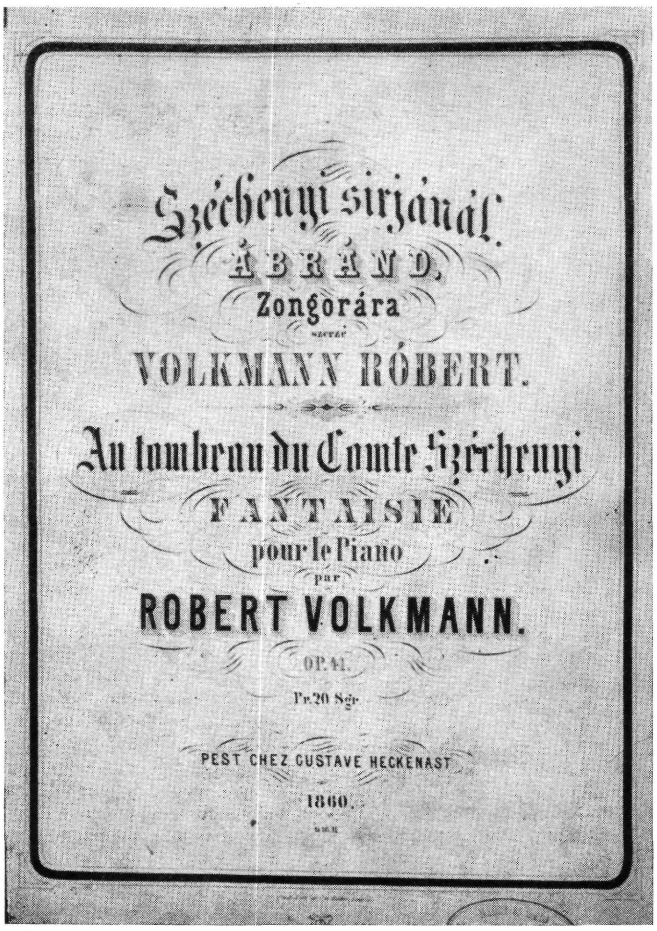
HECKENAST publia encore un recueil de chansons populaires, accompagnées également par la musique relative, notamment une collection d'airs régionaux styriens: «*Volkslieder aus Steiermark mit Melodien.* Gesammelt und bearbeitet von P. K. ROSEGGER und Richard HEUBERGER. Pest 1872.»

Peter ROSEGGER était le dernier des personnages importants parmi les écrivains allemands dont les ouvrages ont été édités à Pest. L'essor des publications allemandes parues à Pest remonte à l'activité de Gustave HECKENAST; c'est à lui qu'on doit l'édition de 11 ouvrages de ROSEGGER (y compris les airs populaires styriens) publiés de 1871 à 1878, à Pest respectivement — après le transfert de la firme Heckenast — à Pozsony.

L'auteur, en citant certains passages de la correspondance très active, échangée entre l'éditeur hongrois et l'écrivain de Styrie, montre comment la publication des «*Volkslieder aus Steiermark*» et celle des autres ouvrages de ROSEGGER a fait partie de la politique progressiste que nous venons de caractériser.

HECKENAST considérait ROSEGGER, né de la paysannerie pauvre, comme un écrivain découvert par lui qui mérite tout appui et qui — attiré dans son orbite politique — se chargera de tenir l'opposition politique et de jouer le rôle du réformateur social, dans tous ses écrits futurs, écrits qui seront édités, selon cette conception, par lui, HECKENAST. Il avait tout lieu à espérer que les choses s'arrangeront de cette manière, vu que ROSEGGER, dans son premier ouvrage plus important paru à Gratz en 1870: «*Sittenbilder aus dem steierischen Oberlande*» présentait non seulement l'aspect du paysage styrien et le type des gens de la Styrie, mais donnait aussi une description de ces destins paysans qui ressemblent tellement à la vie dans les dures conditions du servage. HECKENAST profite de toute occasion pour influencer et pour diriger ROSEGGER. A part d'une correspondance

jánál vagy amikor a „Sappho"-ra tanítja WIGAND Emíliát, máskor a bundájában sétára induló művészt. (3. kép.) HECKENAST — kétségkívül tudott rajzolni — nem a portretista igényességével lépett fel, mégis igazi portrékat alkotott, mert sikerült VOLKMANN emberi és művészi egyéniségét is tükröznie.

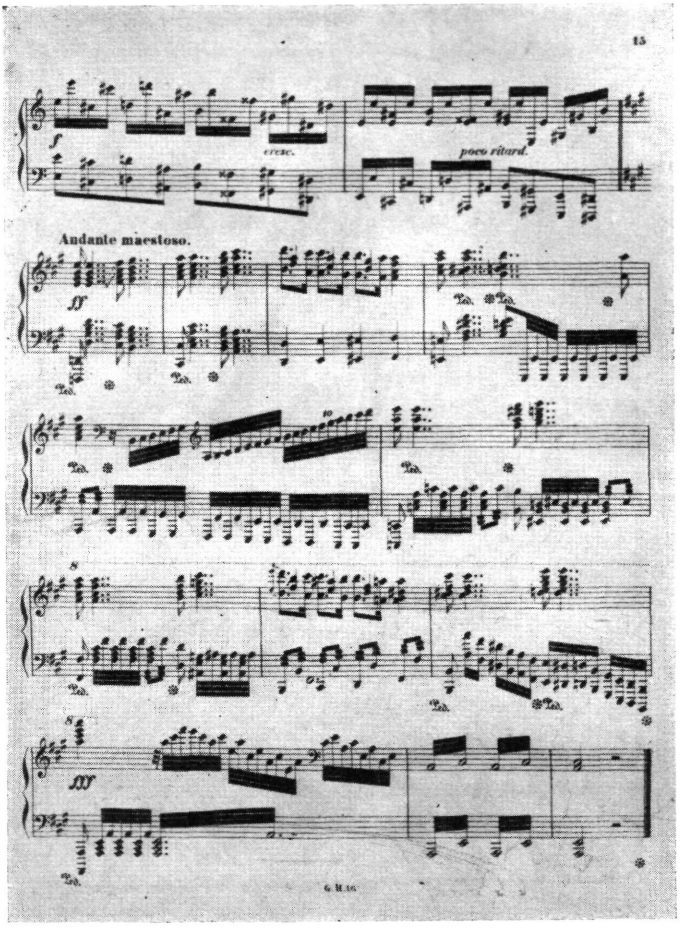

5. Széchenyi sírjánál. Op. 41. 1860.

Ilyen szempontból jobbnak mondhatók annál a MARASTONI József-féle kőrajznál, amelyet a pesti kiadó a művész megismertetésére készíttetett és árusított. (4. kép.)[89]

[89] „Neulich liss mich mein Verleger in Öl malen, ein sehr gelungenes Porträt" — írja VOLKMANN egy rokonának 1868-ban (Hans VOLKMANN: *Briefe Von Robert Volkmann* i. m. 302. l.), ez az olajportré volt MARASTONI előképe. — VOLKMANN egész alakos ábrázolását ugyancsak HECKENAST megrendelésére készítette el 1862-ben STROHMAYER Antal József litográfus.

A 60-as években VOLKMANN már beérkezett művész; 1860-ban SZÉCHENYI István halálakor őt kérik fel a gyászinduló megkomponálására (5., 6. kép): „Op. 41 ist ein Gelegenheitsstück auf den Tod des Grafen Stephan Széchenyi, der sich um die Kultur Ungarns ausserordentliche Verdienste erworben

6. Az Op. 41. utolsó lapja.

hatte — írja életrajzírójának, Louis EHLERTnek 1868-ban — Es war für meine Piece die Aufgabe gestellt, darin den Szózat (das Rule Britannia der Ungarn) anzubringen, was auch insofern geschehen ist, als ich auf der letzten Seite den Schluss dieser Melodie anbrachte. Alle anderen Motive mit ungarischer Färbung sind meine Erfindung, so in Op. 21 „Visegrád", Op. 24 „Sieben ungarischen Skizzen", Op. 48 Drei Lieder für Männerchor, Op. 50. Festouvertüre."[90] A Festouverture (Op. 50. 1865.) a Nemzeti Zenede 25 éves fennállásakor rendezett díszhangverseny ünnepi nyitánya volt.

[90] Is. m. 297—298. l. A SZÉCHENYI sírjánál c. művet Karl Röder litográfiai intézete készítette Lipcsébe.

den eine Reise deshalb nach Pest nicht gern unternehmen möchte, hätte ich die grosse Bitte, mir die Freundschaft zu erweisen, wie vorm Jahre wieder meinen Pass verlängern zu lassen."[84]

4. VOLKMANN Róbert. MARASTONI József kőrajza.

Bár a bécsi évek művészete fejlődésének fontos korszaka, mégis száműzetésnek érezte s állandóan visszavágyódott pesti köréhez. Bécsben anyagi gondokkal küzdött s csupán HECKENAST nagylelkű támogatásának köszönhette, hogy esztendőkig ottmaradhatott. Az 1855-ben létrehozott és neki ajánlott „*Visegrád*" (Op. 21.) viszonozni kívánta ezt a baráti szeretetet. (l., 2. kép.)

„Sie haben mir ja so viele Beweise von Freundschaft und Gewogenheit gegeben, dass Sie auch gewiss eine herzliche Zuneigung zu Ihnen von meiner Seite als ungeheuchelt und aufrichtig gemeint nehmen werden. Ich bekräftige mich oft in der Erinnerung mit

[84] Hans VOLKMANN: *Briefe von Robert Volkmann*. An B. Elischer. 1855. jún. 28. 114. l. vö. 81., 115. l.

Ihnen und Ihrem Hause, und es ist mir eine sehr liebe Erinnerung . . . Neue Abdrücke. meines *Visegrád* werden in wenigen Tagen nach Pest kommen" — írja őszinte vágyakozással abban az időben HECKENASTnak.[85] A hazavágyódásnak másik tanúja: az *Ungarische Lieder für Klavier,* ugyancsak akkor keletkezett. (Op. 20. 1855.)

Bécsben sokat dolgozik — ekkor írja meg egyik legkiválóbb zongoraművét: *Variationen über ein Thema von Händel für Klavier* (Op. 26. 1856.) — jár koncertekre, hallgat operákat, barátokat azonban nem szerez.

Azokkal érintkezik — GRILLPARZER, Gabriel SEIDL, Friedrich HALM, Ludwig FOGLAR — akiket HECKENAST adott ki Pesten,[86] vagyis akikkel általa ismerkedett meg.

1857. márc. 18-án Bécsből levelet ír barátjának, Karl GURCKHAUSnak, melyben örömmel újságolja, hogy vége súlyos anyagi gondjainak: „. . . So fand sich denn endlich eine rettende Firma, die mir die freundlichsten Bedingungen machte und mich somit aus recht argen Skrupeln riss."[87] — A kiadó, amelyről beszél, éppen megalakulóban van, mert eddig főként irodalmi és tudományos profilja volt, a zeneit csupán VOLKMANN kedvéért hozta létre. A barát kedvéért és azokért a művekért, amelyeknek létrehozását a zeneszerzőnek elősegíteni akarta. HECKENASThoz — haza, mert Bécshez nem köti semmi és pesti barátaitól megtudja, hogy most már a viszonyok is kedvezőre fordultak . . . .

A valóságban is HECKENASThoz érkezik meg 1858-ban Pestre, aki nemcsak Maróton rendezi be a Volkmann-szobát; Egyetem-utca 4. szám alatt levő házában lakást biztosít neki, ahol évekig lakik, majd Budára költözik, amikor a kiadónak helyiségekre volt szüksége.[88] 1858-tól HECKENAST úgyszólván mindennel ellátja és műveiért olyan honoráriumot fizet, amely az alkotó számára teljesen biztosítja a független nyugalmat. Ösztönzésére számos házikoncertet rendez műveiből a zeneértő és kedvelő pesti társaság bevonásával. Meghívja lipcsei rokonait, a WIGANDokat és nemcsak sógorát, Györgyöt családjával; a hangversenyénekesnő WIGAND Emíliát is, aki azután VOLKMANN irányításával betanulja a művész „Sappho" c. művét (Op. 49. 1865.), hogy hazatérve műsorára tűzhesse; mire VOLKMANN zenei körútján Lipcsébe látogat, már a WIGANDoknál is családtag, hangversenyének közönsége előtt pedig szintén nem ismeretlen. Kassai koncertjének rendezését HECKENAST — kassai származású lévén — ELISCHERrel együtt vállalja és a pestieknél is érvényre juttatja összeköttetését. A szakirodalomban a kevéssé beavatottak e közreműködését a kiadó anyagi hasznának biztosításával hozzák összefüggésbe. Ésszerűtlen feltételezni, hogy van olyan kiadó, aki a deficitért dolgozik. HECKENAST azonban, VOLKMANN esetében, számolt sok kisebb, kevesebb közönségsikert jelentő műve raktárán maradó példányaival és mégis kiadta azokat is, hogy a művész létrehozhassa nagy alkotásait az emberiség szellemi kincsének gyarapítására. Nem a rideg üzletember, csak az igazi barát képes állandó és sokoldalú elfoglaltsága mellett asztalához ülni, hogy rajzban örökítse meg magának — s nem utolsó sorban az utókornak — a művészt zongorá-

[85] Ua. i. m. 1855. dec. 9. 129. l. — A „Visegrádhoz" a művész kétnyelvű (magyar és német) bevezetést íratott, mely Visegrád várának történetét ismertette. A mű borítékát, egykori metszet nyomán, a pesti Winter állította elő litográfiai intézetében.

[86] SZEMZŐ Piroska: *Német írók és pesti kiadóik* . . . i. m. 50—67. l.

[87] Hans VOLKMANN: *Briefe von Robert Volkmann* i. m. 155—156. l. — Karl Gurckhaus lipcsei könyvkiadó.

[88] I. m. 254. l.

Rittertum wieder heraufzubeschwören, weshalb auch sämtliche aus Künstlern und Gelehrten bestehenden Mitglieder Ritternamen haben, so z. B. zum Ehrenmitgliede ernannte Münchner Kapellmeister LACHNER von seiner Oper »Catharina Cornaro« Ritter Cornaro."[81] A „Pester Roastbeefklubnak" valóban volt

2. A Visegrád 33. lapja.

a külföldi rokontársaságokkal kapcsolata, ezt bizonyítja VOLKMANNnak egy másik, ugyancsak 1869-ben kelt jegyzőkönyve, amely az egyik ülésen jelenlevő BRAHMSról ad számot.[82] A klub nem volt efemer jelenség, mert VOLKMANN 1875. jún. 13-án tanítványához, ZICHY Gézához intézett levelében írja, hogy a klubtagokkal Visegrádra rándul, pedig akkor már valamennyien jóval túl voltak életük delén.[83]

[81] Hans VOLKMANN: *Briefe von Robert Volkmann* i. m. 307. l.
[82] I. m. 310. l.
[83] I. m. 413. l. — A „Pester Roastbeefklub"-ról feltételezhető volna, hogy szabadkőműves páholyt fedett, azonban átkutatva a vonatkozó irodalmat, sehol nyomát nem

Nem valószínű, hogy a titkos szolgálat akár a „Grüne Insel", akár a „Roastbeefklub" működését nem figyelte volna, hogy nem látott bele a kártyákba; viszont akkor már monarchiaszerte — másodszor és véglegesen — győzött a liberalizmus, titkos munkásklubok is működtek, nem volt mit

3. Volkmann zongorázik. Heckenast Gusztáv rajza.

tennie. Nincs kizárva, hogy Volkmann 1854-től 1858-ig azért tette át, zenetanulmány ürügyén, lakhelyét Bécsbe, mert a rendőrség figyelte és a barátok megsúgták, hogy ebből kellemetlensége támadhat. Erre vonatkozólag találunk célzásokat Elischerhez írt bécsi leveleiben, melyekben szorgalmazza, hogy Elischer intézze el útlevél-ügyének meghosszabítását: „Da Sie nun mit Polizeisachen, die mir noch extra sehr unangenehme Dinge sind, viel besser umzugehen wissen als ich, ich auch gerade *jetzt* aus mehreren wichtigen Grün-

találni. Nem érdektelen megjegyezni, hogy a pilismarótiak még ma is — szájhagyomány útján — tudni vélik, hogy a Heckenast-kastélyban annak idején furcsa dolgok, szertartások játszódtak le, amelyeknek a politikához közük volt. A kastélynak különlegesen és tágas méretekben megépített pincéjében voltak gyűlések is; arról is beszélnek, „hogy e pincék rejtekeiben mennyezetig tornyosultak a „titkos könyvek", melyeket a beépített titkos nyomda állított elő.

wieder hierher kommen, werden Sie ein verändertes Ungarn finden — írja THERNnek 1867 júniusában — Männer, die zum Galgen verurteilt waren, wie Graf ANDRÁSSY, haben die höchsten Posten, andere, die ihrer Stellen enthoben waren, haben dafür bessere erhalten, wie HAYNALD der jetzt Erzbischof in Kalocsa ist ... Welche Kontraste! Nun genug des Tratsches, im Juli gehen wir nach Maróth ..."[77] Mintha csak HECKENAST mondaná! nem is tudja a három barát: HECKENAST, VOLKMANN és ELISCHER a kiegyezést és az utána következő korszakot sem jobb szemmel nézni, ezért mennek Marótra, nemcsak dolgozni, feledni Visegrád és Dobogókő a kirándulások színhelyei és HECKENAST biztosan tudja, hogy VOLKMANN őszinte szívvel írja és ajánlja neki a *„Souvenir de Maróth" für Klavier* (Op. 6. 1852.), majd *„Visegrád" für Klavier* (Op. 21. 1855) c. kompozícióit. Szavakban is emléket állított a kedves helynek egy rajnai utazásáról 1865. június 22-én HECKENASThoz írt levelében:

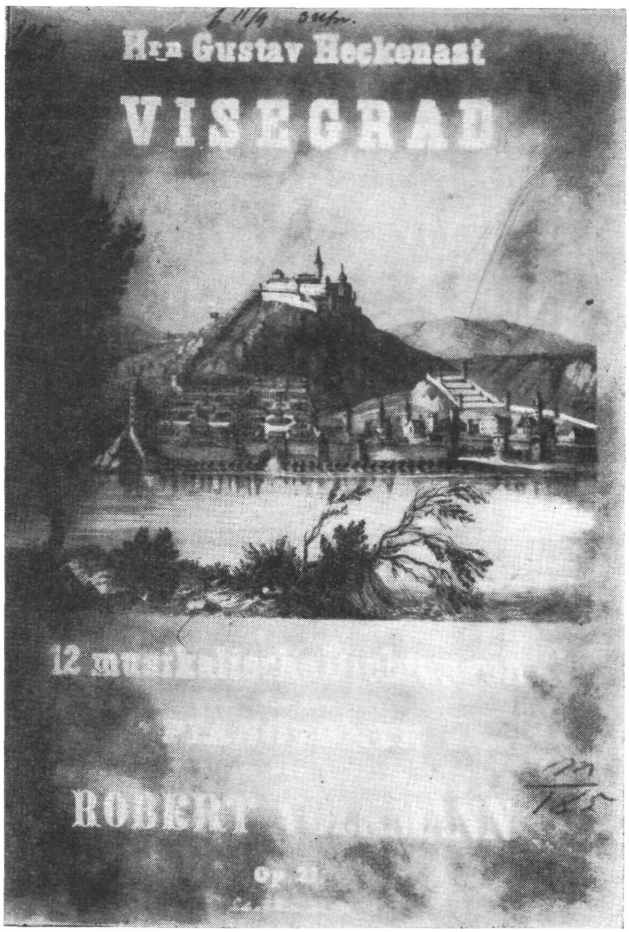
„Wo ich aber die Wahl zwischen Natur und Kunst hatte (t. i. a látnivalókban!), entschied ich mich doch immer für die erste. Am Rhein wurde ich oft an Maróth erinnert: die Gruppierung der Berge und die Windung des Stromes boten oft Ähnliches wie bei Maróth und machten mir dieses nur werter; ich freue mich deshalb schon sehr auf die Zeit, wo ich es wieder sehen kann. Wenn ich wieder nach Maróth kommen werde, so ersuche ich Sie, einen gewählten Kreis einzuladen, dem ich meine Reiseerlebnisse in einem Zyklus von Vorträgen mitteilen werde, damit ich nicht alles jedem einzeln erzählen muss. Ich hoffe, dass der aus den Entree-Preisen erzielte Gewinn einen Teil meiner Reisekosten decken werde."[78]

A „kiválasztottak körének" azonban HECKENASTéknál különleges jelentése van. 1853-ban ugyanis a kiadó pesti és maróti házába bejáratos vendégek tréfás hangzású, „Orden der Ritter vom Güldenen Zahnstocher" névre hallgató társaskört alakítottak, amely az 1850-es évek vége felé „Pester Roastbeefklub"-ra változtatta nevét. Bármilyen tréfás modorban vitte az ülést a klubelnök FUCHS Rudolf, egyébként a Magyar Goethe-Társaság első tagja és foglalkozására patrícius-kereskedő, az alelnök HECKENAST, bármilyen mulatságosak voltak a nagymesternek, ELISCHERnek a felszólalásai, vagy a klubtitkár VOLKMANNnak beszámolója és jegyzőkönyvei,[79] a klubnak nem egyedül szórakoztató célzata volt. 1855. dec. 8-án VOLKMANN erről így ír ELISCHERnénének: „Eben stahl sich schüchtern eine Träne über meine bleiche Wange, denn ich dachte zurück an alle die Freuden und Wonnen, die mir mein letzter Aufenthalt in Pest brachte. Ich gedachte eines jener erhabenen Abende, wo wir fast alle beisammen waren, die Wissenschaft, die Kunst, der hohe Klerus, die Industrie, das Kapital (KENDELÉNYI), um bei Euch die reinen, unschuldigen Freuden des Gaumens und des Whist nebst Tarock zu geniessen."[80] A klérus, az ipar és a kapitalizmus az ironikus célzás, komoly azonban már, hogy a résztvevők között voltak a tudomány és a művészet képviselői is: HECKENAST gárdája. A klub „gazdagjainak" a mecénási tiszten kívül is közük volt tudományhoz, művészethez, legtöbbje jól képzett, aktív zenész volt. Mindebből következik,

[77] Hans VOLKMANN: *Briefe von Robert Volkmann* i. m. 279—280. l.
[78] Hans VOLKMANN: *Briefe von Robert Volkmann* i. m. 239—240. l.
[79] I. m. 306—311. l.
[80] I. m. 127—128. l. — KENDELÉNYI Ferenc egyszerű körülmények között élő nyugalmazott tisztviselő volt, kitűnően zongorázott és HECKENAST vele játszatta el a kiadásra szánt, kéziratos VOLKMANN műveket elbírálás céljából. A művész neki ajánlotta az Op. 22-t Vier Märsche für Klavier (1855.) A klubtagok között volt DRASCHE Gusztáv nagyiparos is, maga nagy zenebarát, a felesége ismert koloratúrénekesnő: DRASCHE-CORNET.

hogy a klub tudományos, művészeti és kétségtelenül, politikai tevékenységet is kifejtett.

Tény, hogy a BACH-korszakban, a neoabszolutizmus idején ajánlatos volt a nem alkalmilag összeverődő társaságoknak a politikai megfigyelő szer-

1. *Visegrád*. Op. 21. 1855.

vek gyanúját, az ártatlanság mezébe bújva, magukról elterelni. Még VOLKMANN tréfás jegyzőkönyvei sem mentek a politikai célzásoktól (az uralkodói látogatás, a Monarchia háborúi stb.), sőt arról is beszélnek, hogy Bécsben is működnek hasonló klubok azonos tendenciával; ajánlja a sajátjának, hogy egy ilyen bécsi klub nagymesterét, a konzervatórium-igazgató és hangverseny-rendező HELLMESBERGERT hívják meg dísztagnak: „Eine gewisse Beziehung zwischen ihm (Hellmesberger) und dem Klub besteht überdies auch durch den Umstand, dass er Grossmeister eines unserm Klub verwandten Vereins in Wien ist, nämlich der »Grünen Insel«, welcher Verein das Ziel hat, das alte

VOLKMANN mindenben megfogadja LISZT tanácsát s abban is, hogy a mű hatásos és gyors megismertetése céljából jelentesse meg nyomtatásban minél előbb. 1851. dec. 6-án a művész örömmel tudósítja LISZTet a készülő műről: a kinyomatást, a Rózsavölgyi-cég tanácsára, előfizetéses alapon biztosították és a nehéz idők ellenére olyan nagy volt a pesti előjegyzés, hogy egy hónapon belül elkészült a nyomda. Még egy „talizmánt" szeretne útravalóul művének LISZTtől: beleegyezésével címlapjára vésetné neki szóló ajánlását, neve szárnyakat adna hódító körútján. A Trió valóban ilyen ajánlással jelenik meg és LISZT a terjesztésében is nagy szerepet vállal.

A B-moll trió megjelenését támogató előfizetők sorában volt két jó barát is: HECKENAST Gusztáv és ELISCHER Boldizsár eperjesi származású, pesti ügyvéd.[69] A kulturális érdeklődés és politikai nézetek azonos síkján mozgó férfiak barátságát régi családi kapcsolatok mélyítették. ELISCHER Lipcsében is hallgatott jogot, ahol a WIGAND-testvérek: György és Ottó, HECKENAST rokonai gyakran vendégül látták. HECKENAST és ELISCHER, zenekedvelők és zenélők, már a Trió előtt is figyelemmel kísérték VOLKMANNt. ELISCHER zenei továbbképzéséhez — THERN Károly tanácsára — igénybe veszi VOLKMANNt s HECKENAST a házikoncerteken ELISCHERéknél is találkozik vele. Az ismeretségből barátság csak a Trió megjelenése után származott. Első visszhangját VOLKMANNnak 1853. máj. 14-én régi tanárához, a freibergi August F. ANACKERhez intézett levelében találjuk: „Jetzt wollte ich eigentlich erst anfangen zu schreiben, aber . . . mangelt es mir im Augenblicke an Zeit, da ich gerade im Begriff bin, von Pest abzureisen, um ein paar Tage lang einen Freund zu besuchen, der einige Meilen von hier eine Villa in dem schönen Ofener Gebirge besitzt."[70] A villa közelebbről Pilismaróton van, tulajdonosa HECKENAST Gusztáv. „Maróth liegt auf dem *rechten* Donauufer. Zwischen Visegrád und Gran, nicht Knapp am Donaustrande, sondern mehr an das Gebirge gelehnt, welches von da bis an die alte Wiener Strasse—Ofen bis Dorog u.s.w. — reicht. Nach dieser Erklärung müssen Sie sich zu recht finden." — tájékoztatta HECKENAST 1871 februárjában a hozzá készülő ROSEGGERT.[71] Ez a topográfiai meghatározás illik arra az emeletes, hatszobás, oszlopfőin fő- és hátsófrontján nyitott erkélyeket tartó, a kúria stílust klasszicizáló kastélyra, és környékére, amelyet a pesti kiadó ottani birtokával együtt magáénak mondhatott. Messziről a kastély sárga falai csak helyenként villannak elő — napsugaras napokon, a park gazdagárnyalatú zöldjéből. Sok itt a ritkafajú fenyő, a tuja, hazai tölgy, a színes levelű díszbokor és a szivárvány minden árnya-

[69] ELISCHER Boldizsár (1818. márc. 23.—1895. márc. 25.) az eperjesi evangélikus kollégium diákja, annak önképzőkörében—PULSZKY Ferenc, HENSZLMANN Imre, HUNFALVY Pál, IRÁNYI Dániel, KERÉNYI Frigyes és GREGUSS Ágost is tagjai voltak — magas színvonalú magyar és német kultúrát szívott magába. Tanulmányait Pozsonyban folytatta s a jogász maga is lelkes résztvevője az 1832—1836-os években a reformeszmék jegyében zajló országgyűlési életnek, az egyre erősödő szabadságmozgalomnak, melyet a júliusi forradalom és a lengyel szabadságharc is erősen ösztönöz. Ilyen szemlélettel kerül ki Lipcsébe, hasonló politikai légkörbe és társaságba, amelynek forradalmi gondolkodását a magasrendű, szabad társadalom eszményéért síkraszálló goethei mű is táplálta. Itt lesz ELISCHER GOETHE-rajongó és gyűjtő, hazatérése után pedig a hazai GOETHE-kultusz megteremtője. Gyűjteménye halála után (1895.) az Akadémia birtokába került. PUKÁNSZKY Béla: *Balthasar Elischer und seine Goethe Sammlung*. Deutsch—Ung. Heimatsbl. 1932. 182—210. l.

[70] Hans VOLKMANN: *Briefe von Robert Volkmann* i. m. 73. l.

[71] HECKENAST ROSEGGERnek. 1871. febr. 6.

latában pompázó virág; a ház mögött a park nem nagy darabon fut egy síkban, tán száz lépést kell tenni és szelíd kis hegynek beillő dombhoz ér a sétáló, majd jól gondozott szerpentinutakon a tetején álló, „török torony" nevet viselő kilátóhoz (állítólag még Szolimán serege használta megfigyelőnek), ahonnan élvezettel szemlélheti a Dunát a maga szépséges környezetében. A torony mellett tágas, zölddel befuttatott lugas, benne kényelmes, pihenésre ingerlő székek, nagy asztal.[72]

A házigazda családjával főleg nyáron tartózkodik itt vagy ünnepeken. Időről időre ezenkívül is megélénkül a kastély: írók, művészek, tudósok, szerkesztők és kiadók, politikával foglalkozók jönnek, hogy irodalomról, művészetről, új irányzatokról, bel- és külviszonyokról eszmét cseréljenek. Fogadásukra a vendéglátó maga siet eléjük. Odabenn nagy a luxus; a könyvek, képek luxusa: akad olasz, holland és német mester, de mellettük ott vannak a magyarok. Sok a könyvillusztrátoraitól, Barabás Miklóstól, Marastoni Józseftől, Johann Nep. Geigertől való kép és rajz is.[73] Van zongora, cselló és hegedű, mert szokásos volt a kamarazenélés is. A fővárosban többet beszéltek HECKENAST maróti, mint pesti irodalmi szalonjáról. Nemcsak irodalmi szalon, „alkotóház" volt: sok íróval itt beszélte meg HECKENAST készülő művét, vagy a mecénás házigazda jóvoltából heteket tölthettek csendes alkotó munkában. VOLKMANNnak évek jutottak: százon jóval felül vannak levelei, amelyeket innen keltezett: — „Pilis-Maróth bei Gran . . ." — 1853 és 1870 között. Nem tekintve négy éves bécsi tartózkodását, majdnem minden nyarát itt töltötte. HECKENAST két szobát rendezett be művészbarátjának a kastély emeletén, a legcsendesebbeket. Műveinek java a „Volkmann-szobákból" (ez volt szokásos elnevezésük) indult el hódító útjára. Itt kerültek megvitatásra zenei eszmékkel, eszményekkel együtt — sokszor ELISCHER jelenlétében.[74] A bel- és külpolitikai vitákhoz nem egyszer társult HECKENAST baloldali írógárdája, így jutott VOLKMANN maga is közel a BAJZÁKhoz, HAJNIK Károlyhoz.[75] E beszélgetések beleszűrődtek leveleibe is: lelkesedéssel ír ugyan a kapitalizmus nyomán kivirágzó fővárosról, a gombamód elszaporodó gyárakról, gőzmalmokról, a lóvasútról, megjósolja, hogy Pest vetélkedni fog a Monarchia székhelyével, Bécscsel, de mellette mindjárt ott van a riadalom, amit a gazdagodás szédületébe sodort áldozatok veszteségei keltettek benne: „In Pest fand ich manches verändert, wovon Sie wahrscheinlich schon gehört haben — írja THERN Károlynak — Friedr. FRÖHLICH falliert, Advokat SAYVÉLY falliert und sich umgebracht. Bei FRÖHLICH verliert HECKENAST 14 000 Fl., wenn er nicht noch mit etlichen 1000 abgefertigt wird."[76]

Marót e szörnyűségek miatt is azilum, ahová meg lehet szökni a művészetet is fenyegető fővárosi politikai tülekedők elől, akik elég hamar feledték forradalmi múltjukat s most a bécsi húsos fazék felé sandítanak: „Wenn Sie

[72] 1945 óta gyönyörűen helyreállították és karbantartják; ma e műemlék erdőmérnökségi központ.

[73] D. SZEMZŐ Piroska: *Vándorló képek illusztrációnk történetében.* Magyar Könyvszemle 1959. 367—380. l. ua.: *Peter J. N.* GEIGER *és* HECKENAST *Gusztáv.* Uo. 1942. júl.—szept.

[74] Hans VOLKMANN: *Briefe von Robert Volkmann.* i. m. 190, 202, 298. l.

[75] Op. 36. Drei Improvisationen BAJZA-versek nyomán. — Az Op. 40. Drei Märsche für Klavier-t „HAJNIK Károly barátjának" ajánlotta, akit nagyon szeretett és leveleiben is emlegetett; haláláról THERN Károlyt is tudósította. vö. Hans VOLKMANN: *Briefe von Robert Volkmann.* i. m. 144., 273. l.

[76] Hans VOLKMANN: *Briefe von Robert Volkmann* i. m. 246.,301.l.—SAYVÉLY Kálmán.

suivie, les entrevues personnelles — il se rend souvent à Vienne ou à Gratz pour affaires commerciales ou familiales, il accueille son jeune ami dans son appartement à Pest ou à Pilismarót — lui servent d'occasions excellents d'une échange d'idées politiques, littéraires et esthétiques.

La publication des airs paysans de la Styrie forme sans doute pour ROSEGGER également une manifestation politique consciente; le fait qu'il continue à traiter les chansons populaires comme sujets toujours renouvelés (bien qu'il abandonne, à partir de ce moment, leur recherche) en offre une preuve suffisante; il leur réserve, sur les colonnes de la revue «*Heimgarten*» (Graz. 1876—1910.) une place importante.

Ce n'est que l'édition successive (de 1855 à 1877) des 50 opus de Robert VOLKMANN qui a autorisé HECKENAST à se considérer à juste titre «éditeur de musique». VOLKMANN, d'origine saxone (né à Lommatzsch, le 6 avril 1815, mort à Budapest, le 30 octobre 1883) s'est établi en Hongrie le 28 mars 1841. Son premier séjour à Pest qui durait de 1841 à 1854 a décidé définitivement du sort qui l'attendait en Hongrie: ce fut pour lui la période d'une magnifique envolée créatrice qui aboutit à la composition de son œuvre la plus réussie, du trio en *si* bémol («Op. 5. II. Trio B-moll für Violine, Cello und Clavier. 1850.») Cet ouvrage est l'écho musical de la défaite funeste de la révolution hongroise et de ce désastre national qu'elle avait entraînée. VOLKMANN, ancien étudiant de Leipzig, qui sympathisait à ce moment déjà avec le mouvement politique des jeunes allemands, désireux de combattre en écrit et en faits le régime politique conservateur, absolutiste, basé sur les privilèges, — VOLKMANN suit avec une vive attention les événements qui ont précédé l'an 1848 et la révolution hongroise éveille dans son cœur l'espoir de la libération de sa patrie. Ayant passé à peine neuf ans en Hongrie, il se solidarise avec les combattants de la lutte pour l'indépendance hongroise et se rallie de bon cœur aux rangs de la garde nationale. La défaite lui bouleversa profondément l'âme: il estime qu'avec la liberté de la patrie la liberté de l'art est également perdue. C'est dans cet état d'esprit qu'il compose son Trio en *si* bémol.

VOLKMANN devient un véritable intime de la famille HECKENAST, pendant des années il est hébergé chez eux à Pest ou à Pilismarót et lorsque le bureau de l'éditeur est transféré à Pozsony ce n'est que leur contact personnel qui se trouve interrompue, mais pas leur amitié.

Une monarchie homogène, basée sur les forces démocratiques, communeauté européenne de sort et le respect de tout ce qui est particulier aux nations et aux peuples, les nations attachées à la cause de l'humanité entière: voici les idées qui ont pénétré tous les membres du cercle HECKENAST.

De tout cela très peu a été enregistré par l'histoire de l'édition en Hongrie. Quant à l'esprit d'opposition manifesté par HECKENAST, le chercheur ne peut trouver imprimée qu'une phrase très laconique: «In den späteren Jahren (1850—) protegierte Heckenast mit Vorliebe die äußerste Linke und opferte auch hübsche Summen zur Erhaltung verschiedener Zeitungen, die er für diese Partei gegründet» — et même celle-ci n'a été insérée par un des collaborateurs du Neues Pester Journal, d'un esprit démocratique, qu'à l'occasion de la notice nécrologique parue après le 11 avril 1878, date du décès de HECKENAST.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Balassiana I. Az Orsz. Széchényi Könyvtár legutóbbi szerzeményei között külön figyelmet érdemel két kis könyv, mely némileg gyarapítja BALASSI Bálintra vonatkozó ismereteinket.

Az egyiket a Kultúra-vállalat szállította be Ziegler K. A. neve alatt. Borsa Gedeon közli velem, hogy ez egy zürichi antikvárius, akitől a könyvecskét vették.

A könyv nem más, mint BALASSI Bálint *Füves Kertecské*je forrásának, BOCK Mihály vigasztaló könyvecskéjének egy eddig ismeretlen kiadása, melyet a német nyomtatott katalógusok nem idéznek. Az bizonyos, hogy későbbi, mint a fiatal magyar költő használta példány, mert míg az 1562-ben jelent meg, és azt hittük, egyetlen kiadása, most a Széchényi Könyvtár új szerzeménye jóval későbbre tolja ki a könyv életét, 1574-re. Az Irodalomtörténeti Közlemények régi (1922, 75) ismertetője nem ismerte az első kiadás kiadási helyét, és Németországban is ritka nyomtatványnak mondta — mindössze a drezdai volt kir. könyvtárban és a British Museumban van meg — a mi példányunkon Nürnberg szerepel megjelenési hely gyanánt. Címe:

Wůrtzgertlein / fůr die krancken Seelen. Darinnen viel Wolriechende heylsame Kreuter zufinden / Durch welche die Seelen in jren Kranckheiten vnd gebrechen erquickt vnd gelabt werden mögen. Sampt einem Trőstlichen vnterricht / Wie sich ein Mensch in der zeit der verfolgung oder marter trosten sol. Durch M. Michaelem BOCK M. D. LXXIIII. A hátlapon pedig ez áll: Gedruckt zu Nűrnberg / Durch Valentin Fuhrman.

Egyébiránt a szöveg a drezdai példányéval teljesen azonos, viszont az előszót, mely az első kiadásban Ágost szász hercegnek szól, itt egy hasonló, a nürnbergi szenátorhoz intézett ajánlás helyettesíti, melyet BALASSI Bálint amúgy sem fordított le. Az első kiadás mikrofilmjét a Budapesti Egyetemi Könyvtár beszerezte; ebből adtam ki az Összes Művek II. kötetében, a magyar fordítással párhuzamosan.

Az új szerzemény (Ant. 8449) ennélfogva nem lehetett a BALASSI Bálint mintája, mert a magyar fordítás már 1572-ben megjelent, míg ez a kiadás 1574-ből való. Viszont nem lehetetlen, hogy a kettő között, talán éppen 1572-ben, létezett egy olyan kiadása, mely ma még ismeretlen.

De a budapesti unikum mást is mutat. A könyvecske végén két fehér papírlap van beragasztva, mielőtt a kék papírboríték lezárná a példányt. Itt személyes bejegyzések vannak az első lap első és a második lap mindkét oldalán. Ezek *retoromán* nyelvűek és nyilván a tulajdonosoktól származnak. Mégpedig az alsó-engadin tájszólás elég régi emlékei, mert Pitschen Saluz Mózes-fordítása nem régibb 1657-nél. A mi szövegeink dátumai pedig 1611 és 1660 közé teszik a bejegyzéseket.

Itt adom a bejegyzések szövegét; Reto R. BEZZOLA zürichi egyetemi tanár segítségével minden részletében pontos átírást nyújthatok:

I. (1. védőlap előlapja:) Anno 1660 Adj Marz lg S. dij Dameingia eira lass 10 vrass ais meis chiar A Biadj Dumeing da Jachian et un filg da meis filg Baltramie yt proa nos

Sennger, Deis lg hagia fat grazchia et lg fetscha ünna Leida et Allagrussa Rasüstaunza At Ell et anuo tuots, Amen

II. (uo.) Scha tü giavusasch da savair achi quist cudesch ha da pardngair schi tvölg Eug dar incler quaista schritüra scha tü vousch ler Nuot Bonorand ais lg nom meis mia vantüra Sta in maun da Deis Amen

III. (2. védőlap előlapja:) Ano 1611 adi: iy fawre ais mis chiar Bap it praa nos senger la Dumengia sair circa las 4. Deis ilg haia fat grazgia et ilg deta ünna Leida Rasüstaunza Amen Seis filg Andre Duolf schrit

IV. (2. védőlap hátlapja:) Anno 1654, Adj 8 tob. ais mia Chiarra Mulgeir Barbla spartida da quaista witta la Damaun circa ünna ura nat dj, et ngand, ls 9. da ditt mais ais' Ella sapulida Deis saia quell, chj lagia fatta grazchia, et misericordgia et ns fetcha eir anuo cura chilg sumalgia dans clamar da went da quaista uitta et lafezscha ünna Leida Rasüstauntza Amen Eau (?) Dum da Ja.

A IV. befejező sora, mely még a névhez tartozik, kibetűzhetetlen. A könyv címlapja hátán, talán a II. írásával ez az egy név szerepel: Guadeng, melynek értelmét nem tudom megállapítani.

Itt adom a szöveg magyar fordítását:

I. Az 1660. év március 22-én vasárnap szent napján, 10 óra felé, az én drága unokám, azaz Bertalan fiam fia Jachen Domonkos az Úristenhez ment. Isten vegye kegyelmébe és csináljon neki vidám és örömteljes feltámadást, neki és mindnyájunknak. Ámen.

II. Ha te azt kívánod tudni, kié legyen ez a könyv, én meg akarom veled értetni ezt az írást. Ha te olvasni akarod: Nuot Bonorand az én nevem. Sorsom Isten kezében van. Ámen.

III. Az 1611. év február 2-án az én drága apám az Úrhoz ment vasárnap este, kb. négy órakor. Isten adjon neki kegyelmet és adjon neki vidám feltámadást. Amen. Fia Duolf András írta.

IV. Az 1654. év október 8-án az én drága feleségem Borbála elhagyta ezt az életet reggel kb. egy órakor hajnal előtt és a mondott nap 9-ike eljövén, eltemettetett. Isten az, aki neki kegyelmet adott légyen és könyörült rajta és nekünk is azt tegye, mikor tetszeni fog neki, hogy elszólítson ebből az életből s adjon neki vidám feltámadást. Amen. Jacheni Domokos.

Tudtommal ez a bejegyzés a régi retoromán nyelvnek egyetlen magyarországi emléke. Valószínűleg a közeli vásárvárosból, Nürnbergből került a könyv svájci földre, talán az alsóengadini Lavinba, ahol a Bonorand-család most is él. *Duolf* Bezzola szerint *Rudolf* retoromán alakja. Az 1654-ből és 1660-ból való jegyzet valószínűleg ugyanazon kéztől ered. A zürichi tanár különben egy családfába állította össze a jegyzetekben előforduló neveket.

Azt különben Bock Mihály művének új lenyomata és svájci előfordulása nyilvánvalóan igazolja, hogy Balassi Bálint egy eléggé elterjedt könyvet választott ki lengyel földre menekült szülei vigasztalására. Alighanem főleg anyja, Sulyok Anna számára írta, mert apja, mint a bécsi udvar bennfentese, jól tudott németül s így nem volt szüksége fordításra.

II. Nem kis meglepetéssel szolgált Fazakas József az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1959. kötetében (1961), ismertetve a könyvtár új szerzeményét (RMK I. 402a), Balassi Bálint Campian-fordításának egy példányát, melyről kétségtelenül megállapítja, hogy az eddig ismert unikum régibb, első kiadása. Az előszó alapján nincs okunk kételkedni, hogy ez is 1606-ban kelt és talán a benne közölt Errata, Correcta-jegyzék miatt került új kiadásra. Fazakas megállapítása alapján tulajdonképpen új lenyomatról lehet csak szó, mert az újonnan felfedezett első lenyomat teljesen egyezik a Széchényi Könyvtárnak eddig ismert példányával, melyet az *Összes Művek II.* kötetében kiadtam, de ebben a hibajegyzék valamennyi javítása már végrehajtásra került, alighanem magának Dobokay Sándornak jóvoltából, mert az újonnan felfedezett példány végén az Errata, Correcta címmel szereplő lapok élén ez a megjegyzés áll, melyet Fazakas nem közölt:

Az minemű fogiatkozaſok eſtek ez kőnivechike niomtataſaba, az Nemet ni/omtato miat, ki ſem Magiarul ſem Deiakul nem túd; ez kővetkező igazito iedzesből kőnnien eſzébe

veheti; es az olvaſaſt megh ſobbithattia az olvaſo: noha nem minden aprolek fogiatkozaſt iedzettem fel, tudvan, hogy az félét kiki mind magatollis à ki Magiar eſzébe vehet.

Legh nagiob fogiátkozas à tizedik oknac veghében eſet, egi nehani ighenek el valtoztataſaban, es el hagiaſaban: mellyet ez correctanac vagi igazitaſnak vtolliaba, igazitua talal az oluaſo.

Megjegyezhetjük, hogy még ebbe a megjegyzésbe is csúszott be egy-két hiba: 'nyomtató' így van elválasztva: ni-omtato; a pontok elmaradtak; az ékezetek is hibásak. Mindenesetre tudomásul vehetjük, hogy az Ameise (Formica) Margit nyomdájában ez idő szerint (1606) nem volt magyarul és latinul tudó szedő.

Míg az eddig ismert egyetlen második kiadású példány, mely HORVÁT István könyvtárából került a Múzeumba, teljesen érintetlen, beírás nélküli könyv — igaz, hogy a könyvkötő erősen körülvágta s így nem tudjuk, eredetiben milyen kötése lehetett, — addig az újonnan felfedezett első kiadás egy erősen használt kötetke, mely papi személyek birtokában volt. A kötést egy volt középkori latin pergamen-kódex szolgáltatja, bélése gótikus betűkkel szedett német nyomtatvány. A fedőlapokon és beiktatva több betoldás és bejegyzés akad. Az erős használatot a címlap hiánya bizonyítja. Helyette az első lap felső szélén ez áll: Campianus Edmond. A 14. lap bejegyzése szerint ez Márton deák írása, akit talán a hátsó lap utolsó bejegyzése bővebben kiír: Baló Márton, bár a két írás eléggé eltér egymástól, ami viszont a két írás betűnagyságának is lehet következménye.

A fedőlap belső oldalán olvashatjuk: «Pater Franciscusnak attam az Granatensist» (talán Granado spanyol jezsuita Aquinói Sz. Tamás-kommentárjáról van szó). Alatta áthúzva: «Ferencz deák az kaſzat eluitte feyzet czepemet (= csépemet) eczetes korsot, harom ueka buzat, az mit akart ſzabad uolt uele.»

Még alább: 1670 minß (= mindszent) hauanak 10 napian ugi mint szeredan Bilugdin (?) György az . . . meg'

A záró Ágoston-idézet elé köttettek még öt lapot, ahol egyházi célokat szolgáló zsoltárok és imák vannak, a legutolsó magyar nyelvű. BALASSIéhoz hasonló nyelvjárási alakjai miatt idézem ezt az utolsó imát, mely a többitől eltérően *magyarul* van írva *Oratio* cím alatt:

„Vilagosits megh Uram az en ßemeÿmet hogi ualaha el ne alogiam az halalban hogi uala mikor tudni illik ez eletbol valo ki mulaskor se mongia nekem az ellenseg Hatalmatt uottem en rajta Boczasd ki Ur Isten az te vilagossagodott es az te igazsagodott, ezek vezessenek engemett es uigenek az te ß: Hegyedre es az te haylekidba mutasd megh ennekem kegelmes Vr Isten az utat mellyen iariak mert te hozzad emeltem fel az en lelkemet uigi ki engemet az en eletemnek ellensegi keoßulj (=közül) vram te hozzad foliamodtam tanits megh engemet az te akaratodnak vélekedésire mert en Isten[em] uagy te, Gloria patri etc."

Az Errata, Correcta után megint beragasztottak két lapot és itt négy oldalon olvasható egy Benedictio Corporalium és egy gyermekágyban meghalt asszony fölött mondandó ima *(Ad introducendam mulierem in partu mortuam)*, mely nem más mint a *De profundis*-szal kezdődő responsiós ima.

A fedőlapon viszont a deák jegyezte be 1631-ben: Adtam ßamba krapota Andras (!) az mi keues johom uagion az medu mind kos, berbecz, n, 10 az feio kilencz ez Idei barani nylcz egi kecke ello, l.

Alább: Anno 1633 fogattam megh fodor ferenczett 8 forintert jott rea az ßolgalatra vizi kerezt nap utan.

Végül a gazda vagyis a könyv tulajdonosának neve: Balo Marton s. k. (?)

A 14. lap szélére nagy betűkkel ezt találjuk beírva: Hoza mi nekunk, Marton Deak mpria

A bejegyzések tehát arról tanúskodnak, hogy BALASSI Bálint könyvecskéje erősen használatban volt és DOBOKAY Sándor rendjének is tett azzal szolgálatot, hogy kiadta a töredékes fordítást. Bizonyára Campian harciasságára volt szüksége az ellentámadást vezető jezsuitáknak.

ECKHARDT SÁNDOR

Deux hungarica inconnus. Le nombre des imprimés étrangers du XVIème et XVIIème siècle regardant la Hongrie, est beaucoup plus grand que celui que connaît à présent la bibliograhpie hongroise. Cette affirmation a été de nouveau confirmée par la récente apparition du livre de Carl GÖLLNER, *„Turcica"*[1] *qui comprend la description des imprimés ayant trait à l'histoire ottomane, parus en Europe entre 1501—1150 inclusif.* Il y a parmis ces imprimés, des *hungarica* signalés et décrits pour la première fois. Après des recherches effectuées à la Bibliothèque de l'Académie de la République Populaire Roumaine, et à l'Institut d'histoire de Bucarest, nous sommes en mesure de compléter les *Hungarica* avec deux imprimés inconnus et très rares. Voici la description:

1. „Twee || waerachtghe || Historien, || Eñ tydingen van groote victorien, || djemen in Hongerye gehad heeft || Eñ wat steden eñ Castelen die || welgeboren eñ Ridderlycke Hee || ren, Heer Ferdinandus van Hac- || dech, eñ Heeren Christoffel eñ Fre || derich van Tieffenbach gebroede= || ren, met andere brychsoaerstẽ eñ || Heeren gewonnen eñ ingenomen || hebbẽ, sedert den ieersten dach vã || Nouember, tot opden rr. van Ja = || nuario anno rciiij. || Met oock hoe veel Turcken vatter ver= || slagen ende doot geblenen zyn. || (ornament de composition typographique) || Tot Bruessel. || By Rutgeert Velpius Boeckuercooper inden || Gulden Arent byt Hoff. || Neade Copye ghedruct binnen weenen || by Leonart NASSINGER. 1594."

Bucarest, Bibliothèque de l'Académie de R. P. R., S. 3104. 8 feuilles non chiffrés. Texte: 129 × 87 mm. C'est le seul exemplaire connu, et qui vient d'être signalé et décrit pour la première fois.

2. „VERA,E SPAVENTOSA || RELATIONE || DELL' INCENDIO SUCCESSO || NELLA CITTA DI BUDA || Metropoli de Regno d'Ungheria, || Nella quale, oltre il gran numero de'Morti, e stroppiati, || si contegno diuersi accidentii succeduti || a quei Cittadini. || (xilogravure représentant un détail de l'incendie) || in RONCIGLIONE || Nella Stamperia di Egidio Toselli. MDCLXIX. || Con licenza de' Superiori." (A la fin:) „Questo e l'incendio di Buda, nel quale non vi è altro del mio, che l'hauerlo tradotto dall' idioma d'Vngharia(sic !) nel nostro Italiano, e con tal fine à V. P. bacio le mani. Di Vienna li 20. di Juglio 1669."

Bucarest, Bibliothèque de l'Institut d'histoire, II. 5110. L. 2 feuilles non chiffrés. Texte: 215 × 160 mm.

DINU A. DUMITRESCU

Az esztergomi „Bibliotheca" Fugger-gyűjteményének eredete. A Fugger-gyűjtemény a XVII. század elején került LIPPAY prímás közreműködése folytán a főszékesegyházi könyvtárba. Az augsburgi FUGGEREK a XV. század óta mint kereskedő, bankár és

[1] Carl GÖLLNER: *Tárcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts.* I. Band (1501—1550). Bucuresti, Editura Academiei R. P. R.; Berlin, Akademie-Verlag G. m. b. H., 1961.

vállalkozó üzletemberek, nagy szerepet játszottak az európai gazdasági és politikai életben. Nagystílű tudománypártolásukkal tűntek ki, különösen régi könyveket, klasszikus auktorok kódexeit vásárolták és halmozták fel gyűjteményeikben. A Fugger-féle könyvtárak az idők folyamán sok ágra szakadt család tagjai birtokában mintegy 150 évig együtt voltak. A harmincéves háború után Augsburgon kívül a nagyobb könyvtári központokban, Münchenben, Heidelbergben, Rómában és Bécsben még megtalálhatók voltak, később azonban széles körben szétszóródtak és az említett központok mellett a Vatikán, Harburg, Wolfenbüttel, Esztergom is jelentősebb őrzőhelyek lettek.

Lippay prímás címere mint exlibrise.

Paul LEHMANN, aki a régi könyvtárak történetének kiváló szakembere, évtizedes munkásságának eredményeként most adta ki a Fugger-család könyvtárainak történetét.[1] Esztergomi tudományos körök hagyományaként a Fugger-gyűjtemény PÁLFFY Miklós Fugger-rokonsága révén került LIPPAY prímáson keresztül a Bibliothecába. Ez a vélemény azonban, amelyet STRIEDER J. állásfoglalása[2] is alátámasztott, nem oldotta meg a könyvtár keletkezésének kérdését. STRIEDER szerint idősb FUGGER Antal — aki 1525—1560-ig a Fugger-család feje volt — közép- és nagyformátumú és többnyire szép fehér pergamentbe kötött, préselt arany vignettával ellátott könyvei a magyarországi Bibersburg (Vöröskő) várkastélyban voltak elhelyezve. Bibersburg — ma Czerveny Kamen — várkastélyt még IV. BÉLA építtette felesége részére az 1230—40 időszakban. Sok tulajdonosváltozás után II. LAJOS alatt királyi birtok lett, majd I. FERDINÁNDtól a Fuggerek

[1] LEHMANN, Paul: *Eine Geschichte der alten Fuggerbibliotheken*. I. Teil. 1956. I. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen.

[2] Zentralbl. f. Bibl.Wesen. 1933. 453. l.

vásárolták meg. Tőlük beházasodás és vásárlás folytán a PÁLFFY család birtokába került. Lehet, hogy Antal az itt felállított családi könyvtárat ajándékozta az esztergomi érseki könyvtárnak.

LEHMANN könyve a könyvtár eredetét egészen más megvilágításba helyezi. LEHMANN megállapítása szerint STRIEDER ezzel a véleményével súlyos tévedést követett el és erősített meg. Az esztergomi Fugger-könyvtárnak ugyanis semmi köze sincs az idősb Antal (Anton der Ältere)-féle gyűjteményhez, mert Antal 1560-ban meghalt és az esztergomi könyvek jó része az 1560—1610 közötti időből származik. A kérdést bonyolultabbá teszi, hogy később kelt könyvjegyzékek és családtörténeti adatok szerint a Fuggerek családjában több Antal fordul elő és kétséges, hogy egy későbbi Antal birtokába került az 1560-ban elhalt Antal könyvgyűjteménye, amelybe később kiadott könyvek kerültek. Idősb Antal könyvtárának sajnos még nem ismerjük a jegyzékét, a rendelkezésre álló adatok alapján pedig nehéz arra a kérdésre felelni, hogy milyen könyvek voltak az idősb Antal birtokában és hogy azok hová kerültek. LEHMANN eddigi vizsgálatai is csak részben tisztázták ezt a kérdést, mert idők folyamán sok könyv megsemmisült vagy más személyeknek eladatott, elajándékoztatott. Egyesek később vásárlás vagy csere folytán ismét visszakerültek a család birtokába, úgyhogy emiatt nehéz az idősb Antal féle gyűjteményt rekonstruálni. Ezzel a kérdéssel HARTIG[3] is foglalkozik, de az ő megállapítása is téves, mert az esztergomi Fugger-könyveket ő is az idősb Antal gyűjteményével próbálja azonosítani.

Hogy a Fugger családban élt Antalok között az áttekintést lehetővé tegyem, LEHMANN adatai alapján összeállítottam a Fugger családfa tekintetbe jöhető részét:

Nordendorfi ág — Georg d. Ältere, † 1506 — Kirchberg-Weissenhorni ág

Anton d. Ältere, † 1560

Markus, 1529—1597

Anton, 1563—1616
(Oberndorf, Niederalfingen és Duttenstein ura)

A Fugger család más ágából származó gyűjtő volt a gyermektelenül elhalt

Raymund der Jüngere, 1528—1569
(„Raymund d. Oheim", akinek könyvgyűjteményét 1576-ban Anton sen. örökölte)

Raymund d. Ältere, 1489—1535
(felesége Katharina Thurzó)

Georg, 1518—1569

Anton Sen., 1552—1616
(az esztergomi Fugger könyvtár eredeti tulajdonosa)

Raymund Heinrich, 1616—1656

(mostohaapja Johann Othmar von Dettlingen)

A XVI. századtól kezdve az Antal és a Raymund ágak fiai versenyeztek egymással, régiségek, műemlékek és tudományos művek gyűjtésében. Raymund utódai sikeres könyvtáralapítók voltak. Idősb Antal (†1560) sarja, Márkus (†1597) sem maradt el sokban mögöttük könyvei számával és értékével. A nordendorfi ágból származó „Anton

[3] HARTIG, Otto: *Die Gründung der Münchener Hofbibliothek*. München 1917.

der Ältere"-ről LEHMANN megállapította, hogy már csak azért sem lehetett a szóban forgó könyvtár tulajdonosa, mert 1560-ban meghalt. Az esztergomi gyűjtemény provenienciája igen szépen követhető a kirchberg-weissenhorni ág vonalán, ahol az 1518—1569 közt élt „Georg" az adatok szerint eredményes könyvgyűjtő volt. Fia, az 1552—1616 között élt „Senior Anton" tovább gyarapította a könyvtárat és a Fugger-család egy másik ágából származó, gyermektelenül elhúnyt könyvgyűjtő „Raymund der Jüngere"-től (1528—1569) — aki nagybátyja volt „Senior Anton"-nak — 1576-ban örökségképpen megkapta könyvtárát. „Senior Anton" utóda és örököse „Raymund Heinrich" (1616—1656), akinek a könyvtárat eladó „Johann Othmar von Dettlingen" volt a mostohaapja.

A családfa áttekintése után megértjük, hogy a Fugger könyvek bekötési tábláján levő „Sen. Anthon" felirat — amely az 1552—1616 között élt Antal exlibrise volt, tévesz-

Anthon Fugger exlibrise évszámmal (1586)

tette meg azokat a kutatókat, akik a családfán „Anton der Ältere" néven szereplő, 1560-ban meghalt Fuggert vélték „Senior"-nak. A nordendorfi ágból származó, 1563-ban született és ugyancsak 1616-ban meghalt „Anton der Jüngere"-nél 11 évvel idősebb volt, ezért nevezték „Senior"-nak. A könyvgyűjtő „Senior Antal" tehát 1576-ban örökölte nagybátyja, „Raymund der Jüngere" könyvtárát, mely tőle fiára, „Raymund Heinrich"-re szállt és ez a gyűjtemény került lényegében vásárlás folytán Magyarországra.

A könyvtár vándorlásának körülményeit LEHMANNig sem magyar, sem német kutatók nem kísérelték megoldani. A Fuggerekkel sógorságban álló PÁLFFY Miklósra és a bibersburgi (Vöröskő) várkastélyra gondoltak, mivel Bibersburg 1586-ban került a PÁLFFYak kezébe és a könyvek jó része „Anton Fugger" exlibrisét és az 1586-os évszámot viseli. Az 1586-tal keltezett exlibrist megtaláljuk későbbi nyomdatermékeken, sőt olyan köteteken is, amelyekről nem tételezhető fel, hogy valaha Magyarországon lettek volna. Valószínű tehát, hogy ezt az exlibrist később is használták a Fuggerek. Amíg tehát a PÁLFFYakkal való összefüggés erősen bizonytalannak tűnik fel, megerősítettnek kell elfogadnunk, hogy LIPPAY György magyar prímás († 1666) az 1681 darab Fugger-kötetet külföldről, Bécsből szerezte be.

LEHMANN évekkel ezelőtt, amikor rövid látogatást tett Esztergomban, megtekintette a Bibliotheca Fugger-gyűjteményét és leírta, hogy a könyvek bekötési tábláján

három különböző nagyságban háromféle superexlibrist talált, részben az 1568-as évszámmal, részben anélkül. Amennyiben az évszám megvan, vagy közvetlenül a Fugger címer mellett van elhelyezve, vagy fent az „Anthonii Fugger" felirat alatt. A könyvek állományában jogbölcselet, teológia és történet van erősen képviselve, asztronómia és alchimia kevéssé. Kéziratokat nem talált. Fitz József közölte Lehmannnal, hogy a budapesti Egyetemi Könyvtárban Inc. 715. szám alatt levő „Postille des Nicolaus de Lyra Venedig" 1489 (Hain 3168+) négy kötetén „Anton Fugger" exlibris található. Továbbiakban Lehmann számos példát hoz fel arra, hogy Európa különböző gyűjteményeiben Fug-

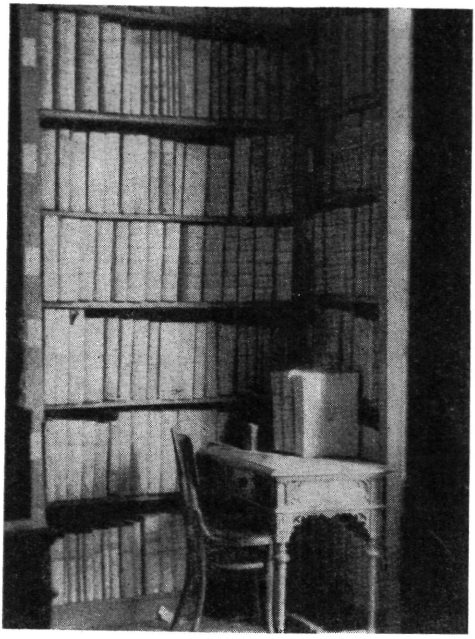
Anthon Fugger exlibrise

ger címerrel ellátott könyvek vannak, amelyek kimutathatóan Fugger könyvtárból származnak. Lehmann római, Vatikáni kutatásai közben megtalálta az esztergomi könyvek jegyzékét is: *Catalogus librorum bibliothecae illustrissimi et generosissimi domini piae memoriae domini Anthonii Fuggeri senioris in Kirchberg et Weissenhorn* etc."[4]

Nagyrészt a XVI. század második feléből és a XVII. század elejéről származó nyomtatványok (1616-ig) és nehány incunabulum. Ez az állomány 1681 kötet, szám szerint egyezik az esztergomi gyűjteménnyel. Lehmann megállapítása szerint a Barberini katalógus valamivel több kötetet tüntet fel, mint amennyit Esztergomban őriznek. Köln város történelmi levéltárában őrzött latin nyelvű Barberini kéziratok között talált Lehmann egy másik, nem teljes Fugger katalógust is, amelynek címe: „*Catalogus bibliothecae Fuggerianae a P. Georgia Raw S. J. factus*".[5] A jezsuita Raw a Fugger könyvtárakat katalogizálta és állítólag szakokba rendezte. A jegyzékelt könyvek megjelenési évszáma itt is 1616-ig terjed, a kötetszám 1681 darab, amely ugyancsak egyezik az esztergomi kötet-

[4] Ms. Barberin. lat. 3181 (2985), 3182 (2986), 3203.
[5] *Jesuiten Acten*, Varia, no 743.

számmal. Az a tény, hogy a könyvjegyzék 1616 körül — sőt ami valószínű, a teljes szövegű Barberin. 3203., Antal 1616-ban bekövetkezett halála után — készült el, és az a megfigyelés, hogy Németországban és Angliában könyvek egész sora található, amelyek jelenléte Magyarországon nem állapítható meg, azt bizonyítják, hogy a gyűjtemény nagy része nem 1586-ban, hanem jóval 1616 után került LIPPAY György prímáshoz, míg egyes kötetek előbb Németországban maradtak. A könyvtár utolsó Fugger tulajdonosa „Raymund Heinrich" (1616—1656) — sen. Antal fia volt. A jezsuita RAW a könyvtárat Német-

Részlet a „Bibliotheca" Fugger könyvtárából (jól kivehető a kötetek fehér pergament kötése és az asztalon levő köteten a címer (superexlibris) helye.

országban „Raymund Heinrich"-nél leltározta, 1642-ben a könyvtár nagy részét „Raymund Heinrich" nevelőapja, „Johnn Othmar von Dettlingen" eladta. Bizonyíték erre az a nyilatkozat, amelyet LEHMANN 1937. ápr. 21-én Götz von PÖLNITZtől, az augsburgi Fugger-féle levéltárból másolatban megkapott. Ennek a fontos és sok tekintetben perdöntő okiratnak magyar szövege a következő:

„Én scharlachberkhaimi Johan Othmar ab Dettlingen, ezennel elismerem, hogy méltóságos Heinrich Raymund Fugger urnak, Kirchberg és Weissenhorn grófjának, az én igen tisztelt mostoha fiam uramnak tulajdonát megillető könyvtárat, mindazonáltal az én igen tisztelt fentnevezett mostoha fiam uramnak előzetes tudtával, 1642. évben Bécsben 3300 arany forintért eladtam, mely összeget által is vettem. Mely summának kifizetése annakidején kellőképen el fog számoltatni. Melynek bizonyságául mellékelem nemesi pecsétemet és sajátkezű aláírásomat.

Innsburg, 1643. okt. 30. Johan Othmar von Dettlingen mp."

LEHMANN véleménye szerint itt az esztergomi könyvtár eladásáról van szó. Az a magyar hagyomány tehát, amely a PÁLFFY Miklós Fugger rokonságával operál, nem oldja meg a könyvtár eredetének kérdését. Sokkal valószínűbb az, hogy LIPPAY György prímás a gyűjteményt 1642—43-ban Bécsben megvásárolta és residenciájába, Nagyszombatba vitette. LEHMANN szerint az sem lehetetlen, hogy a könyvtár maradványai még ma is megtalálhatók Csehszlovákiában, Trnavában (Nagyszombatban). Ezt a feltevést újabb irodalmi adatok támogatják. 1955-ben megjelent cikkében LIPTÁK megjegyzi,[6] hogy a „Fuggerek igen nagy jelentőséget tulajdonítottak szlovákiai birtokaiknak, Pozsony melletti Bibersburg várkastélyukban könyvtárat állítottak fel, amelyet a nagyszombati főkáptalan kapott meg. A fehér bőrkötésbe kötött könyvek a Fugger-család aranynyomású címerével vannak díszítve és ezt a feliratot viselik: „Anthonii Fugger 1566 (!)". A Fugger név úgylátszik hosszú ideig nem oltódott ki és női ágon tovább élt a THURZÓ-nak 1636-ban történt kihalása után a PÁLFFY grófi családban". Az itt adott leírás egyezik azokkal a tényekkel, amelyeket LEHMANN 1933-ban tett, rövid ideig tartó esztergomi látogatásakor tapasztalt, csakhogy a téves 1556 helyére 1586-ot kell behelyettesíteni. A könyvtár bibersburgi — habár ideiglenes — elsődleges felállítását LEHMANN nem tartja bizonyítottnak, azt pedig, hogy később megvásárlás után, sokáig Nagyszombaton őrizték a Fugger könyvtárat, a templomtörténet is igazolja. Amikor ugyanis 1543-ban a törökök elfoglalták Esztergomot, VÁRADI Pál prímás székhelyét és a főkáptalant Nagyszombatba helyezte át. Ott székelt LIPPAY György prímás (1642—1666-ig), aki a könyvtárat Bécsben megvásárolta és székhelyére vitette. Csak 1820-ban költözött vissza a prímási szék és a főkáptalan — és ezzel együtt gyűjteményei — Esztergomba. Ha tehát LIPTÁK Nagyszombatban újabban Fugger könyveket látott, úgy azokat vagy a költözködéskor hagyták ott, vagy a második világháborúban vagy röviddel azután Esztergomból Nagyszombatba visszaszállították. Ez azonban valószínűtlen, amint azt LEHMANN is megjegyzi.

Az esztergomi Bibliotheca Fugger könyvgyűjteménye egyik legnagyobb jelentőségű bibliográfiai problémája, nemzetközi híressége a magyar könyvtártörténetnek. Alig ismerten, mondhatni elhanyagoltan lapul meg az esztergomi Bibliotheca egyik termében, mindenkitől megbámulva, de érdeme szerint senkitől nem méltányolva és feldolgozva. LEHMANN alapvető kutatásaira támaszkodva, magyar könyvtárszakértő körökre vár a feladat, hogy a gyűjtemény köteteit egyenként átvizsgálják, azok sorsát, értékét és a magyar könyvtárak állományában elfoglalt helyüket megállapítsák és méltassák.

BORBÉLY ANDOR

Két kiadás és könyvmeghatározás Az *e*-hangok vizsgálatának egyik eredményeképpen 1908-ban megállapítottam, hogy a nyomdászok a XVI. században nem ragaszkodtak a szerzői kézirat vagy új kiadásnál az első kiadás helyesírásához, hanem a maguk jobbnak vélt helyesírását alkalmazták. Amikor HELTAI Gáspár újra kiadta VERBŐCZY *Decretumá*nak magyar fordítását, mely először Debrecenben jelent meg HOFFHALTER Rafael nyomásában, az előszóban azt írta: „el hántam à nehez Orthographiát ... és a szokottra hosztam" (Nyelvtud. Közl. XXXVIII. 56—62 ll). Ugyanakkor és ugyanott megállapítottam, hogy MELIUS JUHÁSZ Péter műveit a különböző nyomdák különböző helyesírással nyomták ki, viszont a HELTAI Gáspár nyomdájában megjelent, különféle szerzőktől való művek ugyanegy helyesírással vannak nyomtatva: a HELTAI Gáspáréval. SYLVESTER János helyesírása

[6] LIPTAK, J.: *Bayern und das Karpathendeutschtum*. Festschrift des Karpathendeutschen Bundestreffens. Augsburg, 1955.

különböző műveiben, s azok újabb kiadásaiban nem azonos fő művének, az *Vj Testamentum* fordításának a helyesírásával, s a halála után Bécsben megjelent második kiadás (1574) nyomdásza, helyesebben magyar lektora vagy korrektora, vagy sajtó alá rendezője szintén elvetette az első kiadás helyesírását, s újjal cserélte fel. E második kiadásban feltűnő az is, hogy a lektor (korrektor) SYLVESTER í-ző nyelvét, mely a XVI. század második felének könyveiben nem volt használatos, majdnem változatlanul megtartotta, persze talán nem azért, mert szép magyarságúnak tartotta, bár nem lehetetlen, hogy az i-ző nyelvjárás számára sem volt szokatlan, hanem inkább azért, mert az *Vj Testamentum* teljes szövegének más, *e*-ző, vagy *ö*-ző nyelvre való átírására nem vállalkozott.

Íme, a helyesírás különböző voltából nem következik az, hogy két különböző helyesírású nyomtatott művet nem írhatott egy és ugyanazon szerző. A több kiadásban megjelent régi, 1711 előtti magyar könyveket még senki sem vizsgálta át abból a szempontból, hogy az új kiadások nyelve (hang,- alak-, mondattan) és helyesírása milyen változásokat mutat. Elsősorban a bibliafordításokra, katekizmusokra, énekeskönyvekre gondolok, amelyek egy-két század alatt sok nyelvi és helyesírási fokot értek meg. A nyomdász (lektor) az élő nyelv mellett avultnak érezhette az előző kiadványok nyelvét és helyesírását, s az utóbbin bátran változtatott, az előbbin, a nyelven, bizonyára óvatosabban, mert bibliai szöveg nyelvén való változtatás eretnekséget jelenthetett volna.

BENKŐ Loránd *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában* című műve (1960) mélyreható figyelmet szentelt e kor nyomdaiparának, anyagi, személyzeti viszonyainak, a nyomdászok munkájának, pl. hogyan „viszonyultak a kézirat hangtani-helyesírási állapotához", a cenzúrai példányoknak, az azonos nyomdákból származó nyomtatványok egymáshoz való viszonyának stb. E számtalan részletkérdésre kiterjedő, nagyigényű tanulmány tisztázza a XVIII. század utolsó három évtizedének normalizálási törekvéseit az irodalmi nyelv és helyesírás terén és az írásbeliség számos jelenségében (hosszú magánhangzók jelölése, *ö*-zés, *a*-zás, *o*-zás, *ü*-zés, az *-it, -itt, -ít, -ítt, -ét, -étt, -ból, -ből, -búl, -bűl*, mássalhangzók kettőzése stb.) jut el helyes megállapításokhoz. 250 szerző 600 művét tanulmányozta át és eredményei a nyelv-, nyelvjárástörténet, helyesírástörténet, irodalomtörténet, könyvtörténet nagy gazdagodását jelentik. E pontos, minden nyelvi és helyesírási jelenségre kiterjedő vizsgálódások és nyelvtörténeti megállapítások nagy segítségére lehetnek a könyvtörténetnek egy-egy szerző, címlap-, évszám, nyomda-, helynélküli mű milétének megállapításához. A könyvtörténet szempontjából azért találtam örvendetesnek BENKŐ Loránd művének megjelenését, mert reméltem, hogy e kor művei nyelvének és helyesírásának pontos ismertetését nyújtja és ezzel megkönnyíti könyvtörténeti problémák megoldását, mint például:

hol és mely nyomdában jelent meg ZAKKARIÁSnak, a pápa titkos író-deákjának egy eretnek által kiadott „olasz nyelvből fordított levelei", 1786-ban? E névtelen mű szerzőjének, illetőleg magyar fordítójának nevét és életrajzát már ismerjük, de nem tudjuk, hogy a mű hol és mely nyomdában jelent meg;

hol és mely nyomdában nyomták a „HANNRIÁSNAK SZERZŐJE" által írt, „egy M** által" frantziából fordított, 1791-ben megjelent művet?

hol és mely nyomdában nyomták *„A fel fedezett titok"* című szabadkőműves regényt 1790-ben?

és a szerző, hely, nyomda megnevezése nélkül kiadott lázító apró nyomtatványok, brosúrák nagy tömegét?

Ez kétségkívül fontos és nehéz munkát, aprólékos kutatást igényel, melyet nem részletkutatásokkal foglalkozó tudósok lenézéssel vagy elnézéssel emlegetnek, pedig a részletek ismerete nélkül nem lehetséges helyes összefoglalás. A felvilágosodás korabeli könyvek nyelvi megismerésére, szükség esetén felismerésére (töredéknél) jó

kalauz BENKŐ műve. Garmadával olvasunk benne efféle megállapításokat: LÁTZAI művének, a *Keresztyén Kathekizmus*nak (Győr, 1791) nyelvében teljesen norma szerinti megoldásokat találunk: *háború, keserű* (hosszú véghangzóval), *szólít, épít* (hosszú *í*-vel), *házból, kertből* (*ó, ő*-vel és nem *ú-, ű*-vel) stb., *számosan, szivesen* (egy *s*-sel), stb., *olly, ollyat* stb., *kezét, fejét,* (*é*-vel) stb., tiszta *e*-zés, szabályos labiális illeszkedés, norma szerinti *ly*-ezés, norma szerinti *é∼í*, és *a∼o* hangviszony stb. stb. egytől egyig fakadhattak a szerző északkeleti típusú provinciális köznyelvéből, anélkül, hogy az irodalmi nyelvi szokásokat esetleg tüzetesebben ismerte volna . . . (380 lap). Vagy: a *sereghezz, kihezz, máshozz* írásmóddal kapcsolatban megállapítja, hogy „Ezeket RÉVAIN kívűl senki sem használja, hanem mindenki az egy *z*-s norma szerint ír." E megállapítások miatt BENKŐ művét magyar könyvtári szakemberek haszonnal forgathatják meghatározásoknál.

Az új kiadások kérdésével nem először foglalkozom. (Vö. Magy. Könyvszle 1938, 158—160, 272—275, 1956, 244, 1957, 61—63).

Hogy egy újra kinyomtatott mű új kiadás-e, azt nem mindig tüntették fel a címlapján, különösen akkor nem, ha az új kiadás rabló-kiadás, azaz a szerző, kiadó, előző nyomda tudta, engedélye, hozzájárulása nélkül jelent meg. De ha maga a kiadó (nyomda), a tulajdonos rendez sajtó alá új kiadást, az sem tü ıteti fel ezt mindig a címlapon, sem bent, az előszóban. ILLYÉS István *Fasciculus Miscellaneus* című prédikációs könyve először 1710-ben, másodszor 1725-ben jelent meg, Nagyszombatban, „az Academiai bötükkel". Nincs feltüntetve az 1725-iki kiadáson, hogy második kiadás. Ez első pillantásra úgy is hat, mintha hasonmás kiadása volna az elsőnek, (ami persze e korban még képtelenség), s csak tüzetesebb megvizsgálás után derül ki, hogy a második kiadás címlapján az ILLYÉS szó É betűjének az ékezete az Y fölé van szedve és a virágfűzér-dísz egészen más, mint az elsőn. A szerző, „Sámándriai püspök, Sz. Jóbi apátur, Esztergam-Nagy Prépost, és Canonok" volt, anyagi és szellemi hagyatéka felett az egyház rendelkezett, mely bizonyára nem fizetett tiszteletdíjat ILLYÉS örököseinek, — ha voltak is. A nagyszombati jezsuita nyomda a szerző halála után tizennégy évvel ugyanazokkal a betűtípusokkal, csak helyenként más, nagyságban eltérő iniciálékkal, általában ugyanazokkal a fejlécekkel és záródíszekkel, de más elhelyezésben, majdnem mindenütt ugyanazon sor- és lapkezdésekkel, végződésekkel nyomtatta ki a második kiadást. Betű eltérések: 1710 búcsus, 1725 búcsús, coelorum — Coelorum, Clara — Clára, fene — fenne, oroszlányok — oroszlyánok stb. E példák bizonyítják, hogy az 1725-ös kiadás nem fennmaradt cruda felhasználása, hanem újraszedés. (L. Magy. Könyvszle. 1957. 63).

Visszatérve a BENKŐ által tárgyalt korba, vizsgáljuk meg a *Jó illatú Rózsás kert* (Ny. Egerben a' Püspöki Oskola betűivel, 1775) és a *Jó illatú Ró'sás kert* (Ny. Pesten TRATTNER betűivel, 1795) című művet. Nem tudni, ki a mű szerzője. Hogy TRATTNER nem ennek megrendelésére nyomtatta ki a *Rózsás kert*et, azt bizonyítja a helyesírás eltérése. Az egri püspöki nyomda a katolikus, TRATTNER a református helyesírást használja.

Eger: nyólczadik, kilenczedik, dicséret.
Trattner: nyóltzadik, kilentzedik, ditséret.
Eger: adgyad, magasztallyad, bocsánattyát.
Trattner: adjad, magasztaljad, botsánatját.

A szerző, katolikus imakönyv szerzője, katolikus. Ha művét második kiadásra TRATTNER-nak ajánlotta volna fel, bizonyára megkövetelte volna, hogy a katolikus helyesírás szerint nyomtassák ki. Ez az imakönyv az első kiadás után húsz évvel már valószínűen gazdátlanul hevert. TRATTNER a keleti irodalmi nyelvi kiejtést követő literátus embert bízott meg az új kiadás sajtó alá rendezésével, aki a nyugati irodalmi nyelvi típust keleti nyelvtípussá alakította át:

Eger:		Trattner:	
örömem		örömöm	
bőcstelenségért		betstelenségért	
üdöben		idöben	
alázatossan		alázatosan	
irásibúl		irásiból	
naprúl		napról	

A *Rózsás kert* feltehetően jogtalanul került TRATTNERhez, s a rabló kiadások közé sorolandó. Ki volt a mű szerzője, s ki volt a második kiadás átdolgozója és sajtó alá rendezője, még ezután állapítandó meg.

*

Id. HARSÁNYI István „XVIII. századi nyomtatványok eddig ismeretlen szerzői" című, posthumus dolgozata KAZINCZY Ferencz könyvtárának katalógusa alapján hat műről állapítja meg, kik voltak a szerzői. (Magy. Könyvszle. 1939. 187—190.).

PAYR Sándor történetíró annak a gyanújának adott kifejezést, hogy a *Zengedező Mennyei Kar* 1735 és 1747. évi, száz énekkel bővített kiadásait, melyeken: „Augustában nyomtatott 1735 (és 1747) eszt. Találtatik Kőszegen LUDVIG Jánosnál" jelzés van, titokban Kőszegen vagy talán Pozsonyban nyomták. Az *Arany Lánc* címlapján is ugyanaz a rejtett nyomdahely látható: „Augustában 1760". Győrben (1734-ben és) 1743-ban adták ki az énekes könyvet „Frankofurtum, 1743" jelzéssel. Payr azt állította egy levelében, hogy biztos adatai szerint Pozsonyban a róm. kath. Speiser nyomtatott bibliákat 1730 körül, titokban, Amsterdam és Utrecht jelzéssel (Magy. Könyvszle. 1939. 190).

ZOVÁNYI Jenő „Könyvrészletek nem a maguk helyén" című cikkében a töredék könyvek kiegészítéséről s az ezzel kapcsolatban észlelt tévedésekről ír, megállapítván, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárában HELTAI Gáspár egyik művének elején DÁVID Ferenc egyik művének előszava olvasható. Viszont DÁVID Ferenc kérdéses művének függeléke a múzeumi és akadémiai példányokban nincs meg, ellenben megvan más művek példányához csatolva. (Magy. Könyvszle. 1939. 199—200).

A magyar könyv történetének számos olyan kérdése van, amelyek megoldásához a magyar nyelv és helyesírás-történet hasznos támogatást nyújthat.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN

Régi könyveink történetéhez. *Pázmány Kalauzának harmadik kiadásáról.* PÁZMÁNY Péter *Isteni igazsagra vezerloe kalavz*-a 1613-ban Pozsonyban megjelent első kiadásának címlapkeretét P. I. monogramista metszette, talán Bécsben. Lehet, hogy a levonatok is ott készültek s csak a négyzetes mezőben kiszedett címet nyomták az egész szöveggel együtt Pozsonyban. A rézlap maga elkallódott vagy sohasem is volt Pozsonyban s ezért vált szükségessé, hogy azt az 1623-ban ugyancsak Pozsonyban megjelent második kiadás (RMK, I: 532. sz. s nem 1707. sz., ahogy PATAKY Dénes *A magyar rézmetszés története.* Bp., 1951. c. művében jelzi) részére újra elkészítse BID[ENHART] Tóbiás, aki VARJU Elemér közelebbről meg nem okolt állítása szerint (Magy. Könyvszle. 1898, 343. 1) pozsonyi polgár volt.A jó BIDENHART nem igen erőltette meg fantáziáját. A portálé két oldalán elég híven másolta le a négy fülkét a szentekkel, de a keret felső részének volutáit elhagyva a két térdeplő angyal közé helyezett Patrona Hungariae jobbjára Sz. Adalbertet, baljára Sz. Mártont állította. Az alsó pántban beérte egyetlen amorettel, aki az egyik kezében az ország, s a másikban PÁZMÁNY címerét tartja. A négyzetes középmezőt ovális keretteł látta el s ebbe metszette a könyv címét. (Sokfelé közölt hasonmásai egyikét l. PATAKY

i. m. 293. l.) Ennek a címlapnak eredeti lemeze még 1710-ben is a pozsony-nagyszombati nyomda birtokában volt s ezt némi módosítással ILLYÉS András *Brevis norma vitam sapienter instituendi* c. 8-rétű munkája (RMK II: 2404. sz.) összehajtogatott mellékleteként újra fölhasználták. (Hasonmása: *A K. M. Egyetemi nyomda története.* 63. l.) Ezt látva különösnek tetszhetik, hogy a *Kalauz* 1637. évi harmadik kiadásánál (RMK. I: 673. sz.) nem használták fel, hanem beérték egyszerű szedett címlappal. Erre a különös eljárásra feleletet keresve, nem zárkózhatunk el az elől a föltevés elől, hogy PÁZMÁNY egyik rajongója, aki a rézmetszésben is járatos volt, a maga munkájával akarta nemrég elhúnyt jótevője főművét díszíteni. Ez a lelkes tisztelő nem volt más, mint a XVII. század legtehetségesebb bár műkedvelő magyar rézmetszője, SZELEPCHÉNYI György, a későbbi esztergomi prímás. SZELEPCHÉNYI, aki Pázmány jóvoltából Rómában nyerte legfőbb kiképeztetését, a nagy kardinálisnak ajánlott s Rómában 1634-ben kinyomatott *Propositiones theologicae* c. értekezését négy maga készítette rézmetszettel látta el. (L. VAYER Lajos: *Szelepcsényi György, a művész.* Bp., 1937. 12. l. Klny. A Domanovszky-emlékkönyvből.) E metszetek legjelentősebbike a címlap: PÁZMÁNY dús keretbe foglalt, pompásan sikerült arcképe. Ez a címkép magára vonván a pozsonyi nyomda vezetőinek figyelmét, rávették SZELEPCHÉNYIt, hogy készítse el PÁZMÁNY arcképét *A ... minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokról [szóló] predikaciok* (Pozsony, 1636. RMK. I: 663. sz.) számára. SZELEPCHÉNYI e célra felajánlotta azt a Pázmány-portrét, amelyet VAYER megállapítása szerint még 1632-ben metszett Rómában, s amelyet Lucas KILIAN egy 1622-ben készült s Theophrastus jeruzsálemi pátriárkát ábrázoló arcképéről kölcsönzött keretbe foglalt. (VAYER, i. m. 10. l.) E föltevésünket arra a tényre alapítjuk, hogy a metszetnek ma ismert egyetlen levonata a *Predikációk*-nak abban a SZABÓ által említetlen példányában maradt fenn, mely az esztergomi prímási könytár tulajdona. De SZELEPCHÉNYI nem érte be ennyivel, hanem arra is ajánlkozott, hogy a *Kalauz* új kiadásához új címlapot is készít. Mintául ehhez nem BIDENHART metszetét vette, hanem P. I. monogramista egységesebben fölépített címlapját. Az oldalfalak elé helyezett fülkéket elhagyva, helyükbe az „isteni igazság"-ot hazánkban meghonosító két főszemélyiség, Sz. Adalbert püspök és Sz. István király nagyobb méretű alakját állította. A predellaszerű alsó részben a címert tartó puttók kezébe nem az ország, hanem PÁZMÁNY címerét adta, míg a koronás országcímert a két szent talapzatán helyezte el. Hogy a téglány alakú középrészbe PÁZMÁNY arcképét vagy a mű címét véste-e, azt ma már nem tudjuk eldönteni. SZELEPCHÉNYI metszetével nagymérvű egyházi elfoglaltsága következtében, mely akár mint szemperi plébánosnak, akár mint esztergomi kanonoknak nehezedett a vállaira, úgy látszik nem készülhetett el idejében s ezért jelent meg a *Kalauz* 1637-ben rézmetszetű címlap nélkül. Maga a lemez a nyomda raktárába s azzal együtt utóbb Nagyszombatba került, s itt feküdt addig, mígnem ILLYÉS András *Keresztyen eletnek peldája* (Nagyszombat, 1705. RMK, I: 1707. sz.) díszítésére használták fel. (Mint e kiadvány díszlapját említi PATAKY, i. m. 124. l. A Széchényi Könyvtár példányából ez a díszlap hiányzik.) Ekkor a téglány alakú középmezőből a *Kalauz* címét vagy szerzője arcképét eltávolítva, helyébe a Sz. Család egy szokványos ábrázolását toldották be s PÁZMÁNY címere fölé rávésették az Illyését. (Kisebbített hasonmás: *Műv. tört. Ért.* 1955: 216. l.) SZELEPCHÉNYI munkáját „a jobb oldali talapzat alján elhelyezett Ger. Szelepcsényi inv. et fecit" jelzéssel látta el. (L. SOLTÉSZ Zoltánné: *Szelepcsényi György ismeretlen rézmetszete.* Műv.tört. Ért. 1955.: 217. l.) Mint SOLTÉSZNÉ megállapította ezt a jelzést két vonás fedi s bizonyára ennek tulajdonítható, hogy PATAKI csupán a Pázmány-címer középpontja s a jobboldali talapzat között elmosódva látszó mesterjegyet vette figyelembe: *HF de Langraffen sc. Tyrnavia* és sorolta a műlapot utóbbi metszetei közé. SZELEPCHÉNYI szerzőségét SOLTÉSZNÉ tisztázta. Szerintem csak abban véti el a dolgot, hogy a Széchényi Könyvtár példánya alapján, mely PÁZMÁNY *Predikációi* 1695-iki kiadásának egyik példányába ragasztva maradt

ránk, utóbbi tartozékának véli s az átalakítást ennek megfelelően az 1694/95. évekbe helyezi. Minthogy az átalakító PÁZMÁNY címerét az ILLYÉSével helyettesítette, elképzelhetetlen, hogy a nyomda PÁZMÁNY művéhez szánta volna az átalakított metszetet. Ezt csakis a Széchényi Könyvtár-beli példány egykori tulajdonosa ragasztathatta ebbe a példányba. A *Prédikációk* 1695-iki kiadásának egyetlen más példányában sem fordul elő ez a metszet. Megállapításomat a Széchényi Könyvtár SOLTÉSZNÉ említette egyéb példányain kívül a budapesti Egyetemi és a pannonhalmi Bencés Könyvtár példányaira alapítom.

A lőcsei Brever-nyomda egyik mesterjegyéről. BREVER Lőrinc XVII. századi jeles lőcsei könyvnyomató egyik mesterjegyét (Ábrázolva: STEINHOFER Károly: *A könyv története* I: 26. l.) a *Magyar Nyomdászat* (1893: 50. l.) így írja le: „tojásdadalakú keretben Diogenes a lámpával s e körirattal: Laurentz Brever Buchdrucker zu Levtsch". A leírás egész helyes, csupán a két fa között álló szakállas, köpönyeges alak nem Diogenes, hanem tipográfusunk védőszentje, Lőrinc s amit a kezében tart az nem lámpás, hanem vértanúságának szimbóluma, a rostély.

Új alapítás volt-e a keresdi nyomda? „A Bethlen család ősi várában, Keresden — írja NOVÁK László — *(A nyomdászat története.* III. 52. l.) — BETHLEN Elek 1683 körül állított fel nyomdát, hogy 1679-ben elhalt bátyjának BETHLEN Farkas kancellár hátrahagyott munkáját ... hozza ki". E mondatból azt következtethetné az ember, hogy valami új nyomda alapításáról volna szó, pedig korántsem így áll a dolog. A keresdi officina nem egyéb, mint SZENCZI KERTÉSZ Ábrahám egykori nagyváradi nyomdájának része, mely előbb Nagyszebenbe menekült, majd KERTÉSZ halála után I. APAFI Mihály fejedelem átszállíttatta Kolozsvárra s tulajdonjogát átruházta a nagyenyedi és kolozsvári ref. kollégiumokra. A nyomdát 1684-ben bekövetkezett haláláig SZENTYEL Mihály vezette. A nyomdát ekkor — ha hihetünk M. TÓTFALUSI KIS Miklósnak *(Mentség* 24. l.) érzékeny veszteség érte. Bethleni BETHLEN Elek ugyanis a NOVÁK által is megemlített célra a nyomdát Keresdre vitette, ahol 1684 elején bele is fogtak BETHLEN Farkas munkája kiszedésébe. KIS Miklós adatát már DÉZSI Lajos is idézi *(Magyar író és könyvnyomtató a XVII. sz.-ban.* Bp., 1899. 113. l.) s így e körülményről NOVÁKnak is tudnia lehetett volna! Hogy Keresden semmiféle *új* nyomda sem létesült, azt közvetve azok az adatok is megerősítik, melyeket LUKINICH Imre közölt. *(Adatok a keresdi nyomda történetéhez.* Magy. Könyvszle. 1907. 287. l.) Ezek az 1684. és 1685. évekből kelt számadási följegyzések, melyek magától BETHLEN Elektől származnak, főleg a nyomdász fizetésére folyósított összegeket foglalják maguk-ban, míg dologi kiadásokra egészen jelentéktelen tételeket tartalmaznak. Így egy ízben „sotók s praelomhoz való egyetmások kiváltására" 2 frt 28 pénzt, másszor „srófházak foglalásáért" 1 frt 20 pénzt s ismét másszor „két srófok váltására" 1 frt 35 pénzt fizettek. Még a legjelentékenyebb tétel az a nyolc frt, amit a könyvnyomtató Kolozsvárra menet kapott bizonyára azért, hogy nyomdafestéket s más apróbb kellékeket szerezzen be rajta. Akár 1686-ban, akár 1690-ben, de annyi kétségtelennek látszik, hogy a Keresdre vitt nyomda visszakerült Kolozsvárra. A SZENTYEL-féle sajtó egy darabja 1896-ban még megvolt a kolozsvári ref. kollégiumban, rajta e kivésett sorral: Curavit Michael Veresegyházi. (L. FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története* 41. l.)

Volt-e Sopronban nyomda a XVII. században? Ha bibliográfusainknak hihetnénk, a XVII. században Sopronban is gyakorolták a könyvnyomtatás mesterségét. Így REXA Dezső Sopronii 1613 impresszummal idézi LACKNER Kristóf soproni polgármester *Coronae Hungariae emblematica descriptio* című munkáját, melyet CSAPLOVICS János 1836. január 27-ikén vásárolt meg gyűjteménye számára. (Magy. Könyvszle. 1913: 242. l.) Azonban e nyomtatvány nem volt meg az alsókubini Csaplovics-Könyvtárban s véleményem szerint nem is létezett. Valószínűleg az 1615. évi lauingeni kiadásról (RMK. III: 1156. sz.) van szó, melynek előszava „Sopronii Calendis Maij anno MDCXV" kelt. Nem kevésbé kétes azon

két hely és nyomda nélküli apróság soproni volta, melyeket ugyancsak REXA lokalizál Sopronba még pedig azért, mivel az egyik egy 1681. évi *Supplementum actorum hungaricorum comitalium Soproniensium* s a másik egy *Imago pacis ad C. Taciti Annalem I. Cap. X.* ezzel a *Supplementum*-mal teljesen azonos tipográfiai kiállítású. (Vö. Magy. Könyvszle. 1913: 347. l.) Minthogy a soproni *Acta comitaliá*-knak nem kellett szükségképp Sopronban megjelenniök, persze az *Imago pacis* soproni volta is fölötte kétes. Tekintve, hogy az 1681. évi soproni országgyűlés *Articuli*-jait BREVER Sámuel nyomtatta ki Lőcsén (L. Magy. Könyvszle. 1896. 75. l.) sokkal valószínűbb, hogy ez a *Supplementum* s ha az *Imago pacis* valóban ezzel megegyező kiállítású, úgy utóbbi is Lőcsén készült. HORVÁTH Ignác ugyanebbe a hibába esett, amikor az 1622. évi *Articuli*-t megtette soproni nyomtatványnak (Uo. 1896: 72. l.), holott azon sem a nyomtatás helye, sem a nyomtató neve nem szerepel. CSATKAI Endre: *Régi soproni könyvgyűjtők* stb. (Magy. Könyvszle. 1939: 55. l.) ugyan — forrásokra való hivatkozás nélkül — azt állítja, hogy Sopron városa „foglalkoztatott egy MOHR nevű vándornyomdászt", de ez szerinte 1619-ben történt. A városi levéltárban MOHR nyomdászkodásának semmi nyoma sem maradt fenn s HÁZI Jenő, Sopron város főlevéltárosa és történetírója, akit ebben az ügyben megkerestünk, semminemű Mohr-féle nyomtatványt sem ismer. Ugyanő tőle tudtuk meg, hogy DOBNER SEBESTYÉN Nándor XVII. századi soproni nyomdája is a mesék birodalmába tartozik. Ez a DOBNER SEBESTYÉN Nándor DOBNER Ferdinánd soproni polgármester fia volt s FIRTINGER szerint (Vö. Grafikai Szle. 1900: 141. l.) 1673-ban, NOVÁK szerint (I. m. III: 14. l.) 1692-ben állította fel szülővárosában kir. privilégium nélkül működő officináját. A *Grafikai Szemle* szerint mindössze néhány kis munka készült Dobner sajtóján hely és nyomdász megnevezése nélkül. FIRTINGER azt is megemlíti, hogy a Dobner-nyomdáról 1725-ben esik szó először, amikor a tanács március 2-ikán hozott határozattal megfenyegette, 1726. február 8-ikán pedig kir. parancsra hivatkozva végleg eltiltotta Dobnert a könyvnyomtatás gyakorlásától. HÁZI Jenő értesítése szerint DOBNERnek sohasem volt nyomdája, csupán betársult a STREIBIG-féle nyomdába, amely 1721 őszén vagy 1722 elején került át Kismartonból Sopronba.

Gr. Haller János Hármas Istóriájának címképéről. 1695-ben került ki M. TÓTFALUSI KIS Miklós kolozsvári sajtójából gr. HALLER Jánosnak a magyar irodalom szempontjából jelentős munkája, a *Hármas istória* (RMK, I: 1470. sz.), mely a főúri szerző áldozatkészségéből ízléses rézmetszetű címlappal ékeskedik. A díszes diadalív alól oroszlánoktól vont harci kocsin kivonuló hőst a címkép közelebbről nem ismert HOFFMANN nevű metszője az 1692. évre szóló *Calendarium Tyrnaviense* címképének négy oroszlán vonta quadrigájáról másolta le, még pedig minden valószínűség szerint Nagyszombatban, ahol részint egymagában, részint HERMANDTtal társulva a XVII. század végén és a XVIII. század elején meglehetősen élénk munkásságot fejtett ki, (PATAKY i. m. három különböző HOFFMANN közt osztja meg ezeket a metszeteket, ami aligha lehet helyes. Mert habár a HOFFMANN név nem tartozik a ritka nevek sorába, mégsem valószínű, hogy egy időben három osztozott volna a magyar könyvtermelés gyér lehetőségein). Lehet, hogy a mintául szolgáló kalendáriumi címképet is ez a HOFFMANN metszette — a Széchényi Könyvtár példányán a címlap alsó peremét levágta a könyvkötő — s ebben az esetben nem plágiummal, hanem az első ötlet művészibb kidolgozásával van dolgunk. Hiszen a kényes ízlésű főúr bizonyára jobban díjazta a művészt, mint a profitéhes nyomdász!

GULYÁS PÁL

Egy lengyel királyi tanácsos levele. (Adalék a Rákóczi-szabadságharc publicisztikájához.) A tanulmányunk címében említett mű a Rákóczi-szabadságharc gazdag publicisztikai irodalmának legjelentősebb alkotása. Magyar szövegének teljes címe: *Egy lengyel királyi tanácsosnak levele, melyet egy római birodalombéli urnak írt Magyarországnak dolgairól 1706-ik esztendőben.*

Három nyelven maradt fenn korunkra, latin szövegét SZALAY László használta. Magyar szövegét THALY Kálmán 1860-ban fedezte fel a vargyasi Dániel-család levéltárában, s 1862-ben ki is adta a *Történelmi Kalászok* c. okmánygyűjteményben.[1] Francia nyelvű szövegére is ő irányította a kutatás figyelmét. *Rákóczi-féle unicum a Bosporus partjáról*[2] c. érdekes cikkében mondja el, miként került kezébe: midőn 1889 szeptemberében és októberében a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából FRAKNÓI Vilmos és VÁMBÉRY Ármin társaságában Törökországban volt kutató úton, WHITE konstantinápolyi angol nagykövet egy francia nyelvű nyomtatványt mutatott neki, amely ezt a címet viselte: *Lettre D'un Ministre de Pologne à un Seigneur de l'Empire, sur les Affaires de la Hongrie.* THALY azonnal felismerte, hogy ez az *Egy lengyel királyi tanácsos levelé*nek változata. Midőn hazajött, utána nézett annak, nincs-e meg e fontos kuruckori nyomtatvány a magyar könyvtárakban. Kutatása sikerrel járt, a *Lettre* három könyvtárból is előkerült: a Magyar Nemzeti Múzeum, az Erdélyi Múzeum és a Budapesti Egyetem Könyvtárából. Azonban ez a három, egymással teljesen megegyező magyarországi példány nem azonos WHITE példányával. Az utóbbiból hiányzik az előbbinek utolsó bekezdése. Ebben a mű szerzője a hazai példányok 1—32. számozott lapra terjedő *Toldalék*jára utal. E *Toldalék* „egy magyar pap úr" — THALY véleménye szerint a már halott SZÉCHÉNYI Pál kalocsai érsek[3] — latin nyelvű „levele". A hazai „3 példány is czimlap és nyomtatási hely és évszám nélküli — írja THALY —, mint a brit nagyköveté". De arról nem szól, hogy e kétféle kiadás formátuma eltérő volna, megemlíti azonban, hogy csak az angol nagykövet példányának van hibajegyzéke: ERRATA. A latin *Toldalék* a kéziratos magyar szövegből is hiányzik, pedig utolsó bekezdése szerint következnie kellene.

Röviden ezekben foglalhatjuk össze eddigi ismereteinket az *Egy lengyel királyi tanácsos levelé*ről. Keletkezésének történetével, mondanivalójával, történeti forrásértékével eddig sem a politikai történetírás, sem a jog-, sem az irodalomtörténet nem foglalkozott. A következőkben a kutatás új eredményeiről szeretnénk számot adni. A további kutatómunka bizonyára új adatokkal fogja kiegészíteni a meglevőket, de mégis — majd látni fogjuk — szükséges, hogy éppen most szóljunk a mű, bibliográfiai tekintetben is fontos, történetéről.

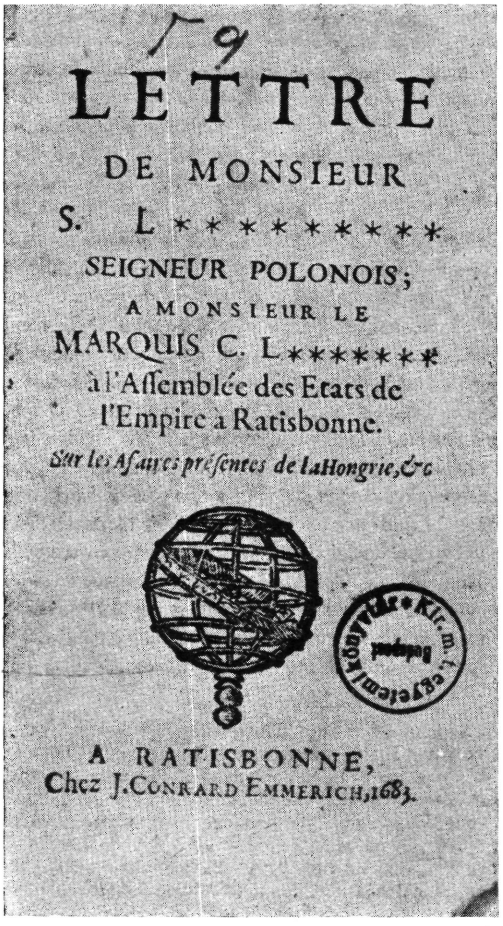
Mintahogy címe is mutatja, a *Levél* célja a külföld tájékoztatása a magyar ügyről azért, mert „a balitéletek" „a magyarok iránt eltöltötték a világot", tehát — szándékát tekintve — édestestvére Rákóczi nagyhírű első kiáltványának: a *Recrudescunt*nak, azzal

[1] „E politikai védirat eddigelé csak latin nyelven volt ismeretes, de mint ilyen sem volt még kiadva — tudtomra legalább — sehol. Magyar kéziratunk ódon és emellett eredeti nyelve bizonyítja, hogy ez nem későbbkori fordítás, de sőt hogy valószínűleg ez az eredeti, s a latin fordíttatott belőle, mint ezt a ‚Tájékozás'-ban, a könyv elején részletesben említém. Szükségesnek vélem itt újra megjegyezni, hogy e védirat nem 1706-ban (mint hibásan följegyeztetett), de valószínűleg 1710-ben iratott, mint ezt a szövegnek a ‚Tájékozás'-ban idézett illetékes sorai bizonyítják". *Történelmi Kalászok.* 1603—1711. Pest, 1862. 121. — MÁRKI Sándor alap nélkül feltételezte, hogy a mű magyar, francia és latin nyelven jelent meg: „A fölkelés jogosságát legszebben és legalaposabban az *Egy lengyel királyi tanácsos levele* védelmezte meg, amely 1710-ben magyar, latin és francia kiadásban jelent meg". *(II. Rákóczi Ferencz.* II. 1707—1708. Budapest, 1909. 456—457. *Magyar Történeti Életrajzok.)*

[2] Századok. XXIII/1889. 767—771. l.

[3] Meghalt 1710. május 22-én Pozsonyban.

a különbséggel, hogy a *Recrudescunt* nyitánya, a *Levél* zárótétele a kuruc szabadságharc publicisztikájának. A műfajt tekintve azonban nem is hasonlítanak egymáshoz: a *Recrudescunt* kiáltvány volt, kettős rendeltetéssel, idehaza felrázta a nemzetet a Habsburg zsarnokság ellen, Európa előtt pedig igazolta a magyarság felkelésének szükséges és jogos voltát. Retorikája ma — 250 esztendő multán — is megragadja olvasóját. Az *Egy lengyel*

LETTRE
DE MONSIEUR
S. L*********
SEIGNEUR POLONOIS;
A MONSIEUR LE
MARQUIS C. L*******
à l'Aſſemblée des Etats de
l'Empire à Ratisbonne.
Sur les Affaires préſentes de la Hongrie, &c
A RATISBONNE,
Chez J. CONRARD EMMERICH, 1683.

királyi tanácsos levele annyiban levél, hogy — eredeti rendeltetése szerint — fejedelmi udvarok, miniszterek és diplomaták részére szánt bizalmas tájékoztatás volt, a szabadságharc utolsó esztendejében, amikor a kurucok nem bízhattak többé abban, hogy fegyverrel szereznek érvényt a jogos magyar követeléseknek, de még reménykedtek, hogy a nyugati protestáns hatalmak segítségével méltányos békét köthetnek a Habsburg-házzal a spanyol örökösödési háborút lezáró általános békekötés keretében.

A *Levél* keletkezésének körülményeit keresve figyelmünk arra a követségre irányul, amelyet a magyarországi és az erdélyi „Status Evangelicus Generalis" küldött ki a nyugati

protestáns kormányokhoz.[4] A magyar protestánsok követe KÖRTVÉLYESI János, az erdélyieké pedig ifj. DOBOZI István volt.[5] Az *Egy lengyel királyi tanácsos leveléről* az első adatot abban a levélben találtuk, amelyet RÁDAY Pál, RÁKÓCZI „intimus secretarius"-a, a fejedelmi kancellária directora és az erdélyi fejedelemség vice-kancellárja 1709. október 21-én Husztról írt a követeknek:

Jollehet immár őtt rendbéli Leveleim(m)el informaltam valaszul k(e)g(ye)l(me)teket, es azon alkalmatossággal edgyszersmind az kivánt Instrumentumokatis meg küldöttem; mindazaltal azokis ne találtán k(e)g(ye(l)me|tek kezéhez nem jutván, s azomban Clement innen megh indulván, valamint az elottis megh irtam, azon Instrumentumokat mostis k(egyelmete)k(-ne)k általa megh küldöttem, söt a melle assignaltam annexivé kezéhez két munkát, ugy mint Synopsim . . . és Epistolam Celsi ad Veracium, kiket hogy nyomtatasbanis kiadassa, vagyon intimatioja, a mellyekbül elegseges informatiot vehet k(e)g(ye)l(me)tek ; de úgy látom hogy azokra ugyis nem sok szüksége vagyon k(egyelmete)k(ne)k jól tudván azon kivülis az Hazának dolgait mind k(e)g(ye)l(me)tek, mind penigh azon Fejedelmi s Kiralyi udvarokis a kikhez megyen . . .[6]

E sorok igen értékes adatokat őriztek meg a kuruc publicisztika történetére nézve: két olyan műről van szó benne, amelynek külföldön való kinyomatását rendelte el RÁKÓCZI. Minket most csak az *Epistola* érdekel, még pedig azért, mert címe mögött az *Egy lengyel királyi tanácsos levelének* latin szövege rejtezik. RÁDAY Pál diplomáciai iratai között ma is őrzik a latin alapszöveg első részletét, ennek a címe azonban nem egészen azonos az imént idézett levélben található címmel. Külső címe: *„Epistola Celsi ad Constantium de Hungaria"*, belől pedig ez olvasható: *„De Causa Statuum et Ordinum Regni Hungariae pro Libertate Confoederatorum, Celsus ad Constantium"*.[7] E kézirat nem csonka, hanem félbemaradt szöveg, a címlapon kívül 12 folio lapra terjed, egyelőre még ismeretlen kéz írása; nyers fogalmazványa a végleges szövegnek, s ott szakad meg, mikor a szerző — a II. RÁKÓCZI György erdélyi fejedelmet fenyegető török támadásról szólva — az 1659. évi XXV. articulust idézi. Vessük fel a kérdést, nem erre a kéziratra gondolt-e SZALAY László, amikor a levél latin változatát említette. Mert egyéb latin szövegét nem ismerjük. Nem ok nélkül van feltüntetve a magyar szöveg címében az 1706. esztendő: ebben az évben zajlott a kurucok és a császáriak nagyszombati békeértekezlete, s e béketárgyalás alkalmából látott napvilágot a kurucok sokat emlegetett és idézett jogvédő irata: *„Veracius*

[4] „. . . ad Sacras Angliae, Sveciae, Daniae, et Prussiae Regias Majestates, nec non Serenissimos Principes quippe Luneburgicam, Hassiacam, et Alsaticam Domus, itemque Celsos ac Praepotentes Foederati Belgy Ordines, Helvetiorumque Rempublicam qua Potentatus Evangelico Protestantes ... " (Lásd: ifjabb DOBOZI István a *„Status Evangelici Regni Transylvaniae et Partium eidem annexarum"* ablegátusa számára adott keltezetlen Instructio-t. Ráday-Levéltár. *Ráday Pál Rákóczi-kori iratai.* d/2—17. 37. sz.)

[5] E tanulmányunk keretében nincs helyünk arra, hogy szóljunk a követek személyéről és elmondjuk a követség rendkívül érdekes történetét. Mindezekről akkor fogunk részletesen szólani, amikor közrebocsátjuk azokat az okmányokat, amelyek megvilágítják az erdélyi követség létrejöttének körülményeit.

[6] RÁDAY Pál eredeti fogalmazványa a *„Status Evangelicus követtyeiknek"*. Ráday-Levéltár. *Ráday Pál Rákóczi-kori iratai.* d/2—17. 32. — A *Synopsis* teljes címe a fogalmazványban hiányzik, helye üresen van hagyva. — Klement instructióját Munkácson, 1709. október 8-án bocsátotta ki a fejedelem: „Instructio pro Egregio Johanne Michaele KLEMENT in Aulis Borussiae, Angliae et Status Generales negotianda". FIEDLER: *Actenstücke zur Geschichte Franz Rákóczy's und seiner Verbindungen mit dem Auslande.* II. Bécs, 1858. 70—73. *Fontes Rerum Austriacarum.* Abt. II. Band XVII.

[7] Ráday-Levéltár. *Ráday Pál Rákóczi-kori iratai.* AI. d/2—1. 13. sz. Hátlapján RÁDAY Pál írásával: „Publicumot nező Acták ex Scriptis Domini Soceri". — GORZÓ Gellért ezt a kéziratot még nem találta meg a Ráday-Levéltárban, amikor könyvét készítette: *Rádai Ráday Pál.* Budapest, 1915. Amit könyve 65. lapján az *Egy lengyel királyi tanácsos leveléről* mond, azt mind THALYTÓL vette át.

Constantinus Miles Hungaricus".[8] A *Levél* szerzője nyilván erre az iratra gondolt, amidőn a Veracius és a Constantius nevet használta az *Epistola* címében.

Az eddig előkerült levéltári adatok segítségével még tovább tudjuk folytatni a *Levél* történetét. A Rákóczi-Aspremont levéltárból előkerült egy keltezetlen irat, amelyben valaki, talán KLEMENT, utasítást kér, alighanem BERCSÉNYItől, magatartására, tennivalóira, javaslataira nézve. A 12. pontban ezeket írja:

De scriptis quae sua Serenitas necessaria judicat ut imprimantur Mitaviae et unde pecunia sumenda, cum maxime opus sit omnes Ungarorum praetensiones et justa causa tam in regionis quam religionis negotio omnibus innotescant quod non fieri potest nisi per typos et ego maxime necessarium judico cum minima pars recte informata sint et propterea pro votis Imperatoriis et Austriacis concludant. Cum latini typi non sint, an non possint procurari.[9]

D(omi)nus Brenner scribit de hoc, et providebit de expensis.

Haec quaestio pertinet ad Typographum Mitavien-s(em).

Vagyis: BRENNER gondoskodni fog a fejedelem által küldött kéziratok kinyomatásának költségeiről Mitáviában, s az ottani nyomdász dolga, hogy latin betűket szerezzen a nyomtatáshoz. Minden bizonnyal a *Synopsis* és az *Epistola* kinyomásának tervéről van szó ezekben a sorokban. Mitávia Kurlandban fekvő város, Rigától délnyugatra.[10]

A most közölt adatok alapján, bár kellő óvatossággal, gondolhatunk arra, hogy a *Lettre* WHITE-féle példányát Mitauban nyomatták ki a fejedelem követei. Itt kell szólanunk arról, hogy a *Lettre*nek van egy olyan kiadása is, amelyet THALY még nem ismerhetett, amely azonban — szövegét tekintve — azonos a White-féle példánnyal. Az OSZK Apponyi-Gyűjteménye 1596. szám alatt őrzi a kiadványnak egy 12-ed rét változatát,[11] amely — ha THALY leírását egész pontosnak tekintjük — abban különbözik a „boszporuszi unikumtól", hogy van címlapja: *Lettre/d'un Ministre de/Pologne a un Seigneur/de l'Empire sur les Af/faires de la Hongrie*, de hiányzik belőle az ERRATA. (Címlapjának és A levelének fényképmásolatát közöljük.)

A következő adat 1711. január 19-ről való. Brenner prépost írja levele utóiratában Klementnek:

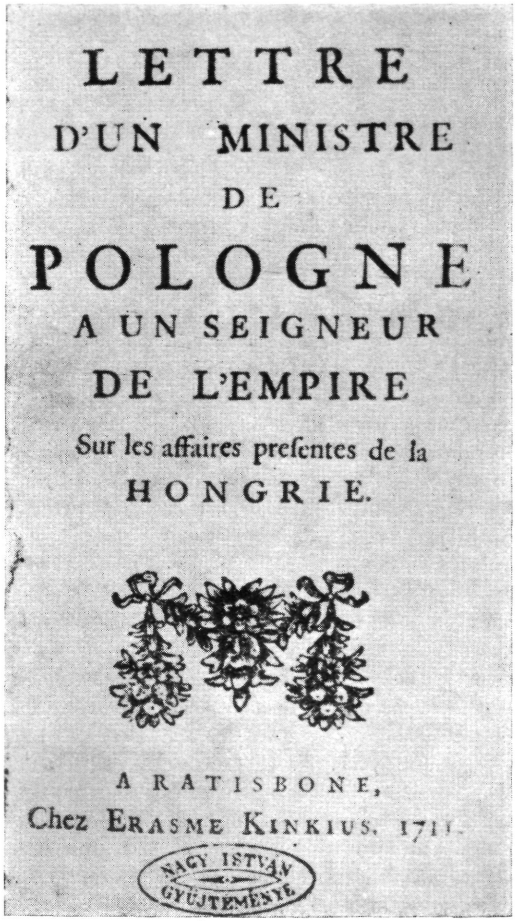
Si P. D. V. novum reperiret libellum Gallicum, cujus exemplar unum omnino correctum, Domino BIRNDORFF *misi, in Hollandia reimprimendi, rem gratam Ser(enissi)mo Principi mihi factura esset. Si vires acquisierimus, eo plus valebunt rationes. Si defecerimus, bona vitaque perierit saltem honorem per justae causae demonstrationem salvemus.*[12]

E néhány sorból fontos dolgokat tudunk meg. Először azt, hogy a *Lettre* első kiadása már ekkor kikerült a sajtó alól, tehát helyes THALY ama sejtése, hogy a White-féle példány 1710-ből való. E kiadásnak egy minden tekintetben javított példányát Brenner elküldte Körtvélyesinek, hogy Hollandiában újra nyomassa ki, ezzel kedves dolgot fog cselekedni a fejedelemnek. Valószínű tehát, hogy a *Lettre* ama kiadása, amelynek példányait THALY hazai könyvtárakban találta meg, valamelyik holland nyomdában készült el.

Kezünkben volt e kiadásnak az a példánya, amelyet THALY a Budapesti Egyetemi Könyvtárban használt. Őneki az volt a szokása, hogy a kezébe kerülő könyveket és kéz-

[8] *R. M. K.* II. 2280.
[9] Országos Levéltár. *Rákóczi-szabadságharc levéltára. Rákóczi-Aspremont-levéltár.*
[10] F. A. EBERT: *Lateinisch-deutsches Taschenwörterbuch der neuern Geographie.* Lipcse, 1821. 142.
[11] A. APPONYI: *Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugchriften.* München, 1903. II. 352.
[12] FIEDLER: i. m. II. 141.

ratokat glosszákkal látta el. E példányban is találkozunk jellegzetes írásával.[13] Valóban nincs címlapja, THALY figyelmét azonban elkerülte az első lapon található rájegyzés: „A Ratisbone, Chez Erasme KINKIUS. 1711",[14] amelyből arra következtethetünk, hogy a könyvecskének egykori tulajdonosa találkozott a *Lettre* olyan példányával is, amelynek címlapja s a címlapon nyomdajelzése volt. Egy ilyen példány elő is került 1946-ban Ranschburg Gusztáv budapesti könyvkereskedő 166. sz. katalógusában 217. tételszám alatt

LETTRE
D'UN MINISTRE
DE
POLOGNE
A UN SEIGNEUR
DE L'EMPIRE
Sur les affaires preſentes de la
HONGRIE.
A RATISBONE,
Chez ERASME KINKIUS. 1711.
NAGY ISTVÁN GYŰJTEMÉNYE

[13] A Függelék 11. lapján ezzel az érdekes tudósítással találkozunk: „Tertium. Libellus quidam posthumus celebris Nicolai Zrinii a quodam ex confoederatis Hungaris hocce bello typis vulgatus est, qui Christianis svadebat conjuncta in Turcam arma vertanda esse. Ut Vienna resciit, illico libellum Constantinopolim deferri et ibidem per Exmissarios suos Turcarium primariis explicati jussit, ut scilicet quo Hungari forent animo adverterent". THALY jegyzete: „Ne bántsd a magyart gróf Forgách Simon, akasztani valók!" Vö. a Századokban megjelent cikkének utolsó jegyzetével. — FORGÁCH Zrinyi-kiadását lásd: *R. M. K.* I. 1710., kiadására nézve pedig Esze Tamás: *A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában.* Magy. Könyvszle. LXXI/1955. 281—295. l.

[14] Budapesti Egyetemi Könyvtár. MV. 9.

LETTRE

D'un Miniſtre de Pologne à un Seigneur de l'Empire ſur les affaires de la Hongrie.

LEs choſes que je viens vous expoſer, Monſieur, me paroiſſent fort oppoſées aux préjugés dont on à rempli le monde ſur le Sujet des Hongrois: Ceux qui en ſuivent les impreſſions, blâment par tout la conduite de cette nation: car il ſemble que ce ſeroit violer la Majeſté du Prince, que d'avoir bonne opinion de ſes Sujets armés contre luy, & la crainte retient dans leurs jugemens les plus eclairés, dont le nombre eſt toûjours fort petit. L'on ne manque pourtant point de regles pour pouvoir examiner non ſeulement ſi les loix humaines & divines permettent en certains cas d'oppoſer la force au Prince; mais encore ſi une pareille entrepriſe n'eſt pas quelque fois digne d'eloges & de recompenſes. Le ſcavant Grotius à expliqué ces regles, non point pour ceux qui, comme il le dit luy même, meſurent la juſtice par leurs forces, mais pour ceux qui abhorrent les uſurpations, & ont ſoin de juſtifier leurs entrepriſes par des eſcrits, declarations & manifeſtes, comme font ordinairement la pluspart des Puiſſances de l'Univers pour perſuader le public qu'ils n'employent la force, que pour ſoutenir la juſtice de leur cauſe. Les ſentiments de ce grand Homme ſont a couvert de toute conteſtation, étant fondés ſur les temoignages de l'hiſtoire ſacrée & profane & les coutumes de tous les peuples, depuis la creation du monde.

Il nous apprend que le gouvernement eſt quelque fois partagé (*a*) & que la *Puiſſance* ſuprême, à la quelle l'Ecriture defend de *reſiſter* (*b*) ne reſide pas toûjours dans le Prince ſeul, de ſorte que quand le Prince entreprend ſur cette partie de la ſouveraineté qui ne luy appartient pas, il eſt permis de luy oppoſer la force. (*c*)

C'eſt ce qui à fait trouver par les Sçavans la diſtinction de *Majeſté réelle*, & de *Majeſté perſonnelle*, (*d*) Grotius le reſſerrant en ce qu'il y a de plus eſſentiel dans les exemples, qu'on peut produire en grand nombre ſur ce ſujet, dit ſuccinctement les choſes ſuivantes. (*e*)

Les Princes qui ſont ſous la Puiſſance du Peuple peuvent eſtre punis, comme l'à eſté Auſſi mais Roy des Lacedemoniens. [Du droit de la guerre & de la paix liv. 1. chap. 4. parag. 8.]

L'on

(*a*) Hugo Grotius du droit de la guerre & de la paix l. 1. Chap. 3. Parag. 7. n. 1.
(*b*) Ep. de St. Paul. au Rom. chap. 13.
(*c*) Grot. l. 1. chap. 4. Parag. 13.
(*d*) Fallerus in *Animadverſione Hornii* ſur le Gouvernement d'Angleterre.
(*e*) Hugo Grot. l. 1. c. 4. §. 7. n. 15. *Il eſt à propos*, dit il, *d'avertir le lecteur de certaines exceptions afin qu'il ne croye pas que l'on peche contre cesteloy*, (qui defend de reſiſter) *lors veritablement que l'on ne pechepas.*

Íme a címlapja: *Lettre/D'un Ministre/de/Pologne/a un Seigneur/de l'Empire/Sur les affaires presentes de la/Hongrie. A Ratisbone, Chez Erasme Kinkius.* 1711.[15]

Ne higyjünk a címlapnak: a könyvet nem Regensburgban nyomták, de nem is Kassán, mint ahogyan THALY gondolta. Teljesen valószínűtlen, hogy a kurucok szenvedélyes hangú politikai vitairata abban a városban jelenjék meg, ahol a birodalmi gyűléseket szokták tartani. Honnan származhatott az az ötlet, hogy éppen regensburgi nyomdajelzéssel adják ki a *Lettre* újabb kiadását, s mi az oka annak, hogy a nyomtatott kiadások már nem a korábbi címek valamelyikét viselik? E két kérdésre nem nehéz választ adni. 1683-ban „Ratisbona" nyomdajelzéssel jelent meg egy francia és kuruc ellenes pamflet. *Verfasser dieser* — mondja APPONYI Sándor a mű ismertetésében —, *wahrscheinlich auf Veranlassung des kaiserlichen Hofes geschriebenen Schrift beschwert sich in bitteren Worten über die durch den Botschafter Marquis de Vitry tolerierten Umtriebe der französischen Agenten Akakia, Boham und Du Vernay zu Gunsten der ungarsichen Malcontenten.*[16] Vessük össze a könyv címét, megjelenési helyét és azonos formátumát, azonnal felismerjük, hogy a címváltoztatás és a fiktív nyomdahely ötletét, az előbbit már a „mitaui" kiadás esetében is a császárpárti *Lettre* adta az 1711-es kuruc *Lettret* újból nyomda alá bocsátó diplomatának. Tehát az *Egy lengyel királyi tanácsos levelé*nek második francia kiadását egy császári propagandairat ellenpárjaként adta ki a kuruc diplomácia — éppen 250 esztendővel ezelőtt.

Az a gyanúnk, hogy az 1683-as császári *Lettre* nyomdajelzése éppúgy fiktív, mint az 1711-es kuruc *Lettréjéé*: a Regensburgban működő nyomdászok névjegyzékében nem fordul elő J. Conrard Emmerich sem.[17]

Az *Egy lengyel királyi tanácsos levelé*nek magyar és francia szövegéből nyilvánvaló, hogy a levél alapirata az a kézirat volt, amelyet RÁDAY Pál 1709. október 21-én küldött KÖRTVÉLYESInek és DOBOZInak. Ezt a kéziratot azonban valaki átdolgozta, mielőtt nyomdába került volna. Azt a — bizonyára latin — szöveget, amelyet a protestáns státusok követei kézhez vettek, nem ismerjük, de az átdolgozás vagy kiegészítés ténye abból is nyilvánvaló, hogy a kiadott francia szövegben, akárcsak a magyarban, említés történik az 1710. január 22-én vívott romhányi csatáról. THALY úgy véli, hogy az iratot BRENNER

[15] A könyv eredetileg NAGY István gyűjteményében volt, sajátkezű bejegyzése szerint 1846-ban vásárolta. A NAGY István-féle gyűjteményre lásd: Századok. V/1871. 161. l. — A könyvecske jelenleg Dr. Frielinghausné Esze Judit tulajdona. (Drezda) — A korábbi bibliográfiai irodalomban egyedül Cornides Dánielnél találkoztunk vele. Cornides Daniel, *Bibliotheca Hungarica, sive catalogus scriptorum de omnis generis Hungaricae tam typis publice editorum, quam manu exaratorum.* Pestini. 1792. 281.

[16] A. Apponyi: i. m. 179. l. — A Budapesti Egyetemi Könyvtár MV. 9. jelzetű példányát használtam. A könyv előzéklapjára FERENCZI Zoltán, a könyvtár néhai igazgatója feljegyezte: „A szerzőt sem BARBIER, sem APPONYI nem mondja meg. F. Z. NB. a könyvben THÖKÖLY Imrének is van levele". Lásd: BARBIER: *Dictionnaire des ouvrages anonymes.* Paris, 1882. APPONYI gondos leírásában is megmaradt a könyvecske egyik, a kézirat hibás olvasásából eredő sajtóhibája: „Peter Faigel" helyett „Peter Jaigel".

[17] PANGKOFER—SCHNEGRAF: *Geschichte der Buchdruckkunst in Regensburg.* Regensburg, 1840. A 23—28. lapokon: *Die Reihe der ständigen Buchdrucker Regensburgs.* Lásd továbbá: HIERL sen. L(eonhard): *Regensburger Druckerei seit 1486 in 60. Jahre Ortsverein Regensburg Verband der deutschen Buchdrucker.* Regensburg. 1928. 89—96. l. — Érdeklődtünk, hogy a regensburgi állami könyvtárban vannak-e KINKIUS és EMMERICH kiadványok. Dr. HAUSCKE könyvtáros 1961. október 30-i válasza szerint 90 ezer kötetes könyvtáruk régebbi 39 ezer kötetéről nincs kiadói kimutatásuk, így KINKIUS és EMMERICH regensburgi kiadványairól nem tudnak felvilágosítást adni. — Dr. HABLE, a regensburgi városi levéltár levéltárosa 1961. szeptember 5-én kelt levelében arról tájékoztat, hogy a régensburgi városi levéltárban őrzött anyakönyvben 1666. május 15-i kelettel Hans Konradt Emmerich nevének a bejegyzése áll, aki „Buchführersdiener", s Frankfurtból származik. Ez a személy bizonyára azonos a mű kiadójával.

fordította latinról franciára, nekünk is az a véleményünk, hogy a *Lettre* végleges szövegét ő formálta ki, s talán a latin függeléket is ő csatolta az eredeti kézirathoz. Bizonyára ő változtatta meg a mű eredeti címét is.

Nem csupán az évforduló kedvéért foglalkoztunk éppen most a *Lettre* történetével, a kiadvány tartalmánál fogva is aktuálissá vált: a múlt esztendőben jelent meg teljes magyar fordításban GROTIUS világhírű műve *A háború és béke jogáról.*[18] Egyik bevezető tanulmánya *(Hugo Grotius és a burzsoá jogbölcselet)* szerint *Grotius művének magyarországi hatását másfél századdal követően jelenik meg e nagy mű magyar fordítása. . . . Az, ami Grotiusban alapvetően új, ami forradalmi volt, nálunk elsősorban azokra hatott, akik a* MARTINOVICS-*összeesküvésben vettek részt, s akiknek gondolkodásába egyebek között Grotius műve véste be a természetjog s a társadalmi szerződés eszméit.* Szeretnénk helyesbíteni ez alkalommal is a tévedést: GROTIUS tanításait 100 évvel korábban már ismerték és felhasználták a kurucok.[19] Rákóczi publicisztikája GROTIUSra hivatkozik, amikor az *Egy lengyel királyi tanácsos levelében* felteszi azt a kérdést, hogy *az Isteni és az emberi törvények megengedik-e bizonyos alkalmatosságokban a fejedelmeknek ellentállani, . . . valjon az ilyen ellenállás nem méltó-é némelykor a dicséretre és jutalmazásra? . . . A tudós Grotius ezeket a zsinórmértékeket már megmagyarázta,* — hogy miképpen, erre más helyen még visszatérünk.

ESZE TAMÁS

Néhány adalék a szerzői kézirat és cenzúra viszonyához a XVIII. század végén

(Adatok a cenzúra gyakorlatához az Egyetemi Könyvtár négy kézirata alapján.)

Az utóbbi évek kutatásai, folytatva az elmúlt évtizedek során felbukkant anyag rendszerezését, a hazai cenzúratörténetet közel juttatták egy, a véglegesség igényével fellépő cenzúra-történeti szintézis létrejöttéhez.[1] Ami az intézménytörténeti vonatkozásokat illeti, a munkálatok különösen II. József korára és részben az I. Ferenc alatti abszolutizmus ügyeire vonatkozóan igen nagy teljességgel állnak rendelkezésünkre. A barokk és az ellenreformáció cenzúratörténeti kérdései, a cenzúra intézménytörténeti vonatkozásai nincsenek tisztázva, a cenzúra gyakorlatát bemutató anyag pedig nagy részben feltáratlan. A megjelent feldolgozások a szempontok tekintetében azonban erősebb korrekcióra szorulnak.[2] A cenzúrázás gyakorlatának olyan vizsgálata pedig, amely a cenzori elbírálás alá bocsátott kéziratok és a megjelent művek eltéréseiből indul ki, még eddig nem történt meg. A következőkben éppen ilyen irányú kísérleteket szeretnénk bemutatni a XVIII

[18] *Az állam- és jogtudományok úttörői.* I—III. Budapest, 1960. Bevezető tanulmányokat írták: HAJDU Gyula és SZABÓ Imre.

[19] ESZE Tamás: *A Rákóczi-kor publicisztikája.* Irodalomtörténet. 1954. 22—24. l.

[1] DEZSÉNYI Béla—NEMES György: *A magyar sajtó 250. éve.* I. köt. Bp. 1954. SASHEGYI Oszkár: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra.* 1800—1830. Bp. 1938. *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II.* Bp. 1958. DONÁTH Regina: *Adalék a magyarországi cenzúra XVIII. századvégi történetéhez.* Magy. Könyvszle. 71 (1955). 307—312. l. *Néhány adat a cenzúra történetéhez az* 1764. *évből.* Magy. Könyvszle. 73 (1957) 375—379. l.

[2] MARCZALI Henrik: *Magyarország II. József korában.* 1881—1888. BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig.* 1888. Walter FRIEDRICH: *Der letzte grosse Versuch einer Verwaltungsreform unter Maria Theresia* (1764—1765.) Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. 1933. 427—469. l. KALLBRUNNER J.: *Zur Neueordnung Österreichs unter Maria Theresia. F. W. Graf* HAUGWITZ *und die Reform von* 1749. „Österreich, 1918—19. 115—126. l. MAASS Ferdinand: *Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich* 1760—1790. Wien. 1951—1953. SCHERMANN Egyed: *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig.* Budapest. 1928. BRUNNER Emőd: *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem.* Pannonhalma 1930.

századvég gyakorlatában elsősorban érdekelt Budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratos anyagából.

Az Egyetemi Könyvtár kapta legalábbis részben és amennyiben a még jelenleg ott őrzött anyagból megállapítható, kis részben a cenzúrázott művek kéziratos példányait vagy — ez még tisztázatlan — másodpéldányait. Még az egyetem nagyszombati és jezsuita korszakából vannak adataink arra nézve, hogy az Egyetemi Könyvtár prefektusai azaz igazgatói, mint revisores librorum fordulnak elő. Később pedig az egyetem újjászervezése és az első Ratio Educationis kibocsátása után a tankönyvek cenzúrája a királyi egyetem feladatai közé tartozott, de az egyetemi tanács kötelessége volt az oktatásban használt összes nyomdai termékeket is felülvizsgálni. Az egyetem főigazgatója, egyszersmind az összes tanügynek feje, a kir. helytartótanács tanulmányi bizottságának elnöke volt. A cenzúraügyek pedig a helytartótanács tanulmányi bizottságához tartoztak. Egyébként a cenzorok, mint az általunk vizsgált kéziratokon levő megjegyzésekből is kitűnik csak véleményt nyilvánítottak, a kinyomtathatóság felől. A végleges döntést az egyetemi tanács hozta.[3] A cenzúrázott kézirat és a kinyomtatott szöveg összehasonlításából egy kissé világosabbá válhat az is, hogy — feltételezhetően — volt-e még módja, a szerzőnek művén, a cenzúrázás után is, bizonyos változtatásokat eszközölni? A következőkben néhány ilyen cenzori kézirat sorsát próbáljuk tisztázni a szerzői munka, a cenzori tevékenység és a kiadás viszonylataiban.

Az Egyetemi Könyvár kézirattárában F 15 jelzet alatt őrzik Molnár János munkájának *De ratione critica legendi libros moderni temporis sine iactura religionis et veritatis* c. munkájának kéziratát (1775).[4] A könyv maga Pozsonyban és Kassán jelent meg 1776-ban egy kötetben, de két részben.

A könyvvel és szerzőjével sokat foglalkoztak már. Molnár János[5] 1728-ban született a Győr megyei Csécsényben. Fiatalkorában jezsuita volt. A rend feloszlatása után 1773-tól kezdve, mint világi pap tevékenykedett tovább, előbb mint vasvár-szombathelyi, utóbb, mint szepesi kanonok. 1804-ben halt meg a szepesi püspökség székhelyén, Szepeshelyen. Munkássága a XVIII. század tevékenyebb magyarországi íróinak sorában biztosít neki helyet. A jezsuiták között nyert kiképzése és papi mivolta a felvilágosodással szemben bizalmatlanná tették, de a mérsékeltebb felvilágosodás-ellenesek közé lehet számítani.[6] Most megtárgyalandó két munkájának összefüggései remélhetőleg erre is magyarázatot fognak adni.

Az 1776-ban megjelent „*Ratio critica*" lényegében a konzervatív-katolikus álláspont védelmezése a francia felvilágosodás nagyjai: Voltaire, Rousseau, Montesquieu óriáshatású tevékenysége ellenében. Mintája, miként ezt már szintén megállapították, Valsecchi olasz dominikánus műve: *Dei fondamenti della religione*. Padova[2] 1767.[7] Ha ez nem is bizonyítja Molnár olvasottságát, a felvilágosodás irodalmában bizonyos tájékozottságra utal. A cenzúrapéldány, az előttünk levő kézirat 1775 évszámot visel, tehát a

[3] *Historia domus Collegii Tyrnaviensis Soc. Jesu.* 1766—1772. 1766—1769. Muszka Antal kancellár, könyvtári prefektus, egyetemi tanár „*Ton. Rev. Libr. Conc.*" — 1770—1772. Ivánchics János könyvtári prefektus, egyetemi tanár, „*Ton. Rev. Libr. Conc.*" — *Ratio Educationis. I* Vindobonae. 1777. 10. 200. és 201. § Pauler Tivadar: *A budapesti magyar kir. tudomány-egyetem története. Bp. 1880.* 136. l.

[4] Catalogus Manusscriptorum Bibliothecae Regiae Scient. Universitatis Tom. II. Pars I. Catalogus Librorum Manusscriptorum, Budapestini 1889. 137. p.

[5] Pécsi Ödön: *Molnár János élete és művei.* Szeged. 1896. 5—10. l.

[6] Zolnai Béla: *A janzenizmus kutatása Középeurópában.* I., Kolozsvár. 1944 172—173. l.

[7] Brunner Emőd: *A francia felvilágosodás és a magyar katholikus hitvédelem.* Pannonhalma. 1930. 23. l.; Zolnai, i. m. 172. l. Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon.* Bp. 1924. 173. l.

megjelenés előtti évet. A kézirat kiállítása eléggé gondatlan, bár kétségtelen hogy ez került a cenzor HERSCHING Dániel kezébe, hiszen ennek hivatalos véleménye: „Censeo posse imprimi si videbitur" az utolsó oldalon a könyvbíráló aláírásával olvasható.

Lehet, hogy MOLNÁRnak tisztán csak formális okokból kellett művét cenzúra alá bocsátania. A késő Mária Terézia-korban még mindig hivatalos álláspontot képviselhetett, és hogy a formaságnak eleget tegyen, elég volt a fogalmazványszerű kéziratnak a bemutatása. Egyébként a megjelent mű a kézirathoz képest csak lényegtelen változtatásokat mutat. Azt a következtetést mégis megengedi, hogy MOLNÁR a fejezetek címeinek bizonyos átfogalmazását még a *cenzúrázás után* is elvégezhette.

Régebbi felfogás szerint MOLNÁR könyve magyar fordításban is megjelent 1792-ben Pesten; e fordítás szerzője ALEXOVITS Vazul expaulinus, a pesti egyetem akkori egyházi szónoka lett volna.[8] A könyve azonban: *A Könyvek Szabados Olvasásáról*, MOLNÁR művével, mint az könnyen megállapítható, nem azonos. — A *Ratio critica* eddigi ismertetői kivétel nélkül figyelmen kívül hagyták a címoldal előtti üres lapra nyomtatott, valóban klasszikus rövidségű ajánlást: D. D. D. M. V. es Insula Cituorum. A feloldás szerint feltételezhetően a szerző ajánlja művét (Donum dat dedicat) egy M. V. kezdőbetűs valakinek, aki a Csallóközből való vagy ott is lakik. Ki lehetett az ajánlás címzettje? Annyi állapítható meg a rövid dedikációból, hogy az M. V. kezdőbetűs ismeretlen a Csallóközben (Insula Cituorum) lakott. MOLNÁR János egyik művét, a „*Hegesippiana*-t" gróf VICZAY Mihálynak ajánlotta. MOLNÁR jó kapcsolatokat ápolt VICZAY Mihállyal, aki a XVIII. századvégi magyar történetírók: PRAY, WAGNER Károly, KAPRINAY, DOBAI SZÉKELY Sámuel és SCHWANDTNER János György támogatója volt. Így jogos az a feltevésünk, hogy a Ratio critica ajánlásában az M. V. betűk feloldása: Michaeli VICZAY.[9]

MOLNÁR János másik munkája, melynek cenzúrázásra bocsátott kéziratát ugyancsak az Egyetemi Könyvtár őrzi, az előbbitől egészen eltérő tartalmú. Azt is mondhatnánk, hogy az előbbinek a kor művelődési igényét meglehetősen elutasító, néha ellenséges beállítottságát e második műben bizonyos pozitívabb magatartás váltja fel. A téma az, melyet egy jezsuita filozófiai tanárnak hivatalból elő kellett adni és megtárgyalni.

A természetbölcselet előadásainak módozatát a régebbi skolasztikus iskolázás szerint leginkább MOLNÁR egykori rendtársának, PÁZMÁNY Péternek gráci tanárkorában tartott praelectióiból ismerhetjük meg.[10] Nincs azokban egyébről szó, mint az arisztoteleszi természetbölcseleti könyvek eléggé száraz és nem sok újat mondó kommentálásáról. Ezzel szemben MOLNÁR természeti bölcselkedése teljesen elszakad a hagyományos filozófiai oktatási vonaltól és a legmodernebb természettudományi ismeretek alapján igyekszik egy természetbölcseleti rendszert, „kozmológiát" összeállítani.

A kor érdeklődése és nem a skolasztikus filozófia iskolázási hagyományainak folytatása késztette MOLNÁRt, hogy a természet ismeretét és a felette való bölcselkedést a korszerű természettudományos ismeretek, tehát a newtoni fizika legfrissebb eredményeinek ismeretében művelje. Ez a fizika természetesen gyakorlati fizika volt és erőteljesen mechanikai érdeklődésű. A szerző azt mondja, hogy „a természeti böltselkedés elejit Nevvton tanítványainak nyomdokai szerint irá." E „nyomdokok" amennyire kitűnik, NEWTON

[8] PETRIK Géza: *Magyarország Bibliographiája 1712—1860*. III. Budapest. 1891. 183. l.

[9] ZÁVODSZKY Levente: *Viczay Mihály műgyűjtő és Pray György barátsága*. Kat. Szle. 1932. 343. l.

[10] Az Egyetemi Könyvtár kézirattárában F. 6. Az első példány PÁZMÁNY kezeírása: *Physica seu commentaria in octo libros Aristotelis de physico auditu*, Graecii 22. Junii 1598. In scholis caepi 13. Jan. 1599. Kiadása PÁZMÁNY Péter összes művek *(Opera Omnia)* B. Series Latina. 2. tom. Physica, quam e codice propria auctoris manu scripto et in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis asservato reccusuit Stephanus BOGNÁR. Bp. 1895.

elméleti megállapításainak gyakorlati alkalmazásai körül forognak. Úgy látszik, MOLNÁRt e gyakorlati alkalmazások inkább érdekelték, mint a természetfilozófia elvont elméletei. Éppen ez a gyakorlati érdeklődés teszi különösen kora termékévé ezt a *„Természettant"*. A kor, mint jól tudjuk, erősen merkantilista érdeklődésű.[11] A manufaktúrás termelés elérkezett az ipari forradalom előestéjéhez. A kézi termelés bármilyen nagyarányúan is volt szervezve, szükségképpen alatta maradt a magasabb igényű és növekvő szükséglet kielégítésének.[12] Ismeretes az is, hogy Mária Terézia gazdaságpolitikája hogyan illesztette be a Habsburg állam újjászervezésének programjába a merkantilista elméleteket és azok gyakorlati megvalósulásait.[13] E vonatkozások szükségképpen nagyobb „természeti bőltselkedést" jelentettek. Mint MOLNÁR művéből kitűnik, valójában a gyakorlati fizikai, mechanikai ismeretek közlését is az oktatási program részévé tették. MOLNÁR e követelményeknek azáltal is igyekezett megfelelni, hogy könyvét nem a tankönyvek akkor még általában szokásos nyelvén, azaz latinul írta, hanem magyarul. Néhány évvel megelőzte ezzel a magyar nyelvű tankönyvírás más XVIII. századi úttörőit, BENYÁK Bernátot és DUGONICS Andrást.[14]

Az elmondottak segítenek hozzá a kézirat bizonyos sajátosságainak megértéséhez. Hasonló biztonságot árul el a cenzor HERSCHING Dániel működésével szemben, mint MOLNÁR előbb ismertetett kézirata. Nem túlságosan nagy gondja volt arra, hogy a cenzúrára teljesen rendben levő, letisztázott, a kor fogalmai szerint nyomdakész művet nyújtson be. A kézirat egy része ugyan rendezett formát mutat, de a „Gépelyekről" címet viselő rész rendezetlen, eltérő nagyságú lapokon írva, nem végleges fogalmazású. A margón ismételten javításokkal találkozunk és e rész utolsó lapja a teljes átírás nyomait tünteti fel. Méginkább áll ez az előszóról vagy ajánló levélről, amit a szerző 1777. március 5-én Budán keltezett és FARÁDI VÖRÖS Antalnak „királyi személyviselőnek (személynök) és a budai nagy megyében[15] a fő és alatson iskoláknak királyi fő vezéréhez" intézett. A magas patrónus minden bizonnyal érdeklődéssel kísérte MOLNÁR ez irányú tevékenységét. De meg, mint a helytartótanács fontos beosztásban működő embere azt is jól tudta, mennyire sürgős gazdaság- és iskolapolitikai szükségletet elégít ki a newtoni fizika és mechanika anyanyelven való közlése a „fővezérlete" alatt álló iskolákban. MOLNÁR tehát voltaképpen *„megrendelésre" dolgozott* és ez adta meg azt a biztonságot a cenzúrával szemben, melyet a cenzori példány állapota tükröz. A cenzúra ez esetben is merőben formális volt.

Ezek után könnyen megmagyarázhatók a kézirat és a nyomtatott könyv eltérései. Nem számosak és nem is jelentősek ezek. De még a címben is van eltérés. Míg a kéziratban a következőket olvassuk: *„A Természeti Böltselkedés Eleji Nevvton Tanitványinak Nyomdoka Szerént* Irá M. J. B.D.", addig a nyomtatott könyv címlapja: *„A Természetiekről Nevvton Tanitványinak Nyomdoka Szerént Hat Könyv Irá* Molnár János." Az egyetemi könyvtári katalógus leírása szerint[16] 3 könyvből állna a kézirat. „I. könyv. A mozdulókról s mozditókról. II. könyv. A gépelyekről. III. könyv. Az égi mozdulásokról." Ezt azonban helyesbíteni kell. Az első könyv címe: „A' Mozdulókról 's Mozditókról." A második könyv: „A' Földi Mozdulásokról." A harmadik könyv: „Az Égi Mozdulásokról" címmel fordul elő. A cenzúrai kézirat egyetemi könyvtári példánya nélkülözi a nyomtatott kiadás IV. V. és VI. könyvét, melyek a következő címeket adják: „Negyedik könyv: A testnek közönsé-

[11] ECKHART Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Bp. 1922. PACH Zsigmond Pál: *Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon*. Bp. 1952. 65—66. l.

[12] PACH i. m. 138—139. l.

[13] ECKHART Ferenc, i. m. PACH, i. m. 140—141. l.

[14] PÉCSI Ödön, i. m. 30. l.

[15] Budai tankerület.

[16] *Catalogus Bibl. Reg. Scient. Univ. Budapest* . . . 143. p.

gessebb egyéb tulajdoniról, s minémüségeiről." „Ötödik könyv: A' földi négy eredetnek kettejiről, tudniillik: A' vízről, és tűzről." ‚Hatodik könyv: A' földi eredetnek egyéb kettejiről, tudniillik a' levegőhez, és a földhöz tartozandókról." De még a meglevő kéziratos rész leírása is hibás, miután a „Gépelyekről" szóló, és mint említettük a kéziratba illesztett terjedelmes rész nem külön könyv, hanem csak a második könyv eléggé terjedelmes darabja. Azt kell tehát gondolnunk, hogy MOLNÁR természeti bölcselkedésének második részét tartalmazó kézirata elveszett. De a cenzúrai példánynak megmaradt első fele ismét bizonyságot szolgáltat afelől, hogy a cenzúrázási gyakorlat, ha a bírálat alá bocsátott mű állami érdekeket nem sértett vagy azokat éppen előmozdította, — mint MOLNÁR éppen most tárgyalt munkája — a szerzőnek még bizonyos módosításra, tisztázásra és valamelyes javításra is lehetőséget adott.

A harmadik mű, mellyel foglalkozni kívánunk: SZŐNYI Benjámin: *Gyermekek Fisikája*. A volt jezsuita MOLNÁRral ellentétben a szerző itt protestáns prédikátor.

SZEREMLEY Sámuel a mű 1766. évi kiadásáról is tud,[17] míg az Egyetemi Könyvtár kézirata, mely kétségtelenül cenzúrapéldány, 1773-as keltezésű. Az egyetlen ismert kiadás az 1774-iki, éppen egy évvel utóbb keltezett előszóval jelent meg, mint a cenzúrára benyújtott kézirat.

A cenzúrázott kézirat és a nyomtatvány nem teljesen egyezik. SZŐNYI az egyes elmélkedéseket a nyomdába adás előtt megszámozta és a kéziratban függelékben megjelenő Elmélkedést az „Éjnek és a Nappalnak viszonttagságairól . . ." a maga helyére tette. Ezen kívül a cenzúrázás után még stiláris, néha tartalmi javításokat is eszközölt.

Ennek példája: „E' gyömölcsök ezzel az ő szemeim eleiben terjesztett fényes pompájával mint egy akarja nékem elmémre adni . . .; „e gyömölcsök illy igen bőséges termésekkel. Ugy tetszik énnékem hogy ez a gyümöltsfa mint egy,azt akarja nékem elmémre adni . . ."[18] egyes szavak és rövidebb kifejezésekre való változtatások lépten-nyomon előfordulnak. A cenzúra jóváhagyása és a nyomdába adás előtt bizonyos idő telt el. Ezalatt a kézirat általában a szerző kezében volt, aki azon, mint SZŐNYI is, bizonyos változtatásokat eszközölhetett. Ezeknek milyenségét és terjedelmét csak részletes és pontos összehasonlítás mutathatná ki. Erre nyújt alkalmat a nyomtatvány 71-ig és a kézirat 56—58. lap összevetése.

A szennylapon található bejegyzések szerint SZŐNYI könyve 1780-ban SZEREMLEY Mihályé volt, majd SZATHMÁRI Sámuelé. Irásából gyaníthatóan diák lehetett. Ezután következik egy bejegyzés: „Ex libris Gabrielis EGRESSI emi 30 kr. auctionis occasione 1824."[19] Később azonban HORVÁTH István könyvei közé került, mint a bélyegzője mutatja.

SZŐNYI Benjámin református lelkész, SZŐNYI KOVÁCS Gergely fia szül. 1717. dec. 10. Alsó-Némediben; tanulmányait Monoron, Tason, Kecskeméten és Debrecenben végezte. 1742-ben Hódmezővásárhelyen választották papnak, honnét egy évre 1743. szept. 30. Odera-Frankfurtba ment. 1744 tavaszától a leydeni, ez év őszétől az utrechti egyetemen hallgatott theológiát. 1745. szept. elején érkezett vissza egyházába. A békési egyházmegyének 1758-ban tanácsbírája, 1774-ben esperese lett és részt vett a budai zsinaton. Aggkora miatt lelkész állásáról, 1792-ben pedig az esperesiről is nyugalomba kényszerítették. Meghalt 1794. szeptember 14-én Hódmezővásárhelyen.[20]

[17] SZEREMLEY Sámuel: SZŐNYI Benjámin és a hódmezővásárhelyiek 1717—1794. Korrajz az alföldi reformátusok történetéből. Budapest. 1890. 215. l. SZEREMLEY állításának ellenőrzése céljából átnéztem a hódmezővásárhelyi református egyház 1757—1795 *„Presbiteri jegyzőkönyvének"* I. részét. Itt azonban az említett években a kiadásra vonatkozóan semmi közvetlen utalást nem találtam.

[18] *Gyermekek' Fisikája* . . . 70—71. l.

[19] E bejegyzés értelmének tisztázását máshol szándékozom elvégezni.

[20] SZEREMLEY, i. m. 1—8. l. SZŐNYI önéletleírása. Kézirat a hódmezővásárhelyi református egyház tulajdonában. 2. l. ZOVÁNYI Jenő: *Theológiai ismeretek tára*. III. Mező-

A kálvinista lelkész „*Gyermekek Fisikája*" címen „egy olly szép és hasznos Tudomány Sengéjét" bocsátotta közre, melyben kevés példák által megmutatta, mint kellesék az Istennek sokféle teremtéseiről való kegyes és kedves elmélkedésekre szoktatni. A vallásos moralizáló iskolázás keretein belül maradó kis könyvecske nagymértékben eltér MOLNÁR János newtoni természettanától. A cél korántsem oly természettudományos, mint Molnár könyvében. Egyszerű jámborkodások ezek, melyek nem a természet titkainak kutatásaira ösztönözték az olvasót, hanem csak azok szemléletére vagy csodálatára. A legigénytelenebb természetleírás olyan moralizáló, allegorikus magyarázatokkal, mint aminőket a középkor kezdetleges természetrajzaiban a „bestiariumokban" lehet olvasni. Amit ezenkívül még tartalmaz, az nem egyéb, mint a fordító verses elmélkedéseinek sorozata, melyet különféle zsoltárok dallamára ritmusba szedett.

Különös, hogy ez a könyvecske, mely inkább a protestáns vallásoktatás, mint a fizika szolgálatában áll, az előszó elé illesztve, Szt. Bernát és Szt. Ágoston művéből vett idézeteket visel, valamint a lipcsei Acta Eruditorum 1728-iki évfolyamából a Charles ROLLIN-re vonatkozó véleményt. Vállalkozásának elfogadhatóságát akarta ezzel bizonyítani a kálvinista prédikátor, meg a fordított mű nemzetközi tudományos tekintélyét. A fő cél azonban inkább az volt, hogy SZŐNYI saját versecskéinek megjelentetését biztosítsa a katolikus irányítás alatt álló cenzúra jóindulatának megnyerésével. Nem valószínű, hogy e közepes értékű fordítás enélkül napvilágot láthatott volna. Így viszont a cenzúra aránylag könnyen bocsátotta át a könyvbírálat sok rosszindulattal megterhelt adminisztrációs útvesztőjén. Hogy ez mennyire így volt, a következőkből részletesen kitűnik.

A *Gyermekek Fisikája*, amelyet SZŐNYI Benjámin Charles ROLLIN[21] művének tüntet fel, ilyen címen a nagy francia pedagógus művei sorában nem található. Valójában nem is önálló munka ez. ROLLIN legnagyobb művében, a francia közoktatás XVIII. századi reformjának programot adó „*Traité*"-ben mintegy 30 oldalon át foglalkozik a fizikai oktatás kérdésével. Minthogy azonban ő magát a tudományos fizikai ismereteknek közlésére nem tartotta illetékesnek, rövid fejtegetésében csupán arról beszél, hogy a magasabb fizikai tanulmányok alapjait milyen eszközökkel lehet a kisebb iskolákat látogató gyermekekkel megismertetni. Ilyen értelemben igaza van SZŐNYInek, mikor a „*Gyermekek Fisikáját*" csak az „olly szép és hasznos tudomány sengélyének nevezi".

Megállapítható az is, hogy SZŐNYI nem ROLLIN eredeti munkáját fordította, hanem egy abból készített, minden jel szerint latin nyelvű kompilációt. Erre utal, hogy a műben ismételten találkozunk zárójelbe tett latin kifejezésekkel, terminusokkal. Az ok elsősorban bizonyára az volt, hogy az inkább latinul beszélő és olvasó hazai műveltebbek számára érthetőbbé akarta tenni az esetleg szokatlan magyar kifejezéseket. Ilyenek: látomás: aspectus; (11. l.) leg-sémább és vékonyabb: substilis; (14. l.) felesleg való: superabundans; (14. l.) éltető lelketskék: spiritus vegetabiles; (21. l.) mulattató szemlélődés: curiositas; (31. l.) dolgok szemlélése: theatrum; (31—32. l.) közönséges rend-tartása és törvénye: Politia. (37. l.). A felhozott példák is a szokatlanul ható magyar kifejezés *latin eredetijére* való ismételt utalást sejtetik. Ezt a latin kompilációt SZŐNYI bizonyára kéziratból ismerte. Ilyesfajta munka kiadásáról különben nem tudunk. Egyébként maga SZŐNYI is elárulja, hogy nem ROLLIN eredetijét dolgozta fel, hanem annak egy kompilált változatát. ROLLIN

---

túr. 1899. 296. l. A hódmezővásárhelyi református egyház tulajdonában levő „*Presbiteri jegyzőkönyv 1757—1795.*" kézirat 16. oldalán van POLGÁR Mihálytól SZŐNYI Benjámin életrajza.

[21] ROLLIN Charles, francia történetíró szül. Párizsban 1661. jan. 30. meghalt 1741. szeptember 14. Előbb theológiai tanár volt. 1688-ban a Collège de France tanára, 1696-ban a Collège de Beauvais igazgatója lett. Janzenista nézetei miatt elvesztette állását s ezután irodalmi működésének élt.

megállapításait időnként kritikai megjegyzésekkel kíséri: „Ezeket ugyan mondja lenni és lehetni a' bölts Parisi Professor a' maga tudós hazájában, holott nintsen sok szükség az illy tanitás módjára meg-kivántató eszközökben, és utmutatásokban; de külömben vagyon a' dolog e mi Magyar Hazánkban."[22]

A Szőnyi által használt és fordított szöveg viszonyát Rollin munkájához mutatja a magyar fordítás elején olvasható rövid szöveg és az eredeti francia összehasonlítása.[23]

I.

Nem lehet meg-mondani, melly sokat tanulnának a' gyermekek, ha élnénk mind azokkal az alkalmatosságokkal mellyeket ők magok nékünk szolgáltatnak taníttatásokra.

II.

Egy kert, egy mező, egy nagy palota s a' t. úgy vagyon, mint meg-nyittatott könyv ő nékiek.

I.

Il est incroyable combien ce petit exercice, continué regulièrement depuis l'âge de sept ans jusqu' à douze ou quinze ans, remplirait l'esprit des jeunes gens de connaissances utiles et agréables, et les préparait à l'étude de la vraie Physique qui est propre aux savants

II.

Un jardin, une campagne, un palais, tout cela est un livre ouvert pour les enfants

Nemcsak a fordítás szabadsága feltűnő, hanem különös figyelmet érdemel az a tény is, hogy a két szövegrész sorrendje teljesen eltér a „*Traité*"-ben elfoglalt helyüktől. A magyar idézet első része Rollin művében a 406-ik oldalon (IV. kötet) míg a második rész 33 oldallal *előbb* a 373. oldalon található.[24] Szőnyi Benjámin előtt tehát kétségkívül nem Rollin eredeti munkája, hanem egy azt eléggé szabadon átrendező latin fordítás volt. Most ismét föl kell vetni a kérdést, hogy miért helyezte el Szőnyi a saját verses elmélkedései elé az azoknál kisebb terjedelmű fordítást. A cenzúrához benyújtott kézirat keltét, 1773-at, éppen 20 évvel előzte meg az úgynevezett Pető-féle „zendülés". Az alföldi reformátusok ebben az időben sok méltatlanságot szenvedtek, ezenkívül a kormánnyal való elégedetlenség országszerte általános volt. Így Törő turi kurátor a környékbeli parasztok közül többekkel s különösen a vásárhelyi Pető Ferenccel összeköttetésbe lépett. Pető és társai párthíveket toboroztak. Ezek mindnyájan közrendű jobbágyok voltak, felerészben gazdák, felerészben zsellérek. Túlnyomórészt reformátusok, de voltak köztük katolikusok is. Pető és társai 1753.június 3-án Vásárhelyből fegyveresen vonultak ki, hogy a turiakhoz csatlakozva felvegyék a harcot. Törő és társai azonban cserben hagyták őket. A rosszul szervezett zendülést elfojtották, tagjait elfogták s elítélték. A Pető-féle mozgalmak miatt Vásárhely mezővárost elég súlyosan megbüntették.[25] E helyzet minden hátrányát érezte a város első papja. Mégis, a hatvanas években már arra gondol, hogy a vásárhelyi kálvinista iskolák szívnonalát „a saját elképzelései szerint" emelni fogja.[26] Bizonyára e tervei megvalósítása közben születtek meg azok a gyönge versecskék, melyek a természet dolgainak szemléléséből erkölcsi tanulságokat foglaltak össze, és amelyeket a vásárhelyi iskolás gyerekek a zsoltárok dallamára énekelve tanultak be. Szőnyinek nyilván elsődleges célja az volt, hogy saját versezeteit közzétegye. Ez azonban a most említett

[22] Szőnyi Benjámin: *Gyermekek Fisikája*. Pozsonyban, 1774. 70. l.

[23] Ferté H.: *Rollin, sa vie, ses oeuvres et l'université de son temps*. Paris. 1902. 388—389. l.

[24] Ferté, uo.

[25] Szeremley, i. m. 42—74. l.; *Presbiteri jegyzőkönyv* 1757—1795. Első rész. Kézirat a hódmezővásárhelyi református egyház tulajdona.

[26] Szeremley, i. m. 93—94. l.

vásárhelyi előzmények után egy kálvinista papnak nem volt könnyen lehetséges. Ezekben az években, amikor a francia pedagógus által is erősen támadott jezsuitákat feloszlatták, MÁRIA TERÉZIA gazdaságpolitikáján pedig erősen érződött a fiziokratizmus hatása, az iskolázásban a reáliák előtérbe való helyezése, Charles ROLLIN állítólagos művének fordítása csak jó hatást kelthetett.

A kézirat és a cenzúrázás után megjelent könyv egészen különleges problémáira vethet világot az F 1-es kézirat. VIVES János Lajos: „*Böltseséghez Vezető-Ut*" című munkája, mely Pesten az 1779. esztendőben jelent meg SZLÁVY Pál fordításában. Az általunk ismert kézirat minden bizonnyal SZLÁVY Pál munkája. A szokásos cenzori megjegyzés azonban: censeo imprimi posse . . . kéziratunkról hiányzik. Össze van kötve két másik vele tartalmilag össze nem függő kézirattal.[27] Ez utóbbiak valóban a cenzor, SZABÓ András[28] kezében is megfordultak. VIVES Lajos munkájának e kézirata mindenekelőtt azzal tűnik fel, hogy rendkívül nagy mértékben átjavított. Ez a gyakori javítgatás valóban arra mutat, hogy a fordító nem ezt a változatot tekintette a kiadás alapjának és nem is ezt szánta a cenzor kezébe. A kiadással való összehasonlítás meg azt mutatja, hogy a kézirat az 1779-ben megjelent fordítással nem egyezik, hanem annak csak erősen átdolgozott, de a latin eredetit még hívebben követő előzménye. A kézirat, a fordítás nyers kísérlete, melyhez képest a kiadott szöveg lényeges változtatásokat mutat. Ez utóbbit a fordító igen sok rövidítéssel bocsátotta közre. Az Egyetemi Könyvtár kézirata viszont, mint ahogyan egy modern fordítással való összevetés bizonyíthatja,[29] sokkal hívebben követte az eredetit. Igaz, hogy magának a szerzőnek a nevével sem volt teljesen tisztában és a VIVES János Lajos kettős nevet a kéziratban így közli: „VIVES János és Lajos." Mint említettem, a sok javítgatás csak azt a következtetést teszi lehetővé, hogy nem SZLÁVY végleges kézirata van előttünk, hanem egy azt megelőző eredeti fordítási kísérlet fogalmazványa. Ezt csatolta bizonyára a cenzúrázásra benyújtott kézirathoz és így került az Egyetemi Könyvtárba. Ennek az lehetett az oka, hogy a nyomtatásban megjelent fordítás nyelvezetében szabadabb és tartalmilag is rövidebb, mint az eredeti. A kézirat 448. pontjának a kiadás 439. pontja felel meg. A 440-nek viszont a 449. De még különösebb az, hogy miként változtat a kifejezéseken a nyomtatott könyv a kézirathoz képest. Néha egy — bizonyára régies használatú — kifejezést teljesen újjal pótol. 450: „Ne légy olly gyönge, hogy még az igetskek is által verjenek." 441: „Ne légy olly kényes, hogy még a leg-kissebb szótskabul-is sérelmet végy." SZLÁVY talán a nyomdai kézirat és a szöveg eltéréseinek magyarázatául és talán annak bizonyítására is, hogy a teljes fordítást elvégezte, adhatta át e fogalmazványt a cenzúrának.

Négy cenzúrai kézirat vizsgálatát végeztük el az előbbiekben, a bevezetőben kifejtett cél érdekében és az ott röviden vázolt módszerrel. Nem várhattuk és nem is vártunk ettől a próbaszerű vizsgálattól végleges eredményt. Csupán arra törekedtünk, hogy a szerző munkája és a cenzúra tevékenysége közötti, a könyv kiadását közvetlenül megelőző kapcsolatnak változatait megismerhessük. Sok hasonló próbálkozás eredménye vezethet majd csak általánosítható következtetésekre. De annyi máris megállapítható, hogy a kézirat a cenzúrázás után és a kiadás előtt is, bizonyos korlátok között alakítható anyag maradt a szerző kezében.

DONÁTH REGINA

[27] *Cathalogus* . . . 137. l.

[28] SZABÓ András bölcseleti és theológiai doktor, kassai püspök, szül. 1738. jan. 10. Nemes-Nyéken. A nagyszombati növendékpapság aligazgatója, majd az érseki helytartói hivatal titoknoka volt. 1777-ben az egyetemi theológiai kar tanítási rendszerének kidolgozását reábízták. 1801—1804-ig az esztergomi érsekség budai helytartója és az egyetem kancellárja volt. 1804. első kassai püspöknek neveztetett ki. Meghalt 1819. szept. 28. Kassán. SZINNYEI: *Magyar írók élete és munkái.* XIII. köt. 166. l.

[29] PÉTER János: *Vives János Lajos válogatott neveléstudományi művei.* Kézdivásárhely, 1935. 329—370. l. A mű eredeti címe: *Introductio ad sapientiam.*

Arany „Népnevelési ügyben" című cikkéről. ARANY első nyomtatásban megjelent munkájaként az *Életképek* 1846. márc. 28-i számában közzétett *Egyszerű beszélykét* szokták emlegetni. Maga a költő nem nevezte ugyan ezt első munkájának, de ismert írásai közül ezt említette, mint nyomtatásban is megjelentet, elsőül. LUKÁCSY Sándor a *Csillag* 1956. októberi számában ARANYnak egy a *Beszélyké*nél öt évvel korábban megjelent írását közölte, a *Népnevelési Ügyben* című cikket, amelyre a *Társalkodó* 1841. július 14-i számában bukkant rá. A közleményhez nem fűzött semmiféle megjegyzést, pedig a cikk több vonatkozásban is különös figyelmet érdemel.

ARANYnak ez első nyomtatásban megjelent cikke, amelyet eddig ismerünk. Nem nevével jegyezte ugyan, de a cikk végére írt álnévről JEANDOR *(Szlntáról, Biharbul)* kétséget kizáróan megállapítható szerzősége. Francia köntösbe bújtatott nevét máskor is használta álnévül. Hogy miért nem említette ezt a cikkét később sohasem, nem tudjuk. Valószínű, hogy csak megfeledkezett róla. De az is lehet, hogy nem tartotta megörökítendőnek. Álnéven közölt írásainak nagyobb részét egyébként sem vette fel művei közé.

„Haladunk!", kezdi a cikk. A folyóiratok telve vannak a nép javát szolgáló tervek és tettek hírével. Aki szívén viseli a nép gondját, szép reményekkel, de komoly aggodalommal is néz a jövőbe. Ha ti. a népet, mint annyian igen helyesen kívánják, anyagilag „jobb karba helyezik", s ha iskolázásáról gondoskodnak, még nem történt meg minden. A gyermek kikerül az iskolából és igazi vezetők nélkül a falka áldozata lesz; „szégyenli kevés lelki elsőbbségét", hozzá romlik a durva cimborákhoz, „a közkacajtól rettegve . . . csupán hasonlat kedviért, káromkodik, iszik"; tolvaj, semmirekellő lesz. Ha jó természete és szerencséje átsegíti e válságon és belép faluja közéletébe, ki lehet a vezetője? A vallási dolgokban irányt mutató lelkész helyett a világi ügyekben példát mutató jegyző kellene, hogy az legyen. De lehet-e példakép a jegyző, amikor az 1836. évi IX. törvénycikk értelmében „jegyzőt a közönség szabadon fogad, szabadon még időközben is elbocsáthat". Arany, nyilván keserű tapasztalatok alapján, arra mutat rá, hogy a szabad választás elvileg szép eszméje a legkülönfélébb korrupciókra ad lehetőséget. A jegyző ennek következtében igazi népnevelői hivatásának betöltője helyett a kisebb-nagyobb helyi hatalmasságok, érdekszövetségek foglya lesz. A költő megrajzolja a hivatása magaslatán álló jegyző eszményképét és azután kijelenti, hogy „az ilyen a gyakorlati világban csak irmag". Ennek okát a szabad választás, a „jegyző-fogadás" gyakorlatában jelöli meg. Javaslatát így fogalmazza meg: „ohajtanám, hogy az 1836-ik évi IX-ik törvénycikk illető pontja, mely ahelyett, hogy a népet szabadabb, függetlenebb állásba helyezné, inkább kiképeződésének áll makacsul ellen, a jövő országgyűlés által eltörültetvén, a jegyző-választás s elbocsátás nem a népre, mely önjavát annyi ezer esetben átlátni képtelen, nem is szenvedélynek inkább kitett egyedre, például földesúr, v. szolgabíróra; de testületre, jelesül megye közgyűlésére vagy még célszerűbben, megyeileg egyedül e tárgyra nézve kinevezendő állandó küldöttségre bizatnék; hova, — a jegyzői állomás megüresülte közhírré tétetvén, — a hivatalkérők folyamodásikat, iskolai tanulmányaikról, ideigleni hivatalviselésükről, főleg pedig erkölcsükről tanúskodó bizonyítványaikkal együtt adnák be, s a testület ezek közül az illető életreható-tudományokból 1-ször mindnyájokat rendesen s szigoruan megvizsgálván — a legjelesbet kinevezné, a helység minőségéhez, az egyed érdeme s házi körülményeihez képest neki illő fizetést rendelne, annak pontos kijárására, de másrészről a jegyző önviseletére is felügyelne, a népnevelés-, jobbítás- és rendtartásban tett előlépteiről számot venne, az érdemest jövedelmezőbb állásba léptetné, a restelkedőt dorgálná, rosszabb állomásba vetné, vagy vétsége úgy hozván magával, hivatalából elmozdítaná."

Ez bizony nehézkes, zsúfolt mondat; s még csak nem is a legnehézkesebb a cikkben, amely magán viseli annak a kezdő írónak fogyatkozásait, aki ebbe az írásába is „mindent bele akart zsufolni". Igaz, hogy ezt a cikkét még nem is a népnek szánta, mint

a *Nép Barátjá*ban megjelenteket, amelyekben példát adott rá, hogyan kell egyszerű erővel és világossággal szólni a legbonyolultabb tárgyakról is.

A cikk keletkezésének körülményeiről semmi adatunk sincs. Figyelemre méltó, hogy ARANY körülbelül egy évvel azelőtt írhatta, mielőtt SZILÁGYI István Nagyszalontára került. Eggyel több érv ez amellett, hogy a mozgékony barátnak csak bátorítani, táplálni, de nem felkelteni kellett ARANY közéleti és írói érdeklődését. A cikket aligha mások biztatására írta a költő. A benne tárgyalt kérdések közvetlen tapasztalásból merülhettek fel benne. 1839 januárjában — „mert nem érzett magában erőt arra, hogy olyan terhes pályán haláláig megmaradhasson és mert gazdálkodás nélkül, amire a lelkiismeretes tanítónak nem juthat elég ideje, mint házas ember megélni nem tudott" — lemondott korrektor-tanítói állásáról. Néhány hónappal később másodjegyzővé választották. Másfél év alatt aztán megtapasztalhatta új foglalkozásának nehézségeit. Szokása szerint ezeket is „alapos studium tárgyává tette". Cikke azt mutatja, hogy akkor is munkakörének elvi kérdései, a jegyzői hivatás erkölcsi poroblémái, függetlenségének gondjai érdekelték.

Az 1840-es évek megélénkülő közéleti irodalmában — ARANY cikkének tanúsága szerint is — egyre fontosabb helyet foglalt el a nép. Népen akkor természetesen mást értettek, mint ma. A népnevelés is sokkal többet jelentett tehát ezekben a vitákban a szokásos iskolai vagy akár iskolánkívüli népművelésnél. ARANY cikke sem iskolai kérdésekkel foglalkozik. A kor politikai szempontból is igen lényeges kérdését, a falu *világi* vezetőinek, a politikai szervezés rendkívül fontos embereinek, a jegyzőknek szerepét, hovatartozását, függését vizsgálva, a felnőtt nép politikában és emberségben való nevelésével foglalkozik.

A cikk hangja — bár mai tudásunkkal észrevehetünk benne némi személyes érdekeltséget — higgadt, tárgyilagos. A hely, ahol megjelent, nem is tett volna lehetővé mást. A *Társalkodó* a mérsékelt liberálisok hírlapjának, a *Jelenkor*nak volt szépirodalmi melléklapja. Ezen persze nem a szó mai jelentése értendő. Volt a *Társalkodó*ban minden, ami később a lapok tárcarovatába került: a napi híreken és a szorosabban vett publicisztikán túlmenő mindenféle olvasmány. A lapot 1832—37-ig BAJZA József szerkesztette, aztán 1848-ig HELMECZY Mihály. Hetenként kétszer jelent meg s a maga módján elég jó színvonalat tartott. A harmincas évek vége felé mindig nagyobb helyet kapott benne a nem napi kérdésekkel foglalkozó közirodalom. HELMECZY az ország minden részéről közölt beküldött cikkeket. Ezeknek a cikkeknek írói a vidéki értelmiség köréből kerültek ki: orvosok, mérnökök, tanítók, lelkészek, jegyzők szóltak hozzá a vitatott kérdésekhez. Legtöbbször foglalkozásukat is megjelölték nevük vagy álnevük mellett.

Az 1840—41-es évfolyamban számos cikk foglalkozik az iskolai, főiskolai reformtörekvésekkel, a népművelés nemzetiségi vonatkozásaival, a tanítók és jegyzők kérdéseivel stb. Lehet, hogy egyik ARANY cikkében olvasható utalás egy KECSKÉS Lajos nevű író közleményére vonatkozik: *Általányos szempontok a népjegyzői hivatalról*, a január 27. és 30-i számban; ebben egyébként is vannak rokon gondolatok. ÁRBOCZ és JENŐ ugyanúgy kezdi *Gondolat-töredék az 1841. év elején* című évfolyamnyitó cikkét, mint ARANY az övét: Haladunk! Ugyanezek a szerzők *Népnevelés* címen a költőéivel egybehangzó gondolatokat vetnek fel (február 27.). ARANY tehát általánosan vitatott kérdésekhez kapcsolódott a maga megjegyzéseivel. A javaslat, amellyel a jegyzőket függetleníteni szeretné a helyi hatalmasságoktól s ezt a népnevelés szempontjából annyira fontos hivatalt mentesíteni akarja a szokásos korrupciótól: a centralisták alkotmányreformjainak szellemével tart rokonságot. A vidéki élet visszásságának rajzában, egy-egy tömören megrajzolt kép elevenségében, a mondatok zsúfolt nehézkességében, de főképpen a cikkíró egész magatartásában pedig van valami, ami *Az elveszett alkotmány* költőjét idézi emlékezetünkbe.

KERESZTURY MÁRIA

Az első „Világosság" . . . Most, hogy elindult útjára a „*Világosság*" című tudományos folyóirat, hogy felvegye a harcot a természettudományos világnézet alapján a babona és a vallás ellen, érdemes egy pillantást vetni az első „*Világosság*"-*ra*, amely ugyanezeket a célokat tűzte maga elé, elsősorban pedig a munkástömegek felvilágosítását.

Ez a folyóirat 1904. március 1-én indult meg KUN Sámuel és TARCZAI Lajos szerkesztésében. KUN Sámuel nyomdai korrektor és ismert filozófiai író volt, míg TARCZAI Lajos tanító, egy ideig a bögötei iskolát vezette, amelyet az anarchista gróf BATTHYÁNYI Ervin alapított, majd a szociáldemokrata párt titkára volt.

Az első szám DODEL Ágostonnak, a világhírű egyetemi tanárnak és más kiváló tudósoknak üdvözletével indult meg. Ezt követte a szerkesztőség bevezető cikke, amely többek között a következőket mondja:

Korunk embersége sokat szenved a vallás hóbortjai miatt.

— A hit és tudás közötti ellentét mindjobban érezhető, amióta a népek és a nemzetek a haladás jegyében törnek előre. —

— Így immár elérkezett a nap, hogy élénk világot vessünk a hit és tudás között tátongó szakadékra. —

Már az első számban kezdi a lap közölni DODEL világhírű tanulmányát „*A teremtés valótlan története*" címen. Ugyancsak az első számban indul meg Hatala Péter tanulmánya a római pápa csalhatatlanságáról. HÄCKELtől az atheizmusról, TARCZAItól Jehova híveiről hoz cikket az első szám.

A lap szerkesztői közé felsorakozik a későbbi számokban CSIZMADIA Sándor is, és itt találjuk SZABÓ Ervin tanulmányát a munkáskérdésről. Igen sok álneves szerzővel is találkozunk a folyóirat hasábjain, mert az írók féltik a kenyerüket.

A lap harmadik évfolyamának szerkesztését 1906-ban TIMÁR Miklós veszi át, és a cikkírók között a már az első számban is szereplő Ernst HÄCKELen kívül ott találjuk August FORELt, a híres svájci orvost) BOLGÁR Eleket, ZÁDOR Pált, és WEISZ Ödönt.

1907-ben a folyóirat átalakul kéthetenként megjelenő lappá, és a főszerkesztői tisztet ZÁDOR Pál veszi át, mellette mint szerkesztő továbbra is működik TIMÁR Miklós, míg a szerkesztőség tagjai között találjuk DÉCSI Imrét, GÁBOR Andort, MADZSAR Józsefet, PFEIFER Ignácot, RÓZSA Miklóst, STEIN Fülöpöt, SZENDE Pált, és SZILÁGYI Jenőt.

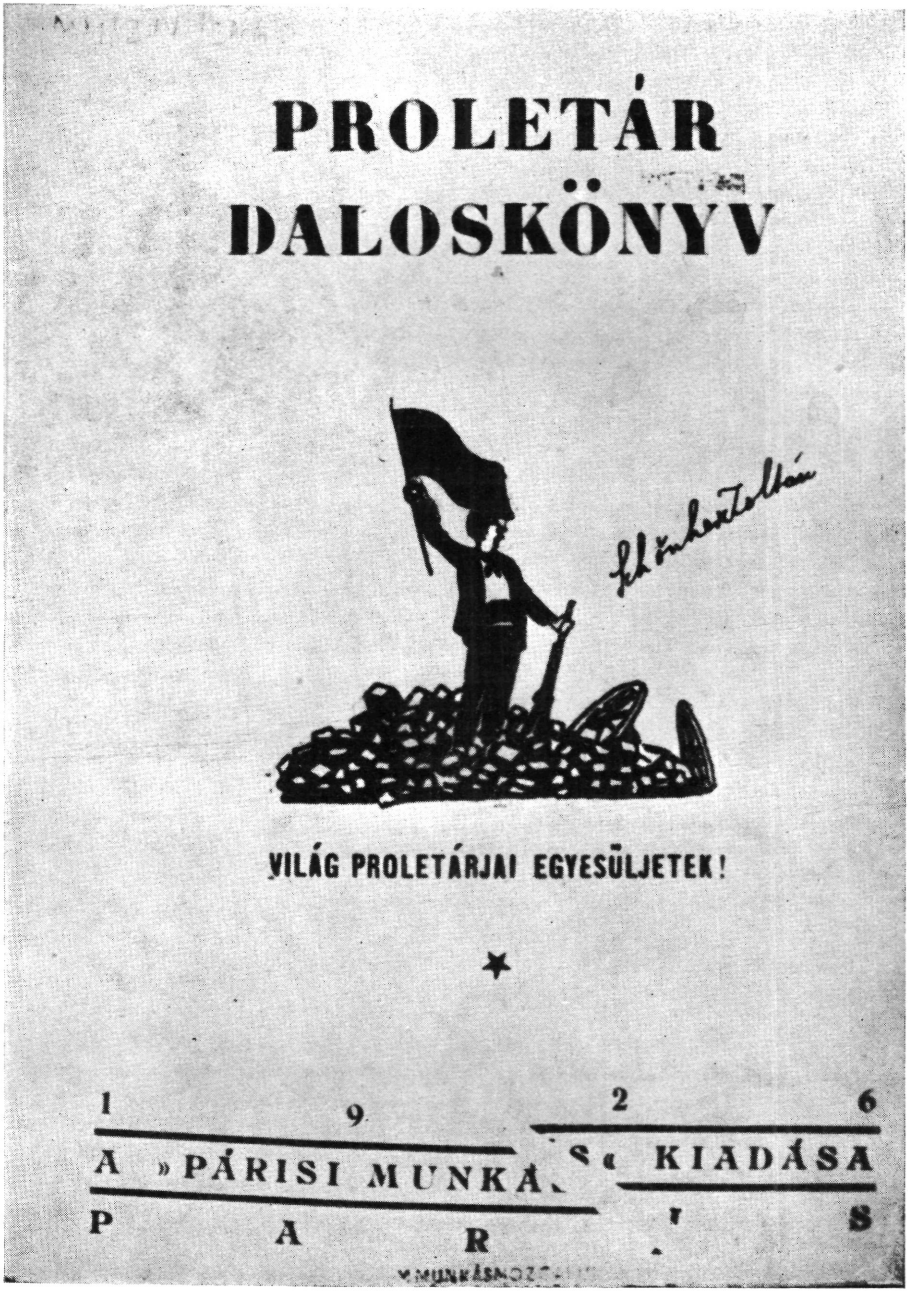
A folyóirat az 1907. évi második számával szűnt meg, de megállapíthatjuk, hogy pár évi fennállása alatt hasznos és eredményes munkát végzett.

TIBORC ZSIGMOND

Henri Barbusse előszava a betiltott kommunista daloskönyvben 1926-ban. A csendőrségi Nyomozati Értesítő 1931. évi évfolyamában közölt kitiltott kiadványok között húzódik meg egy szerény cím: *Proletár Daloskönyv*. Mivel az Országos Széchényi Könyvtár katalógusaiban a könyvet nem találtam meg, utánajártam, s a Magyar Párttörténeti Intézet rendelkezésemre bocsátotta. Féltve őrzött példány, erősen valószínű, hogy egyetlen példány az országban. 1926-ban jelent meg, Párizsban, a Párisi Munkás kiadásában. 25 forradalmi dalt és kottát tartalmaz, 32 lap. Szerény, egyszerű kis könyv.

Külön becsessé teszi ezt a ritka példányt a belső címlapján olvasható kézirásos név. SCHÖNHERZ Zoltán írta rá nevét.

Mi lehet az oka annak, hogy a magyar cenzúra kitiltotta az országból ezt a könyvecskét? Az első dal az 1871-es párizsi Kommünben keletkezett *Internacionálé*. Találunk a kötetben német forradalmi éneket, régi orosz forradalmi dalokat, lengyel forradalmi munkásdalt, forradalmi gúnydalt, benne van a *Bugyonnij-induló*, a *Varsavianka*.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

Szépek a kötetben szereplő magyar vonatkozású dalok. A *Magyar munkások indulójának* zenéjét és szövegét HIDAS Antal szerezte. A *Fel harcra proletár* után találjuk GÁBOR Andor *Tiszt urak* című megzenésített versét, továbbá *Kommunista Marseillaise* című dalát. A *Margitkörúti fogház* című dalhoz a kötet szerkesztője a következő megjegyzést főzte: „Dallama egy orosz népdalé, szövege 1919-ben a Margitkörúti fogház borzalmai közepette keletkezett. Szóló. Minden egyes szakasz előadását az értelme szerint színesen szavalva kell énekelni." Utolsónak említem a párizsi magyar munkások között keletkezett *Kommunista toborzót* és a *Van még lámpavas* című Horthyt gúnyoló forradalmi dalt.

A kötetet betiltották, elkobozták, megsemmisítésre ítélték. Horthy cenzorainak ebben igazuk volt a maguk és az uralkodó osztály szempontjából.

Világosan megindokolja ezt BARÓTHY Pál királyi főügyész a Fővárosi Levéltárban őrzött következő okiratban:

33617. szám

A budapesti kir. ügyészségtől

1931. k. ü.

A m. kir. Belügyminiszter Úr által megküldött „Proletár daloskönyv" című és Párisban 1926. évben kiadott nyomtatványt a Bp. 477 §-a alapján azzal az indítvánnyal teszem át, hogy az elkobzási eljárás lefolytatása céljából főtárgyalást kitűzni s arra Zichó Károly budapesti (VII. Hajtsár út 14/a.) lakost is megidézni — s a főtárgyaláson a nyomtatvány elkobzását és megsemmisítését kimondani s a jogerős határozatot a T. E. 117. §-a értelmében a Belügyminiszter Úrral közölni szíveskedjék.

A csatolt nyomtatvány ugyanis 25 olyan dal szövegét tartalmazza, melyek tartalmuk szerint a fennálló állami és társadalmi rend erőszakos felforgatására felhívnak és izgatnak — illetve a „Tiszt Urak" és „A margitkörúti fogházban" című dalok olyan valótlan tényeket állítanak — melyek a magyar állam és magyar nemzet megbecsülését sértik.

A „Van még lámpavas" című vers pedig Magyarország kormányzója elleni sértést tartalmaz.

A nyomtatvány tartalma tehát az 1912. III. tc. 5. §. 1. bekezdésébe, illetve a 7. §. 1. bekezdésébe ütköző vétségek, továbbá az 1920. I. tc. 14 §-ára figyelemmel az 1913: XXXIV. tc. 2. §-ába ütköző vétség tényálladékait valósítja meg — a bűnvádi eljárás pedig senki ellen sem indítható meg — s így indítványom indokolt.

Budapest, 1931. évi április hó 14. napján.

Baróthy Pál s. k. kir. főügyész
a budapesti kir. ügyészség elnöke

A kiadmány hiteléül:
Krisán Ilona
kiadó

Pecsét

Erősen valószínű, hogy a kötet előszava sem nyerte meg az ügyészség és a Belügyminisztérium tetszését.

Az előszót Henri BARBUSSE írta, a világhírű francia író. Barbusse 1923-ban belépett a Francia Kommunista Pártba, 1923-ban *előszót* írt KÉMERI Sándor (BÖLÖNI Györgyné) *Die Kerker von Budapest* című könyvéhez. 1926-ban írta *Les Bourreaux* című könyvét. Ez a mű egy közép-és délkelet-európai körutazás tapasztalatainak művészi erejű leszűrése volt. BARBUSSE, a kommunista író, alaposan megismerkedett a magyar viszonyokkal. s felemelte szavát a fehér terror ellen. Így válik érthetővé, hogy őt kérték fel a *Proletár Daloskönyv* előszavának megírására. A kötet szerkesztőjét egyelőre még nem sikerült kideríteni. Kiadóként a *Párisi Munkás*, a magyar emigránsok forradalmi lapja szerepel. Utólag is köszönetet kell mondani azoknak az ismeretlen magyar kommunistáknak és azoknak az ismeretlen franciáknak, akik a *Proletár Daloskönyv* előállításához segítséget nyújtottak.

Henri BARBUSSE — tudomásunk szerint eddig kiadatlan — előszava így hangzik:

Az ének hívó szava.

Üdv az ellenforradalmi Magyarország elnyomottjainak, akik dalaik mélységes szavával szólnak hozzánk.

Panaszaik és igaz álmaik, reménységeik és fájdalmaik mind itt vannak összegyűjtve, a muzsika és írás jeleiben. Ahogy a könyvecskét lapozgatom, ahogy a dalokat hallgatom, látom és érzem, mi forr és mi készül kitörni, mi fog kitörni ennek a martír-proletáriátusnak a lelkéből.

De megszólal itt a világproletáriátus lelke is. Mert a diadalmaskodó fascizmus áldozatainak és elnyomottjainak a fájdalma és haragja nemcsak a magyar munkásságé.

Mindenütt a világon, a nagy, a ragyogó Szovjetoroszország kivételével, ugyanaz a jogtalanság, ugyanaz a kizsákmányolás gőgösködik, mely mindenütt ugyanazt a lázadást támasztja föl és egy napon ugyanabba a forradalomba érik, mely mindnyájunk közös „*Internacionálé*"-ja hangjaival indul majd diadalmas útjára.

Ez a mi nagy himnuszunk, amit együtt énekeltem magam is a német, osztrák, román, jugoszláv és angol munkásokkal, amikor megrendítő tömegeik sorában álltam, ez a hívó szó a föld rabjaihoz, a nemzetközivé váló világ igérete.

De itt van még a „*Vörös lobogó*", a „*Magyar munkások forradalmi indulója*", az „*Avanti popolo*" !. Majd itt van egy irdatlan nagy benső megindulás zengő szavaként, amit Oroszország küld ébresztő kürtjéül a világ népeihez: az orosz forradalmi dalok szép gyűjteménye, a *Dubinska*, a *Bugyonni mars*, a *Forradalmárok Gyászindulója* és a többi között egy megkapó és eredeti csehszlovákiai munkásdal.

A Franciaországban dolgozó magyar munkások is — ötvenezren vannak — föllépnek ebben az impozáns kórusban. Daluk: a „*Kommunista toborzó*" itt született, zenéjében és szövegében is a párisi magyar emigráns munkások műve.

De íme, van itt néhány dal, melyek mind a börtönök rácsán keresztül küldött sóhajok, a magyarországi fehér terror elmondhatatlan nagy drámáját éreztetik velünk. De nem csak ezt: jövendő dolgok szédítő perspektíváját, melyek egyszer még felforgatják ezt a földi pokolt, a „*Margitkörúti fogház*" dalát maguk a börtön szenvedő foglyai költötték.

A „*Vörös kovácsok*", majd egy másik orosz dal következik ezután, mely jogos önérzettel mondja: „Nézzétek büszke hadseregünket !" És hallgassuk csak azt a másikat, mely a föld népe történetének, vértanúságaiknak és lázadásaiknak egy tragikus epizódját idézi fel: a XVI. századbeli parasztháborút, ama parasztokét, akiket az elnyomatás és kizsákmányolás kergetett harcba és akik először emelték magasra az akkor még szűz és tiszta vörös-fekete-arany lobogót, melyet a zsarnokság rendjének zsoldosai vérbe gázoltak.

Így szállnak hozzánk minden idők és minden országok visszhangjai a lázadó rabszolgaság nagy szinfóniájában egyesülve. Ám ez a hatalmas hangtömeg világos és tudatos. És ezért félelmes is, mert nemcsak a jelent, hanem a jövendőt is áthatja és uralja.

Üdv a világ elnyomottjainak, akik dalaik mélységes értelmű szavával szólnak hozzánk !

Henry Barbusse

K. Markovits Györgyi

FIGYELŐ

Törekvések új bibliográfiaszerkesztési módszerek kialakitására. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája 1961. évi közgyűlésén az elnökségi beszámolóban többek között elhangzott az a megállapítás, hogy korunkban a tudományok fejlődésének egyik sajátossága a tudományok „matematizálódása".[1] A könyvtártudomány, közelebbről a dokumentáció területén is világszerte — elsősorban a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban — kutatások, kísérletezések folynak a matematika (és az elektronika) alapján álló új technika bevezetésére, az „information retrieval" keretében az indexelés új lehetőségeinek kialakítására, az ismeretanyagban való eligazodás sokoldalú, gyors és megbízható módszereinek kidolgozására. Ezzel párhuzamosan ugyancsak a tudományos fejlődés érdekében, gazdasági-műszaki érdekekből kiindulva, évtizedek óta, de különösen a második világháború után nemzetközileg nagy érdeklődés nyilvánul meg a szervezéstudomány iránt. Nyugaton, a szervezés („management") tudományos alapokra helyezése a matematika sajátos alkalmazása által szinte önálló tudományággá alakult „operations research", műveletkutatás címén, jóllehet még művelőinek körében sem alakult ki egységes álláspont önálló tudományági volta tekintetében.[2] A lényeg azonban nem is ez, hanem maga az „operatív kutatás" művelésének, alkalmazásának ténye, amit az is tanúsít, hogy kialakultak immár önálló szervezeti keretei (intézetek, társaságok), folyóiratai vannak, és irodalma már oly tekintélyes és az iránta megnyilvánuló érdeklődés olyan széleskörű Nyugaton, hogy az Operations Research Society of America kiadványsorozata keretében terjedelmes bibliográfiát tett közzé róla.[3] (Megjegyezzük, hogy ezt követően még egy jelentős annotált bibliográfia is megjelent a műveletkutatás irodalmáról.)[4]

Nem tekinthető véletlennek, hogy éppen az „operatív kutatás", a szervezéstudomány művelői által kiadott bibliográfia, az *„A comprehensive bibliography on operations research"* mutat olyan új szerkesztési törekvéseket, rendszerezési mechanizmust, annotálási módot, indexkészítési kísérletet, amely gyökeresen eltér a hagyományostól. Nevezetesen, ez a bibliográfia, amely a matematika sajátos szervezéstudományi alkalmazásának széles skáláját tükrözi mintegy 3000 tételben, a kutatás és fejlesztés, az iparágak, az oktatásügy, a személyzeti ügyek stb. területén könyvek, tanulmányok, kutatási jelentések és folyóiratcikkek alapján, egy mechanikus „code"-rendszer segítségével, a hagyományos annotálást helyettesítendő, tartalmilag sokoldalúan jellemezni képes minden egyes tételét az elméleti jelleg, a gyakorlati alkalmazhatóság, a gazdasági-műszaki vonatkozások stb. szempontjából — mindezt maximálisan gazdaságos terjedelem (hely) kihasználással. A bibliográfia, e „code"-rendszer alkalmazásán kívül még egyéb szerkesztési sajátosságokkal is bír.

Vegyük sorjába azokat a szerkesztési módszereket, amelyek újszerűek és bizonyos törekvéseket fejeznek ki a bibliográfiai tájékoztatási módszerek megújítására tisztán szerkesztési eszközökkel, még új gépi technika alkalmazása nélkül.

A legérdekesebb új az *„A comprehensive bibliography on operations research"*-ben, hogy jóllehet szakbibliográfia, mégis betűrendes rendszerezésű és tételeinek tartalmát egy sajátos *„code"*-táblázattal oldja fel. A *„code"*-táblázat 6 fejléces rovatot tartalmaz, a rovatokon belül

[1] *Godicsnoe szobranie Akademii Nauk SzSzSzR. Vesztnik Akad. Nauk SzSzSzR.* 1961. 3. sz. 3—48. l.

[2] A műveletkutatásról és a körülötte folyó vitákról tömör áttekintést ad Bod Péter: *Nemzetközi Operációkutatási Konferencia Franciaországban.* Magy. Tudomány, 1961. 3. sz. 190—193. l.

[3] *A comprehensive bibliography on operations research.* Through 1956, with supplement for 1957. New York. 1958. 188 l. (Publications in operations research 4.)

[4] Batchelor, James: *Operations research — an annotated bibliography.* Saint Louis. 1959. 876 l.

A "code"-táblázat vázlata :

Általános osztályozás	Szervezeti (szakterület) típus	Funkcionálisan	Technika	Kutatási aspektusok	Gyakorlat
1. Általános cikk 2. Szemle cikk 3. Életrajz, tört. . . . 9. Bibliográfia és indexek . . .	00. Nem alkalmazható 01. Bányászat-Fém 02. Szénbányászat . . . 18. Nyomdászat, kiadás . . . 40. Nagykereskedelem , . 84. Könyvtár . . .	00. Nem alkalmazható 01. Általános szervezés 02. Hirdetésügy . . . 11. Személyzeti ügyek . . . 14. Kutatás és fejlesztés . , ,	00. Nem alkalmazható 03. Lineáris programozás . . 14. Játékelmélet 15. Statisztika . . .	00. Nem alkalmazható . . 02. Hatékonyság számítás . . 07. Instrumentálás és mérés . . 11. Tervezés . . .	0. Nem alkalmazható . . 3. Szervezés 4. Személyzet kiválasztása és képzése . . .

számsorrendben követik egymást a fogalmak. Valamennyi bibliográfiai tétel mellett, egymástól elkülönítve hat számjegy szerepel (a 6 rovatból vett megfelelő számjegyek), és ezek visszakeresése a táblázatban adja meg az adott tétel tartalmi ismérveit, szakbeosztását, műfaját,tu lajdonképpeni annotációját.

A táblázat első rovata tehát a bibliográfiában szereplő tétel műfajára utal, míg a többi öt tartalmára, közelebbről az adott tétel szakterületére, funkcionális alkalmazására, a leírt technikára (milyen matematikai módszert használ a kérdéses közlemény), a kérdéses közlemény tudományos kutatási vonatkozásaira és gyakorlati vonatkozásaira.

Két példával:
ALDERSON, Wroe
5 00 04 18 00 0 1. *„Marginal Analysis of Productivity Marketing"* in CONFERENCE ON OPERATIONS RESEARCH IN MARKETING, January 29—31, 1953. Cleveland, Case Institute of Technology, 1953, pp. 40—43.
1 00 01 00 00 1 2. *„Operations Research and Management Problems"*, in PROCEEDINGS OF OPERATIONS RESEARCH CONFERENCE. New York, Society for Advancement of Management. Jan. 1954. Section 9. 13 pp.

Az első tétel feloldása a táblázat alapján: technikai cikk, nem vonatkozik konkrét szakterületre, funkcionálisan a piackutatással foglalkozik, általános matematikai módszereket ír le, kutatási vonatkozása nincs, gyakorlati szempontból nem alkalmazható. — A második tételé: általános cikk, nem vonatkozik konkrét szakterületre, funkcionálisan a szervezés általános kérdéseit érinti, leírt technikája nem alkalmazható, kutatási vonatkozása nincs, gyakorlatilag általános szempontból alkalmazható.

A kötetet egy szakbibliográfiának nevezett tárgymutató egészíti ki, amely a *„code"*-ban foglalt fontosabb fogalmakat sorolja fel betűrendben, utalva a szerzőkre (egy szerző több publikációja esetén az adott tétel sorszámára a szerző neve alatt).

Ezzel kapcsolatban a bibliográfia egy másik szerkesztési sajátosságáról: alapvető alfabetikus rendszerezésén belül betűnként először az angol nyelvű irodalmat közli, külön-külön csoportosítva a szerzős és a szerző nélküli közleményeket, majd az idegen nyelvű irodalmat. Egy szerző több publikációjának felsorolásánál kronológikus sorrend érvényesül.

A bibliográfiaszerkesztés e kötetben alkalmazott módszerei figyelemre méltóak, jóllehet a „code"-szerű „annotálás" és „indexelés" tagadhatatlan praktikus elemei mellett, mint amilyenek a rendkívül gazdaságos helykihasználás, a sokoldalú jellemzési lehetőség, ezeknek az újszerű szerkesztési módszereknek alkalmazása még meglehetősen sok nehézséggel jár a kutatás szempontjából és egyelőre valóban csak kísérleti jellegűnek tekinthető. Problematikus a „code" -rendszer alkalmazása a bibliográfiában, mert nehezen kezelhetővé teszi azt (állandó visszakeresés a táblázatban), továbbá mechanikusan meghatározott fogalom-kategóriákkal operálván,

nem teszi lehetővé az árnyaltabb tartalmi jellemzéseket, végül igen nehezen hozhatók össze általa az együvé (egy szakcsoportba) tartozó tételek. Lehetséges természetesen, hogy a „code"-rendszerű „annotálás" és „indexelés" további finomításával az említett hátrányok erősen csökkenthetők.

Mindenesetre a bibliográfia területén is tanúi vagyunk bizonyos — korlátozott értelemben vett — „matematizálódási" törekvéseknek, új, egzaktabb szerkesztési módszerek kialakításának, és ezek egyik érdekes kísérleteként fogható fel az elemzett műveletkutatási bibliográfia is.

RÓZSA GYÖRGY

A mikromásolás néhány ujabb lehetősége. Régóta foglalkoztat az a kérdés, hogy vajon szükséges-e a kiadványok évről évre növekvő özöne? Hiszen köztudomású, hogy sok a felesleges kiadvány. S talán még több a nem megfelelő példányszámban megjelent mű. Gyakran van szükség újabb kiadásokra és nem ritka jelenség az sem, hogy egyes művek túlzott példányszámban jelennek meg.

Bonyolítja ezt a problémát, hogy szükséges kiadványok néha kéziratban maradnak, vagy el sem készülnek a kiadás nehézségei miatt. Mindennapos dolog, hogy a lassú nyomdai átfutás miatt egyes tudományos eredmények csak hosszú hónapok múlva jutnak el az érdeklődőkhöz. Ha eljutnak! Ez a helyzet világszerte.

Lehet-e a kiadványok száma, példányszáma, gyorsabb megjelentetése terén javítani a helyzeten? Lehet és szükséges! A technika már kidolgozta a szükséges módszereket, a tudományok gyors fejlődése pedig fékeződik ezek alkalmazása nélkül. A megoldás egyik legjárhatóbbnak látszó útja a mikrokiadás.

I. Mikrokiadás

Maga a fogalom is újkeletű, bár előzményei több mint száz évre nyúlnak vissza. A fényképezéssel kicsinyített könyv tömeges megvalósítása korunkban nemcsak lehetséges, hanem szükséges is.

Mikor szükséges? Olyan esetben, amikor egy kiadványból csak kevés (20—50—100) példányra van szükség. A jelenlegi kiadványformák, a nyomtatott vagy sokszorosított megoldások ilyen alacsony példányszámok esetén nem gazdaságosak. Sőt a nyomdák jelenlegi túlterheltsége idején egyenesen pazarlás kis példányszámú kiadványokat nyomtatással előállítani. Viszont egyes kiadványok ki nem adása károkat és hátrányokat eredményezhet. Tehát megoldást kell keresni a kis példányszámú kiadványok előállítására. Szabadjon egy konkrét hazai példára hivatkozni. Éveken keresztül rendszeresen megjelent egy közismert kiadvány — a KOZOCSA—RADÓ-féle *Szovjet népek bibliográfiája*. Igaz, hogy a kiadvány néha éveket késett, de mégis megjelent. Az 1954-es év anyaga 1957-ben jelent meg. Az elmúlt 6—7 esztendő Magyarországon megjelent szovjet irodalmáról nincsen semmiféle összefoglaló áttekintés. Telnek az évek, a könyvtárosok hiányolják a kiadványt, a kiadók gazdaságossági meggondolásból nem folytatják a sorozatot. Persze nyomdai úton csak a nagy példányszám lenne kifizetődő. Az élet szükséglete pedig 100—200 példány minimumot igazol. Íme az ellentmondás. Az eredmény eddig az volt, hogy a kiadás lekerült a napirendről.

Az elsősorban könyvtári használatra szolgáló kiadványoknál a mikrokiadás könnyen megvalósítható, mert a könyvtárak vagy már rendelkeznek vagy könnyen beszerezhetnek olyan berendezéseket, amelyekkel a kicsinyített könyvoldalak könnyen leolvashatók.

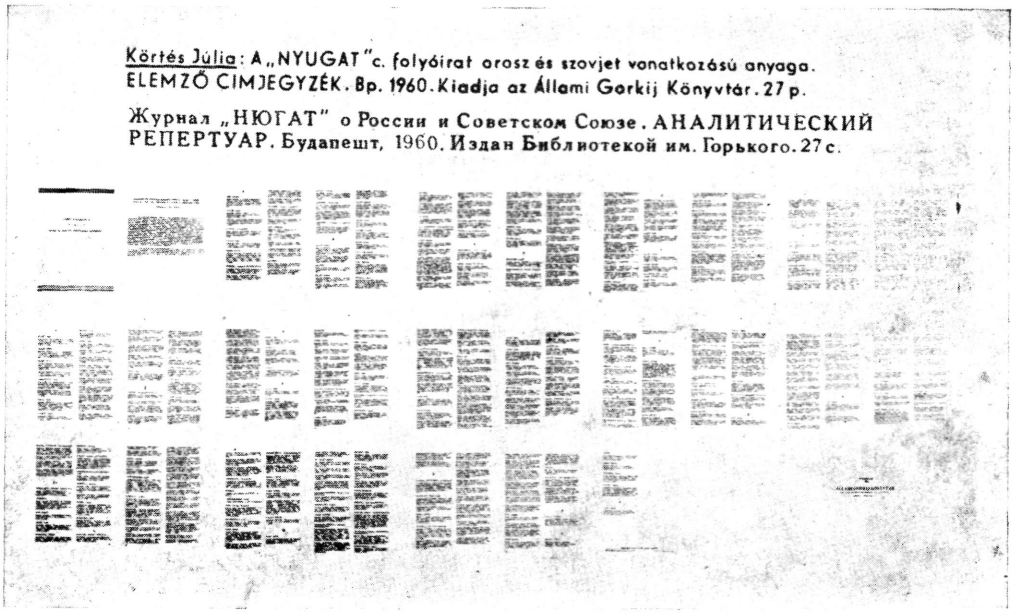
Az ilyen jellegű kiadványokat tehát célszerűnek látszik mikrokártyán, mikrolapon, esetleg mikronyomaton közreadni.

Itt már a kiadványok egy új fajtájával állunk szemben. Ez a kiadványforma nyilvánvalóan erőteljesen fejlődni fog, és megoldja azokat a kiadás és szükséglet között feszülő ellentmondásokat, melyek jelenleg a kis példányszámok velejárói. Az USÁ-ban gyakori dolog az ilyen kiadvány. Nemcsak könyveket, hanem évtizedekre visszamenőleg folyóiratokat is kiadnak erősen kicsinyített formában. Emiatt azt írja SILVER Henry,[1] hogy a kiadók félnek a mikrofilmtől, mert nem veszik meg könyveiket. A mi kiadóink számára a mikrofilm nem konkurrenciát jelent, hanem olyan segítséget, amely új módon oldja meg a fontos, de hagyományos módon ki nem adható kiadványok sorsát, enyhíti a szűk nyomdakapacitás gondjait, megszünteti a remittendát stb.

Íme kirajzolódik előttünk egy újfajta kiadó szükségessége. Itt kicsi a példányszám, kicsi a könyv mérete. A társadalmi haszon viszont nem kicsi.

Az 1. sz. ábra egy ilyenfajta hazai kiadványt ábrázol. Szükségét az indokolja, hogy a *Nyugat* c. folyóiratban több mint háromszáz olyan orosz és szovjet vonatkozású írás, dokumentum van, amely irodalomtörténeti szempontból is, politikai

[1] SILVER Henry M.: *Az eredeti tudományos anyag kiadása*. American Documentation. 1950. 1. Vol. 1. № 13—23. l.

1. ábra

szempontból is rendkívül érdekes. Ki kell adni ezt a kiadványt? Feltétlenül! De érdemes-e kinyomtatni, növelve ezzel a kiadványok özönét? Semmiképpen sem. Ezért adtuk ki ezt a kiadványt mikrokártyán, illetve mikrolapon 50 példányban.

Az eddigiekben a mikromásolatok kiadványjellegét hangsúlyoztuk. Ez nem csökkenti a mikrofilmnek sem a tudományos munka megkönnyítésében kialakult jelentős szerepét, sem pedig az állomány megóvása és megőrzése terén betöltött óriási feladatát.

Aláhúzza a megőrzés fontosságát a papír, különösen az újságok papírjának gyatra minősége. Egy hosszabb idézettel bizonyítok:

Az amerikai könyvtárosok az utóbbi évek során egyre nagyobb aggodalommal látták, hogy a könyvekhez felhasznált papír minősége a század eleje óta fokozatosan romlott, sőt már messze elmaradt az újságpapíré mögött. Az 1940—49 között gyártott könyvpapír szakítási szilárdsága a múlt századinak már csak 36%-a. A rossz minőség okainak felderítésére s a hibák orvoslási módjának megállapítására a Council on Library Resources 49.500 dollár hitelkeretet nyújtott a Virginia State Library rendelkezésére. Ez a könyvtár szakemberek bevonásával 18 hónapi vizsgálat folyamán 500 db 1900—1950 év közötti, 32 db 1955—57 közötti, 24 db különböző korú könyv és 6 mai napilap papíranyagát elemezte.

A kísérlet során a 17. és 18. századi könyvállomány egyes darabjainak papíranyagát is megvizsgálták. A vizsgálat eredményeképpen a következőket állapították meg: a néhányszáz éves könyvek papíranyaga több százszor, sőt egyes esetekben több ezerszer tartósabb a mai könyvekénél; a régi könyvek papíranyaga lúgos, a maiaké savanyú kémhatású; a mai papír rossz minőségének oka a sav-tartalom. A vizsgálat eredményét két jelentésben tették közzé; mindkettő ezt a szokatlan, de stílszerű kolofont tartalmazza: „Nyomatott . . . a Council on Library Resources által a Virginia State Librarynak nyújtott kutatási segély költségén kikísérletezett állékony és tartós papíron . . . , amelynek hasznos élettartama elméletileg 300 év." (L. C. Information Bulletin 19. vol. 1960. 20. no. 444—445. p.)[2]

Ha semmi más nem is, de az Országos Széchényi Könyvtárban (és néhány más könyvtárunkban is) siralmas állapotban levő és igen gyakran hiányos folyóiratok és napilapok a mikrofilmezés meggyorsítását sürgetik. A nagyarányú mikrofilmezés általában mikrofilmtekercsre történik. Az olvasókészülékekben való nehézkes kezelés miatt azonban az olvasók számára nem a filmtekercs a kielégítő megoldás. Könnyen kezelhető mikromásolatok: a mikrolap, a mikrokártya vagy a mikrotábla látszik a legcélszerűbbnek.

Mindezek a tények megvizsgálandóvá teszik a mikrofilmezésnek a könyvtárban elfoglalt helyét és szerepét. Helyes-e a mikrofilmezés ügyét csak, vagy elsősorban az állományvédelem kérdéseire korlátozni? Nem helyes és nem is lehet. Az élet sürgető követelményei ezt a korlátot állandóan átlépik, és az állományvédelmi mikrofilmezés volumenje nem nő, hanem csökken.

[2] Megjelent a Könyvtári Figyelő 1960. 10. számában a 37. lapon.

Helyes-e ez a csökkenés? Nem helyes, sőt káros. Viszont a fényképezés sorrendjében a gyakran használt anyag állítandó az első helyre azon túl, hogy a munka egész volumene bővítendő.

Említettük a mikrofilm kiadványszerepét és állagmegóvó szerepét, kapcsolatosan a papírok rossz minőségével. Nem utolsó előny azonban a raktározás, a férőhely megtakarítás és a könnyebb kezelhetőség is.

2. a) ábra

2. b) ábra

Az állagmegóvás és a raktári helytakarékosság együttes előnyei jelentkeznek a napilapoknak mikrolapon vagy mikrokártyán való kiadásain.[3]

Bizonyára nem túl sokára néhány legfontosabb napilapunk is megjelenik majd mikroméretekben. Csak a szemléletesség kedvéért mutatjuk be a 2/a és 2/b ábrán a Népszabadság két számáról készült mikrokártyát. Mindkét újság a technika és a tudomány újabb szovjet diadalát adta hírül.

Az űrutazás korában talán már időszerű a napilapokat mikrokártyán is kiadni!

Végül — az általános kérdések között — még egy kérdésre szeretném felhívni a figyelmet: a mikrofilm és a diafilm rokonságára. Ezt a rokonságot kellően szimbolizálja a Képes Krónikáról, — Nemzeti könyvtárunk egyik legnagyobb értékéről — készült színes diafilm. (3. ábra.)

A rokonságot gyakorlatilag is alátámasztja, hogy nem egy tudósunk odahaza diafilmvetítővel olvassa le a mikrofilmeket. Hazánkban több mint 200 000 diafilmvetítőgép van. Az elmúlt 5 év alatt több mint 3 millió diafilm készült. Könyvtáraink egyik legkedveltebb része a diatár. Tízezrek ismerkednek ma a diafilmmel, hogy holnap vagy holnapután már ismerősként fogadják a mikrofilmet: barátjukat és segítőjüket a tudományos és oktató munkában.

II. A mikrokártya

A mikrokártya már minőségileg új megoldás. Nemcsak méretekben tér el a legelterjedtebb mikrofilmformáktól: a tekercstől és a csíktól, hanem anyagában is és használata jellegében is. A mikrokártya alapanyaga fotopapír, és felső szélén szabad szemmel olvasható a címleírás. Egyszemélyben katalóguscédula is és maga a mű is. A katalógusdoboz egyúttal a raktár is. A mikrokártya lényegesen olcsóbb a filmnél és a sérülésekkel szemben ellenállóbb.

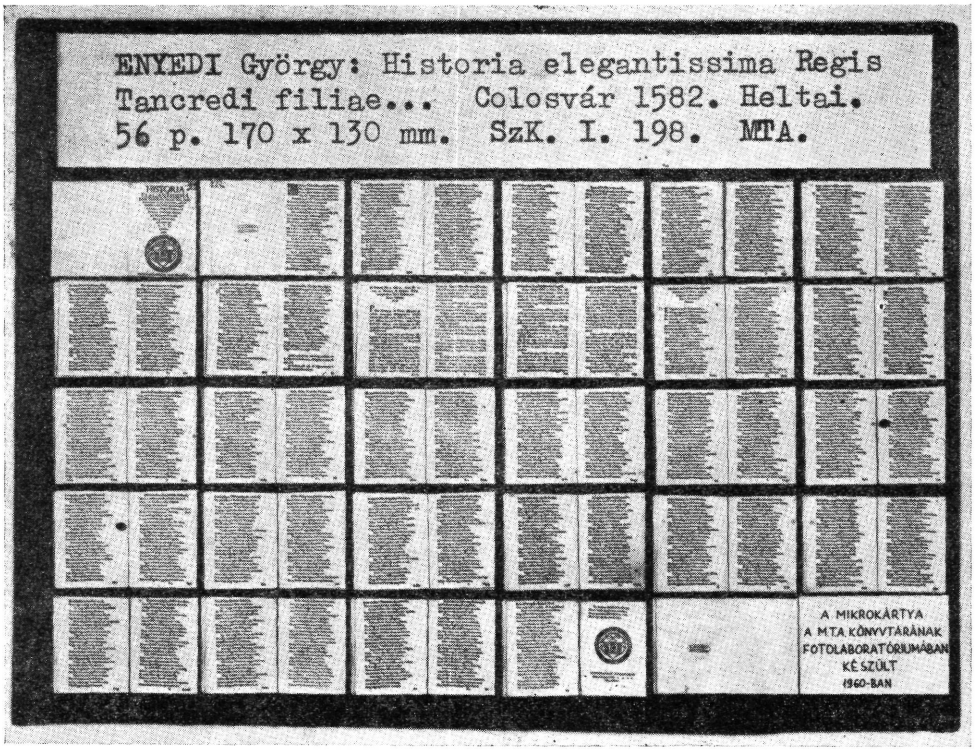
Rengeteg előnye van, és emiatt nagy jövőt jósolnak neki.[4] Viszont olvasása a mikrofilmleolvasóktól lényegesen eltérő megoldást követel. Elterjedésének alapvető feltételét képezik a megfelelő olvasó készülékek. Bár igen erős nagyítóval közvetlenül is tanulmányozhatók, de ezt a megoldást a kutatók nem szívesen alkalmazzák. Ez idő szerint hazánkban mikro-

3. ábra

[3] CAIN Arthur írja *„A mikrofilmezés mai helyzete"* c. cikkében (ASLIB Proceedings 1955. 1. 25—30. l.), hogy például Svédországban az újságoknak kb. a fele mikrofilmen is megjelenik.

[4] Lásd az UNESCO összefoglaló jelentését a mikrofényképezésről (1950—51.) magyarul OSzK. 698. sz. fordítás.

4. ábra

kártyákat csak a Tudományos Akadémia könyvtárában készítenek. Itt eredeti amerikai olvasóberendezés van. Az itt készült kártyák 90 × 120 mm nagyságúak. A 4. ábrán bemutatunk egy a Tudományos Akadémia könyvtárában készült mikrokártyát.

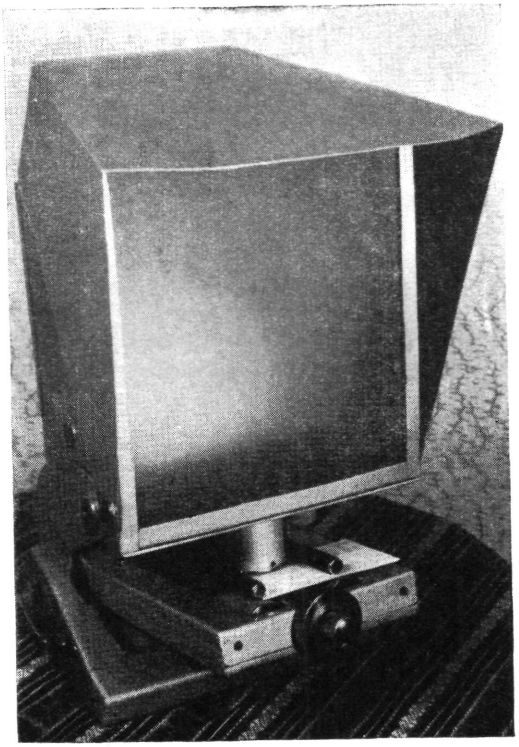
A Gorkij Könyvtárban is szaporodott a külföldről kapott mikrokártyák száma. Saját kísérleteinket is ebben az irányban folytattuk. Ezért elengedhetetlen szükségletként jelentkezett egy speciális olvasókészülék beszerzése.

A nehezebb, de járható megoldást választottuk: a mikrokártya-olvasó hazai előállítását. Még 1960 elején megbízást adtunk az Uránia Intézetnek a prototípus elkészítésére. A készülék 1961 elejére elkészült Bognár Ernő, az Uránia Intézetben dolgozó műszerész mester tervei és keze nyomán. (5. sz. ábra.)

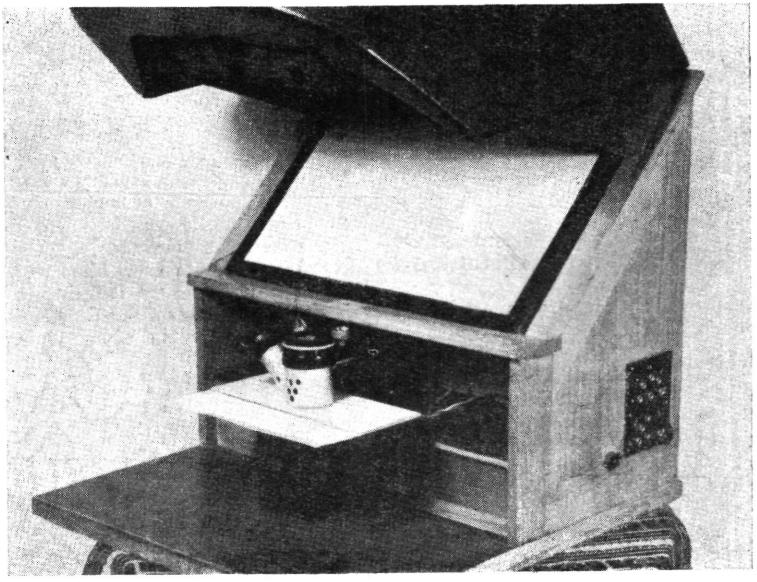
A berendezés külsejében hasonlít az amerikai olvasókészülékre, de belső megoldása lényegesen egyszerűbb. A kép minősége sem marad el az eredeti mögött. Gyengéje ennek a berendezésnek, ugyanúgy mint az amerikainak, hogy csak kisméretű mikrokártya (75 × 125 mm vagy 90 × × 120 mm) leolvasására alkalmas. A mikrolex, a mikroprint kb. 150 × 240 mm-es méretei ebben a szerkezetben nem olvashatók. Ez a fogyatékosság késztetett bennünket arra, hogy a nagyméretű mikrodokumentumok leolvasását is megoldjuk. Így jutottunk el, illetve vissza a Dokumátor olvasókészülékhez, mely eredetileg csak diaszkópként használható mindenfajta mikrofilm (tekercs, csík, lap) olvasására és kivetítésére. Kis adaptert szerkesztettünk, amely a Dokumátorra egyetlen csavarral rászerelhető. Ezáltal a Dokumátor univerzális olvasóvá vált, mert a filmek mellett az át nem látszó papírképeket is olvashatjuk, sőt a mikrokártyák legnagyobb méreteit is tudjuk olvasni. (6. és 7. sz. ábra).

Az adapter leglényegesebb részét speciális elliptikus tükrös égő képezi, amely a 7. sz. ábrán jól látszik.

A 6. sz. ábrán a Dokumátor jobboldalán látható hüvelyek az elliptikus égő izzítási feszültségének szabályozására szolgálnak. (Ugyanis az égő 8 Voltos és 50 Wattos, de ekkora teljesítményre itt nincs szükség.

5. ábra

6. ábra

7. ábra

Ezért 6, $6^1/_2$, 7, $7^1/_2$ Volton is izzítható. Bevált a 7 Voltos alulfeszítés, amikor is az égő használhatósági ideje megduplázódik.)

A 7. sz. ábrán egy 100 oldalt tartalmazó mikroprint is látható a leolvasóban.

Még néhány szót a mikrokártyakészítés technikai megoldásáról. Nálunk mikrokártyákat eddig csak speciális felvevőgépek segítségével készítettek. Saját kísérleteink alapján mondhatjuk, hogy nemcsak ez az út járható. Költséges új berendezések nélkül megoldhatónak látszik a táblába szerkesztett mikrofilmcsíkok másolásával szerkesztett mikrokártya kisebb vagy nagyobb méretben egyaránt.

Az átlátszatlan mikrokártya a perforálatlan 35 vagy 16 mm-es mikrofilmek montirozásából származik, és ezt a módszert széleskörűen alkalmazzák az amerikai gyakorlatban is. A kiindulás ott is a mikrofilmtekercs.

Itt jegyezzük meg, hogy az 1. sz. ábrán látható mikrokártya is speciális felvevőgép nélkül készült.

III. A mikrotábla

Amíg az előző fejezetben át nem látszó (opaque) kártyákkal volt dolgunk, ezúttal visszatérünk a filmhez, mégpedig a tekercsfilmhez, illetve a filmcsíkhoz.

A tekercsfilm nagyon jól megfelel a muzeális megőrzés, az archiválás feladatainak. Talán a levéltári igényeket is jól kielégíti. Ugyanakkor a kezelése nehézkes, és ezért a gyakori használat céljára alkalmatlan.

A filmcsík hidalta át hosszú időn keresztül a tekercsfilm nehézségeit. Itt a kezelhetőség könnyebb, viszont a tárolás bonyolultabb. Nagyobb anyag áttekintése csíkokban nehézkes és hosszadalmas.

A probléma megoldására kísérleteket kezdtünk a filmcsíkok táblás szerkesztésével, rögzítésével és kartotékszerű raktározásával. Az eddigi eredmények bíztatóak, bár több részletkérdést még nem sikerült megoldani.

Az első kísérletek úgy kezdődtek, hogy 4 darab (egyenként 6 kockát tartalmazó) csíkot egy 150 × 240 mm-es Filmolux[5] táblára ráragasztottunk.

A tábla felső szélére 1 cm széles papírcsík került, melyre azt írtuk rá, hogy mi van a táblán. (l. 8. sz ábra Nyugat 1908. I. 1—70.)

A Filmoluxra való ragasztás jól megvalósítja azt a célt, hogy egyetlen egységbe vonja a négy filmcsíkot és egy könnyen kezelhető kartotékszerű filmtáblát hoz létre. Ha az emulziós oldalra ragasztjuk, akkor megvédi a filmet a karcolásoktól is. Hátránya, hogy ez a film kontakt meg-

[5] A Filmolux egy cellofánhoz hasonló önragasztó fólia, melyet könyvek borítására, megóvására használnak.

oldással nem sokszorosítható, hogy a ragasztás csak huzamosabb idő után válik teljesen buborékmentessé.

Ennél jobb megoldást eredményezett az a kísérlet, amikor az egymás mellé helyezett filmcsíkokat csak az érintkezési pontjaiknál ragasztottuk meg Filmoluxszal nem az emulziós oldalon. Ez a megoldás lehetővé teszi, hogy a filmtábláról pozitív papírkép másolható. Viszont az így összeragasztott filmcsíkok egy csík szélességre összehajtogathatók és mint filmcsík tárolhatók.

A mikrotáblával való kísérletek terelték a figyelmünket egyre inkább az adott tér gazdaságosabb kihasználására, azaz a perforálatlan filmre, sőt a perforálatlan 16 mm-es filmre.

A 9. és 10. ábrán egymás után látható két azonos méretű tábla sémája. (Méretük 150 × 240 mm.) Az első perforált, a második perforálatlan 35 mm-es filmet tartalmaz. Szemmel látható a nagy különbség. Egy újabb kazetta elkészítésével az is lehetővé vált, hogy a 10. ábrán közölt 72 oldal helyett 80 oldalt helyezzünk el egy táblán.

Amíg a perforált filmnél a veszteség 31%, a perforálatlannál csak 11%. Ha a különbséget forintban fejezzük ki, azt mondhatjuk, hogy minden méter filmen (1 m ára 3,46 Ft) kereken 70 fillért megtakaríthatunk.

Vagy ami még fontosabb: amíg a perforált filmtáblán 24 kocka (48 oldal) fér el; a perforálatlan filmtáblán 36 kocka (72 oldal).

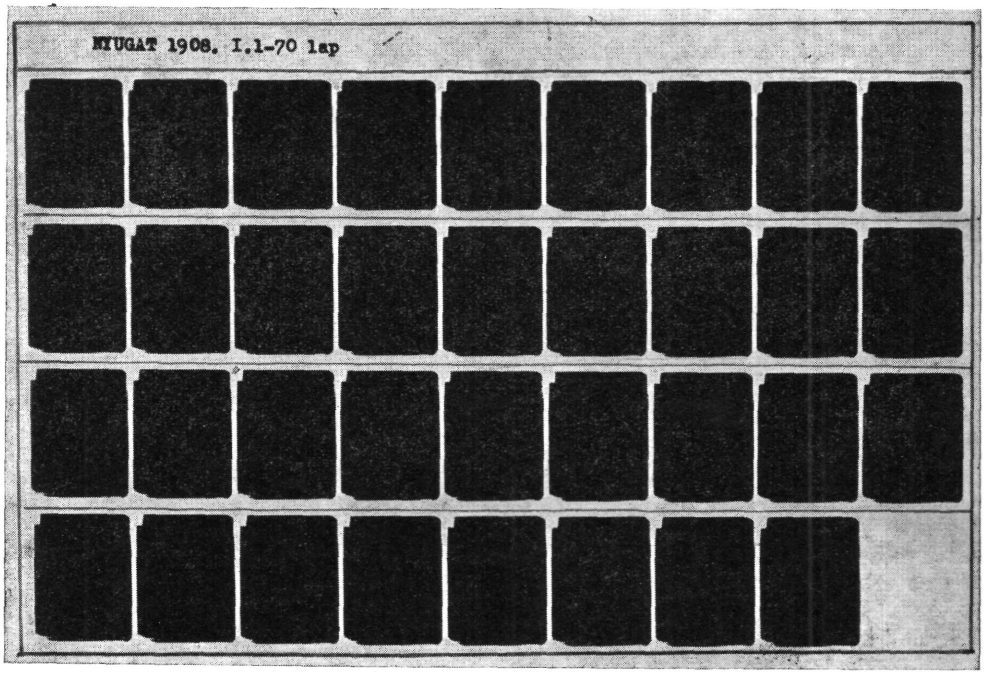
Az anyagi előny 20%-os megtakarítás.
A térnyerés kb 50%.

Még tovább javítható a helyzet, ha 16 mm-es perforálatlan filmet használunk. Ezt láthatjuk a 11. sz. ábrán.

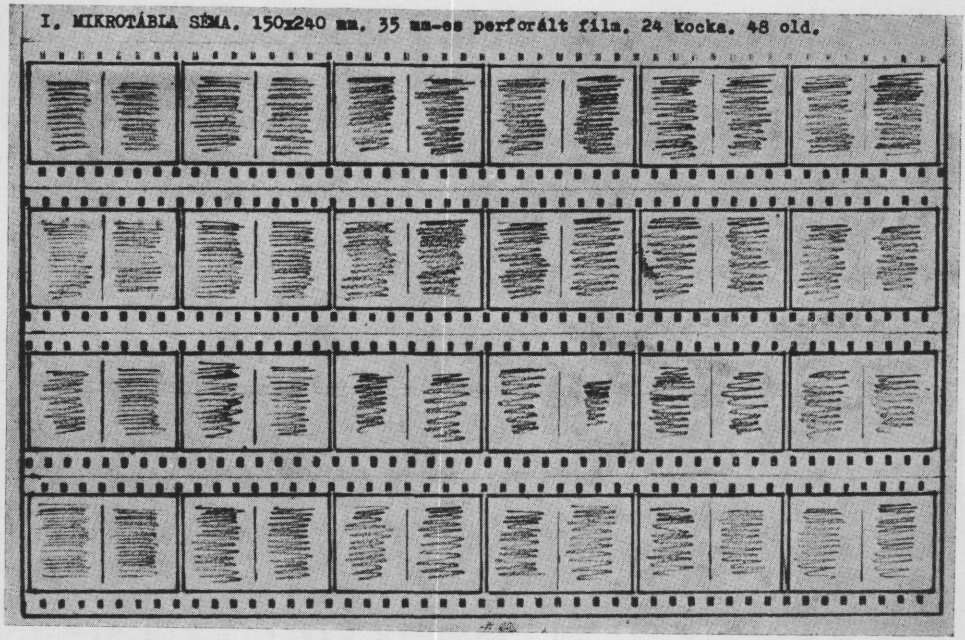
A tábla mérete azonos az előzőkben írtakkal. Ez nagy előny, mert egy nevezőre hoz különféle méretű filmeket. A 16 mm-es perforálatlan filmből szerkesztett tábla lehetővé teszi, hogy 96 db 14 × 18 mm-es kockát, kedvezőbb esetben 192 könyvoldalt helyezzünk el egy táblán. A kicsínyítés itt legfeljebb 20-szoros lehet.

Kísérletképpen elkészítettük a Sallai—Sebestyén-féle könyvtártudományi kézikönyv mikrofilmjét 16 mm-es perforált filmen. (12. sz. ábra)

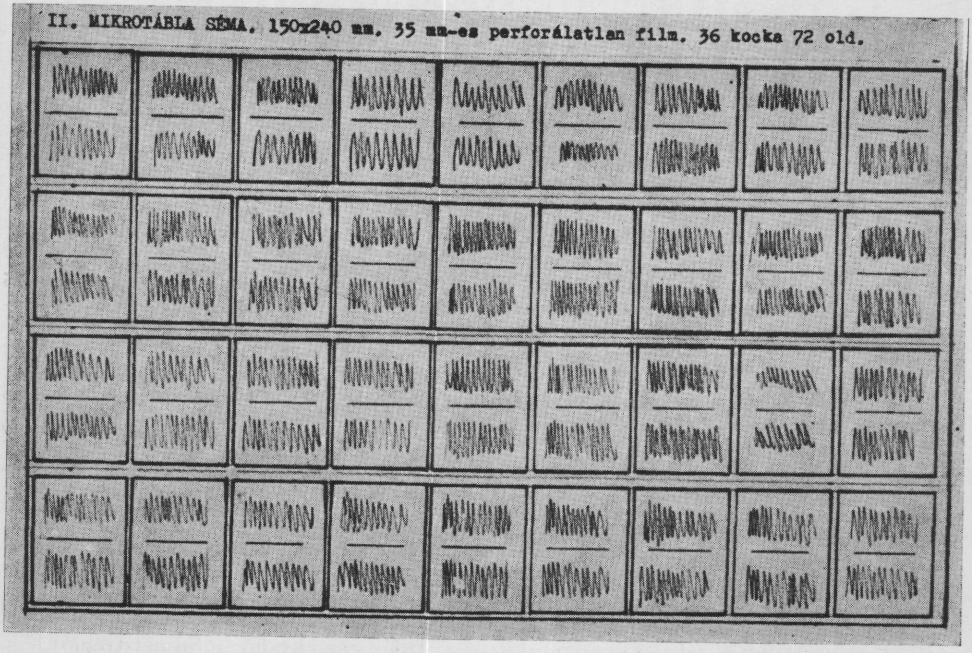
A filmcsíkokból táblákat készítettünk. 3 táblán elfért az 576 oldalas könyv. A filmen az olvashatóság elég jó. A papírtábla másolaton már kevésbé. Ez a példa is figyelmeztet, hogy 16 mm-es filmet lehet használni, de csak módjával. Ahol 10 pontosnál kisebb betűk vannak, ott előzetes kísérletek nélkül nem is ajánlatos.

8. ábra

9. ábra

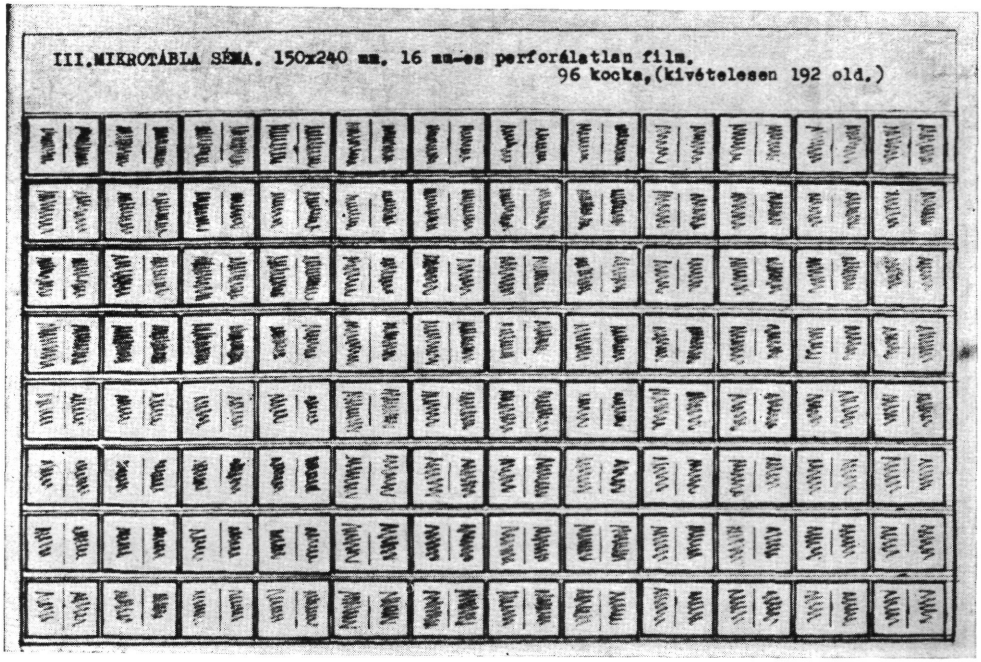

10. ábra

Kínálkozik a negatív filmből szerkesztett táblák kontakt úton való másolása, s ezzel a nagyméretű mikrokártyák gazdaságos előállítása. Ebben az esetben a csíkok összeerősítése természetesen nem az emulziós oldalon történik. Eredménnyel kecsegtet az átlátszó ragasztócsíkkal való rögzítés, amely biztosítja a csíkok egymásutánját, a tábla jelleget, viszont megengedi azt is, hogy a négy csík (vagy 16 mm-es film esetén 8 csík) egymásra hajtogatva csíkméretben tárolható. Csak a huzamosabb

6. a mikrotábla kísérletekre, melyek siker esetén a tárolás újabb, célszerűbb megoldását eredményezhetik.

A leírt kísérletek egyrésze még csak kezdeti próbálkozásnak tekinthető. De szükség van ezekre a próbálkozásokra, mert a mikrofilmezés fejlődése egyre gyorsuló ütemet mutat világszerte. Ahhoképest, hogy az első szabadalmak óta máz több mint száz év telt el, a mikrofilm elterjedése még igen kezdetinek mondható különösen Magyarországon, ahol a levél-

11. ábra

gyakorlati ellenőrzés döntheti el, hogy vajon életrevaló tárolási stb. módszerrel állunk-e szemben.

A cikk célja az volt, hogy ráirányítsa a figyelmet

1. a mikrofilmre mint új kiadványfajtára és egyes kiadványok ily módon való előállítására,

2. a mikrokártya különféle formáira mint a leggazdaságosabb és legkönnyebben kezelhető megoldásra,

3. a gyorsan pusztuló hírlap- és folyóiratanyag mikrofilmezésének soronkívüli szükségességére,

4. az olvasókészülékek új hazai megoldásaira,

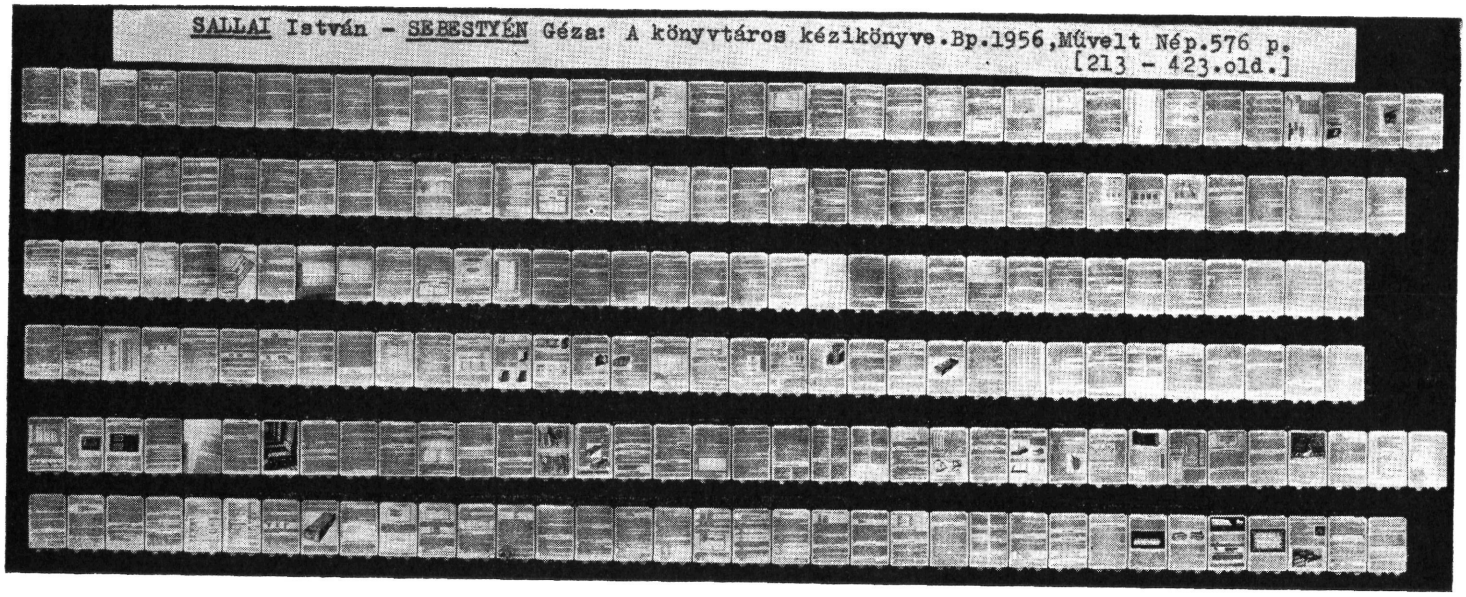
5. a perforálatlan 35 mm-es és 16 mm-es film felhasználására,

tárakat leszámítva csak az utolsó 10—15 évben indult meg a könyvtári és dokumentációs mikrofilmezés. Az említett általános elmaradás és a mi hazai elmaradottságunk ennek a technikának a rohamos fejlődését és elterjedését eredményezheti a következő évtizedben.

A mikrofilm felhasználásának természetesen csak néhány kérdését tárgyaltuk. Óriási jelentőségű volna az irattárak mikrofilmezését megvizsgálni és napirendre tűzni, kidolgozni ezek módszereit.

Igen hálás feladat volna a dokumentáció szükségleteinek gyorsabb kielégítésére felhasználni a mikrofilmet sokkal inkább mint eddig.

Talán az irodai adminisztráció s a könyvtári ügykezelés-nyilvántartás is ka-

SALLAI István - SEBESTYÉN Géza: A könyvtáros kézikönyve.Bp.1956,Művelt Nép.576 p.
[213 - 423.old.]

12. ábra

matoztathatná, a mikrofilm lehetőségeit.

Az általános elmaradás nagyságát igazolhatja, hogy amíg az elmúlt száz évben az ipari munka termelékenysége kb 1400%-kal nőtt, addig az irodai munkáé csak 40%-kal.

Minden kísérlet, publikáció, hasznos vita elősegíti a fejlődést, csökkenti az elmaradást. Már feltűntek a láthatáron a mikrofilmnél jobb és olcsóbb megoldások. Ilyen például az *elektromágneses képrögzítés*. Bár mikrofilm céljára való felhasználásáról még nem olvastunk, életrevalósága nyilvánvaló. A római olympiáról közvetített képek egy része már mágneses szalag segítségével került a magyar készülékek képernyőjére is.

Már több szakcikk beszámolt a *termoplasztikus képrögzítésről*. Ez a mikrofilmnél lényegesen tökéletesebb megoldások lehetőségét kínálja. Cérnaorsónyi filmtekercsre a 24 kötetes lexikonsorozat minden egyes oldala rögzíthető.

Mindez jelzi, hogy a fejlődés gyors és állandó. A mikrofilmezés a könyvtári és dokumentációs munkának a leggyorsabban fejlődő ága, ezért nagyobb figyelmet érdemel.

BARABÁSI REZSŐ

A régi magyarországi nyomtatványok új bibliográfiája. „E monumentális munka, melyet senki sem nélkülözhet, a ki hazánk régibb irodalmával foglalkozik, tudományos irodalmunk legfontosabb és legértékesebb termékeinek egyike . . . A *'Régi magyar könyvtár'* kellő méltatása nem foglalható egy ismertető cikkbe, a legőszintébb elismerés és dicséret nem adhat kellő kifejezést azon hálának, mellyel e szép mű szerzőjének tartozunk" — írta HEINRICH Gusztáv,[1] amikor SZABÓ Károly bibliográfiájának első kötete megjelent, s ezek az elismerő szavak a tudományos közvéleménynek adtak hangot. Hasonló méltatásban részesült a második, majd a HELLEBRANT Árpád által befejezett harmadik kötet is.

SZABÓ Károly nagy művének jelentőségével nem kívánunk e helyen bővebben foglalkozni, mindössze utalni kívánunk arra, hogy a *Régi magyar könyvtár* mindmáig az első valóban tudományos bibliográfiaként szerepel bibliográfiatörténetünkben, és sok vonatkozásban ma is elérendő példaként áll bibliográfusaink szeme előtt. Hatása már az első kötet megjelenése után több irányban megnyilvánult. Elsősorban természetesen bibliográfiai irodalmunk kiszélesedésében és színvonalának emelkedésében játszott közre. SZABÓ Károly művének nyomán az érdeklődés is erőteljesen a régi magyar nyomtatványok felé fordult. A könyvtárak — az abban az időben meginduló átszervezési munkák során — egymás után különgyűjteménybe emelték ki a régi magyar nyomtatványokat (Széchényi Könyvtár, Erdélyi Múzeum stb.), a nyomtatott katalógusokban a kéziratok és az ősnyomtatványok után külön ismertették ezeket (Pannonhalma, Csíksomlyó, kassai jogakadémia stb.), a bibliofil gyűjtők egész sora kezdett „régi magyar könyvtárat" összegyűjteni (RÁTH, ÁGOSTON, TODORESZKU, VIGYÁZÓ, KORNFELD stb)., megindult a régi iskolai, egyházi és magánkönyvtárak átkutatása (pl. a nagyenyedi és a kolozsvári ref. kollégiumok könyvtára), a könyvtáblákban rejlő nyomtatványok kiáztatása (FRAKNÓI, RÁTH stb.).

SZABÓ Károly művének első kötetét — hosszú évek munkájának eredményeként — egyedül állította össze, s csak a második kötet anyagának összegyűjtésében támogatták erőteljesebben a könyvtárak és a hivatalos szervek.[2] Az ország legjelentősebb könyvtáraiban járt, s mint maga írja műve előszavában, ezek közül csak a zágrábi és kalocsai érseki könyvtárba nem jutott el. A külföldi könyvtárak közül azonban egyet sem tudott átkutatni. A bécsi császári könyvtárról még rendelkezett valami kevés adattal, de a többiekről szinte semmivel sem. (Ma is voltaképpen csak a wittenbergi és a hallei könyvtárakról van ilyen feldolgozásunk és a British Museumról néhány elszórt adatunk. Nem nézte még senki át rendszeresen pl. a bécsi Nationalbibliothek, a prágai és a krakkói egyetemi könyvtár magyar anyagát sem!) Ilyen körülmények között SZABÓ Károly természetesen nem végezhetett tökéletes munkát. Maga is azt írta: „Munkám szerkesztésében nem is annyira a teljességre, . . . mint a megbízhatóságra, hitelességre s a használhatóságra fektettem a fősúlyt."

A teljességet — mai szempontból — azért sem érhette el, mert érdeklődését szinte kizárólag a könyvek kötötték le, s csak ilyen vonatkozásban támaszkodhatott előmunkálatokra. Nem nézte át azonban pl. a levéltárakat, pedig ott könyveken kívül igen sok — könyvtárakban nem található — egyleveles és kisebb-nagyobb alkalmi nyomtatványok (rendeletek, proklamációk, okmányűrlapok, meghívók stb.)

[1] *Egyetemes Philol. Közl.* 1879. 53. l.

[2] BORSA Gedeon: *Szabó Károly*. Könyvtáros. 1956. 103—105. l.

találhatók. Ezeknek irodalomtörténeti jelentőségük ugyan általában nincsen, az egyes nyomdák működésének megismeréséhez azonban igen fontosak, s nagyrészük történeti forrásként is értékes.

A *Régi magyar könyvtár* megjelenése után — a megnövekedett érdeklődés eredményeképpen — egymás után kerültek elő olyan régi magyar nyomtatványok, amelyeket Szabó Károly nem ismert. Maga Szabó Károly is folytatta munkáját, és kiegészítéseit a *Magyar Könyvszemlé*ben közölte. Példáját mások is követték, s alig találunk e folyóirat régebbi számai között olyant, amelyben — a külön e célra nyitott *Magyar könyvesház* rovatban vagy egyéb közleményben — néhány újonnan előkerült mű leírásával ne bővítenék az ismert régi magyar nyomtatványok számát. A *Magyar Könyvszemlén* kívül más folyóiratokban is jelentek meg kiegészítések, pótlások *(Erdélyi Múzeum, Századok, Irodalomtörténeti Közlemények, Sárospataki Füzetek* stb.).

A kiegészítések száma néhány évtized alatt olyan magasra emelkedett, és olyan sokfelé jelentek meg az addig ismeretlen nyomtatványok leírásai, hogy azok összegyűjtésére és kiadására a századforduló idején a Magyar Tudományos Akadémia is gondolt. Ezzel a munkával Dézsi Lajost bízták meg. Ő majd két évtizedig folytatta az elszórt adatok összegyűjtését az RMK első kötetéhez, műve azonban nem jelent meg, az új adatok egy részét tartalmazó nyomdai kefelevonat is csak nemrégen került elő hagyatékából.

A kiegészítések közreadását — az Akadémiától függetlenül — Sztripszky Hiador[3] valósította meg, amikor 1912-ben közzétette *Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár c. munkájának I—II. kötetéhez* című művét.

Sztripszky művéről azonban már az egykorú kritika is megállapította, hogy nem végezte el a szétszórt adatközlések teljes összegyűjtését, hanem csak a *Magyar Könyvszemle* és néhány bibliográfia anyagára támaszkodott. Egyszerűen átvette az adatközlők különböző értékű leírásait, így művében sokkal több a hiba mint Szabó Károly munkájában.[4]

A kiegészítések összegyűjtésével szinte egyidőben felvetődött már az új, bővített és átdolgozott kiadás gondolata is. Ennek megvalósítására azonban a két világháború közötti időben nem került sor, hanem csak a kiegészítések, pótlások további gyűjtése folyt, továbbra is elsősorban Sztripszky magánkezdeményezéséből.[5]

A régi magyarországi nyomtatványok új bibliográfiájának megvalósítását a felszabadulás után az Országos Széchényi Könyvtár egyik munkaközössége tűzte feladatául. Az akadémiai Könyvtártudományi Bizottság — megalakulása után — szintén a legsürgősebben megoldandó könyvtártudományi kérdések közé sorolta.[6] A munkaközösség — nagyrészt akadémiai céltámogatással — zömmel összegyűjtötte az irodalomban közölt adatkiegészítéseket, új leírásokat, továbbá nyilvántartásba vette a hazai könyvtárakban található régi magyar nyomtatványokat. Ilyen előmunkálatok után most már az új kiadás közreadása a soronkövetkező feladat.

Ennek első lépése egy nem részletező, tehát „rövidített" bibliográfia kiadása lesz. Ezzel az eddigi adatgyűjtést rövid időn belül a kutatók rendelkezésére lehet bocsátani, ugyanakkor lehetőség nyílik a „végleges" kiadás gondos előkészítésére és összeállítására.

A „végleges" kiadásban mindegyik nyomtatványt olyan részletesen kell leírni, hogy az a bibliográfiai, könyv-, nyomda- és könyvtártörténeti, irodalom- és művészettörténeti stb. kutatást a legmesszebbmenően támogassa. A „végleges" kiadásnak tehát tartalmaznia kell a betűtípusok, illusztrációk, könyvdíszek, vízjelek feldolgozását és repertóriumát, továbbá az egyes példányok kötésére, a tulajdonés egyéb bejegyzésekre vonatkozó adatokat, végül a nyomdászra és az egyes nyomtatványokra vonatkozó minden ismeretet is. Ha a jelenleg ismert műveknek ilyen részletes feldolgozását tűznénk ki közvetlen célként, az az előkészítő munkák szempontjából előrehaladott XVI. századi nyomtatványok esetében is több évi munkát jelentene.

A kutatóknak azonban halaszthatatlan szükségük van az eddig összegyűjtött adatokra, azok közreadásával nem várhatunk még további évekig. Ezért választottuk azt a megoldást, hogy a „végleges" kiadás előkészítésével tovább is foglalkozva, minél előbb közreadjuk az eddigi adatgyűjtést egy „rövidített" bibliográfia formájában. Ez a kiadás gyorsan elkészülhet és a kutatók és könyvtárosok rendelkezésére állhat, ugyanakkor jó kiindulópontot jelentene a további adatgyűjtéshez.

A rövidített forma azt jelenti, hogy az egyes nyomtatványok leírása nem lesz olyan

[3] Borsa Gedeon: *Sztripszky Hiador.* Könyvtáros 1959. 263—266. l.

[4] Vö. Melich János bírálatát *Magy. Könyvszle.* 1912. 350. l.

[5] Vö. *Irod. tört.* 1937. 36—38. l.

[6] Kőhalmi Béla: *Könyvtártudományunk feladatai.* Magy. Tud. Akad. Nyelv- és Irod-tud. Oszt. Közl. 1954. 6. köt. 353—378. l.

részletező, mint Szabó Károly művében.

Címlapleírás helyett az egyes művekről lényegében a modern könyvekre érvényes szabályok szerinti címleírást készítünk. Ehhez csatlakoznak aztán a különféle megjegyzések. Ezek első csoportja az eddigi legjobb, részletes bibliográfiai leírásra, a hasonmás vagy betűhív kiadásra és a bibliográfiai adatkiegészítésekre történő utalásokat tartalmazza. Az adatkiegészítések közül mindazokra hivatkozunk, amelyek a címleírás valamelyik adatát (pl. szerző vagy nyomdász) a korábbi leírásokkal szemben helyesbíti.

A megjegyzések csoportjába a bibliográfiai leírással kapcsolatos megállapítások kerülnek (pl. változatok megkülönböztetése, kronosztichon az ajánlás végén). Itt indokoljuk azokat a korábbi leírásoktól eltérő adatokat, amelyeket a bibliográfia összeállítása során állapítottunk meg (pl. a nyomtatvány debreceni eredetét a címlap fametszete bizonyítja, amely azonos a 325. sz. mű kolofonja alatt található).

Külön adatcsoportként ismertetjük, hogy milyen ajánlás található a műben: ki kinek ajánlja a művet.

Végül ismertetjük a mű lelőhelyeit. Felsorolunk minden ismert lelőhelyet, mégpedig két csoportban. Az első csoportban közöljük a bibliográfia munkatársai által ellenőrzött példányokat, a másodikban pedig a csupán irodalom alapján ismerteket a forrás megjelölésével. Mindkét csoportban jelezzük, ha a példány nem teljes (csonka, hiányos vagy töredék).

A *Régi magyar könyvtár* nem előre végiggondolt terv szerint tagolódik kötetekre, mindegyik kötet más szempontból határolja körül anyagát: az első kötet a *nyelv* (magyar nyelvű nyomtatvány), a második a *terület, megjelenési hely* (Magyarországon nyomtatott mű), a harmadik a *szerző* (magyarországi szerző) alapján gyűjtötte össze anyagát. Az új kiadás egységes szempontot igyekszik keresztülvinni, mint a *magyar nemzeti bibliográfia* első szakaszai, az újabb korokban is érvényesíthető felépítésben jelenik meg.

Az új bibliográfia ezért nyelvre való tekintet nélkül együtt fogja tartalmazni a korabeli Magyarország teljes nyomdatermését. (Szabó Károlytól eltérően azonban a Horvát-Szlavonországban megjelent nyomtatványokat nem vesszük fel a bibliográfiába.) A külföldi magyar nyelvű műveket — fontosságukra való tekintettel — ugyancsak feldolgozzuk, és a bibliográfia függelékében közöljük. Ezzel a *Régi magyar könyvtár* teljes első és második kötete egybekerül.

A külföldön megjelent nem magyar nyelvű, de magyar vonatkozású nyomtatványok (az RMK III. és az ún. Apponyiana) feltárására most még nem vállalkozhatunk. Ehhez még további igen hosszú és alapos adatgyűjtő munkára van szükség. (Itt a külföldön levő anyag mennyisége és jelentősége sokkal nagyobb mint a magyarországi nyomtatványok esetében!)

A „rövidített" bibliográfia előmunkálatai és közzététele három ciklusban (1473—1600; 1601—1700; 1701—1800) történnék. Az első korszak mintegy 850, a második kb. 4—5000, a harmadik hozzávetőlegesen 30 000 tételt fog tartalmazni. Tekintettel a XVIII. század hatalmas anyagára, megfontolandó, nem lenne-e helyes ezt két részre (1701—1750; 1751—1800) bontani.

Szabó Károly beosztásával szemben tehát a régi nyomtatványok esetében nemzetközileg is egyre jobban elterjedő mechanikus időelhatárolást választottuk. Ugyanakkor Szabó Károllyal ellentétben a „régi könyv" határát a hasonló csehszlovák és lengyel vállalkozások analógiájára 1711-ről 1800-ra toljuk ki. Így Petrik bibliográfiájának egy része is átdolgozásra és kibővítésre kerül.

A XVIII. századi nyomtatványok esetében azonban már bizonyos enyhítést kell végrehajtani a leírások részletességében, valamint a lelőhelyek teljességében. Ugyancsak módosítani kell a bibliográfiába felveendő nyomtatványok körét. A XVIII. század során önállósodnak nálunk az egyes kiadványfajták (periodika, térkép, zenemű stb.) amelyek speciális bibliográfiákba tartoznak. Megszorítást kell alkalmazni a kisnyomtatványok sorában is, hiszen ezek rendkívüli mértékben megszaporodtak ebben az időszakban (gondoljunk csak a II. József által kiépített adminisztráció óriási nyomtatvány-termésére!).

Mindegyik kötet alaprendje a *szerzői betűrend* lesz. Véleményünk szerint ez elégíti ki a leggyakoribb igényt: a bibliográfia használói ugyanis többnyire szerző szerint keresik a műveket (ebben az időszakban). Az alaprend már maga összefoglalja egy-egy szerzőnek az adott időszakban megjelent összes műveit, illetve az egyes műveknek valamennyi kiadását. A kutatóknak ez is további könnyebbséget jelent. A szerzői betűrendben — utalók formájában — helyet kapnak a szerzői névváltozatok, a feloldott anonym munkák címei stb., ezzel is igyekszünk a bibliográfia használhatóságát növelni.

Szabó Károly rendszere (az időrendi s egy éven belül hely szerinti) a leggyakoribb kérdések megválaszolása helyett csak arra tudott választ adni, hogy egy évben egy

városban mit nyomtattak. Ennek a válaszadásnak a teljessége és áttekinthetősége azonban igen kétes értékű, hiszen a számos hely és év nélkül megjelent nyomtatvány, illetve a töredékek esetén csupán hozzávetőleges és bizonytalan meghatározás lehetséges. (Ez az arány a XVI. századi magyar nyelvű nyomtatványok esetében megközelíti a 20%-ot!) A betűrendes beosztás a terjedelmet nem dagasztja feleslegesen: egy mű különböző kiadásaira nem kell mindenhol külön utalni, s az időrendi mutató is rövidebb mint a szerzői.

A betűrendes beosztást természetesen több mutató egészíti ki, s ezek teszik lehetővé a bibliográfia többrétű felhasználását. A következő mutatókat állítjuk össze: 1. általános időrendi mutató, 2. nyomdahely-mutató, ezen belül a nyomdák mutatója, 3. szakmutató (a régi nyomtatványok tartalmához igazodó speciális szakrendben, amely a könnyű áttekintést biztosítja), 4. névmutató a nem szerzőként szereplő nevekről (címben, ajánlásban stb.), 5. a korábbi bibliográfiákra (Szabó, Sztripszky stb.) utaló számkonkordancia.

A rövid bibliográfia közreadásának menete — ahogy már említettük — természetesen időszakonként fog történni. A XVI. századra vonatkozóan az adatgyűjtés lényegében befejeződött, most történik az adatok ellenőrzése és rendezése, illetőleg a külföldről mikrofilmen beszerezhető művek bekérése: a kötet így előreláthatólag még 1962-ben megjelenhet.

Ezzel egyidőben folyik már a következő időszakokra vonatkozó további adatgyűjtés, sőt a „végleges" kiadás előkészítése is (pl. a bejegyzések feldolgozása). A Magyar Tudományos Akadémia fokozott támogatásának megfelelően a munkálatok egyre gyorsulnak és szélesednek, s ez lehetővé teszi, hogy az első kötetet minél előbb kövesse a második, majd a harmadik.

Ezzel egyúttal Szabó Károly kívánságának teszünk eleget — ha kissé megkésve is —, hiszen az első kötet bevezetésében azt írta: „Bízvást merem reményleni, hogy éppen munkám megjelenése következtében fog hazai könyvtáraink gondos átkutatása nagyobb mérveket ölteni, s ha e reményem teljesültével az én munkám túl leend szárnyalva s annak újabb, teljesebb kiadása válandik szükségessé, azon én fogok legőszintébben örvendeni."

Borsa Gedeon—Dörnyei Sándor

Magyar—német dokumentációs tapasztalatcsere. Június első felében hazánkban járt a berlini *Német Tudományos Akadémia Dokumentációs Intézetének (Institut für Dokumentation)* küldöttsége, céljuk a magyar orvostudományi dokumentáció tanulmányozása volt. Egy hetet töltöttek nálunk. Az *Országos Orvostudományi Könyvtár* iparkodott olyan programot összeállítani, hogy vendégeink a munkát a lehető legszélesebben tekinthessék át. A delegáció az OOK központjában folyó dokumentációs munkán kívül tanulmányozhatta a Szegedi Orvostudományi Egyetem központi könyvtárában és négy egyetemi intézetben (hálózati tagkönyvtárak) végzett dokumentációt. Meglátogattunk öt országos jellegű egészségügyi intézményt, hogy tájékozódást nyerjünk a kutató munkával kapcsolatos dokumentációs módszerekről. Végül néhány határterület (gyógyszergyártás, genetika) szakdokumentációját tanulmányoztuk a megfelelő intézményekben.

Baráti beszélgetéseink során természetesen a német elvtársak is tájékoztattak bennünket a NDK-ban folyó dokumentációs munkáról.

Az IfD az NDK-ban folyó dokumentációs munka szervező és módszertani központja, itt szerkesztik továbbá a központi jellegű dokumentációs kiadványokat (referáló lapok, tájékoztató jellegű, katalóguskartonra nyomott cikkreferátum-sorozatok stb.). Az Intézet széleskörű dokumentációs hálózatot épített ki, az országban működő kutató, tudományos és tervező intézetek nagy része dolgozik az IfD-nek. Az IfD-nek egyébként nyolc főosztálya van, amelyek közül négy a referáló lapokat (Zentralblatt-okat) adja ki, egy főosztály a gazdasági, egy másik a technikai kérdésekkel (nyomdák, sokszorosítás stb.), kettő pedig a dokumentáció egyéb formáival foglalkozik. Ez utóbbiak egyikétől (hatodik főosztály: dokumentációs hálózat) érkezett hozzánk a küldöttség, H. Kofer, a dokumentációs hálózat vezetője és J. Nitke, az orvosi munkacsoport vezetője.

A látogatás utolsó napján záróértekezletet tartottunk, amelyen vendégeink elmondották benyomásaikat, tapasztalataikat. Az orvostudományi dokumentáció jelentősebb mértékben még csak az OOK-ban folyik Magyarországon, de sokféle kezdeményezést láttak az egyes intézmények könyvtárai és az intézményekben dolgozó kutatók részéről. Szinte minden intézményben dokumentálnak, ezeknek az összehangolása, szakmai színvonaluk emelése, elszigeteltségük megszüntetése jelentős eredményekre vezethet a jövőben. A dokumentáció egyik legfontosabb szervezeti problémája a dokumentáció és a könyvtár kapcsolata. Az NDK-ban a dokumentáció a könyvtártól függetlenül dolgozik, mi viszont arra törekszünk, hogy a dokumentációt összekapcsoljuk a könyvtári

munkával. E törekvést elismeréssel fogadták vendégeink, a könyvtári és a dokumentációs munka összekapcsolása mind szakmai, mind gazdasági szempontból előnyös. Számos gyakorlati probléma merül azonban még fel, ilyen például a folyóiratok használatának koordinálása dokumentációs és olvasószolgálati szempontból.

Megállapodtunk abban, hogy a két intézet között kialakult elvtársias kapcsolatot — amit ez a látogatás megteremtett — felhasználjuk együttműködésünk kiszélesítésére. Megállapodásunk főbb pontjai a következők:

Mindkét intézet készít szakbibliográfiákat, témabibliográfiákat, egyes kutatók kérésére végzett témakutatást és egyéb tájékoztató anyagot. Ezeket kölcsönösen egymás rendelkezésére bocsátjuk.

Folyamatosan tájékoztatjuk egymást az új szervezeti vagy technikai megoldásokról, amelyeket a dokumentáció terén bevezetünk.

A magunk részéről igen hasznosnak tartjuk az IfD által készített orvostudományi dokumentációs kartonsorozatot. Az IfD a teljes sorozatot megküldi az OOK-nak, az OOK pedig propagandát fejt ki a hazai orvostudományi intézetek között, előfizetőket gyűjtünk a kartonsorozatra. Ezzel a külföldi kurrens irodalomról való tájékoztatást segíthetjük elő.

Kölcsönösen segítjük egymás orvosi dokumentációs és módszertani közleményeinek a megjelentetését a hazai szaksajtóban.

Természetesen mindkét intézet egymás rendelkezésére áll mikrofilm vagy fotokópia szolgálat tekintetében.

A magunk részéről vállaltuk, hogy az IfD referáló hálózatába magyarországi intézeteket is bekapcsolunk, elsősorban azt vizsgáljuk meg, van e lehetőség arra, hogy a szakterület „fehér foltjai" közül egyiket-másikat valamelyik magyar intézet referálja. Egyébként kívánatos a magyar nyelvű orvosi irodalom széleskörű referálása a kartonszolgálat számára. Vállaltuk, hogy referenseket javasolunk az IfD hálózata számára, a referátumokat németül küldjük meg.

A közös munka kiszélesítése, továbbá a dokumentációs apparátus, valamint a munkamódszerek részletesebb megismerése céljából kívánatos volna, ha mindkét intézet tanulmányútra küldhetné egy-két munkatársát egymáshoz. Ennek az előkészítésére lépéseket teszünk az illetékes szerveknél.

Német barátaink látogatása a két intézmény együttműködése tekintetében az első, kedvező lépésnek tekinthető. Az elkövetkezendő években a magyar orvostudományi dokumentáció minden bizonnyal hasznosítani tudja majd azokat a fejlettebb módszereket, amelyekkel az IfD dolgozik. A magunk részéről a legfontosabb kezdeti tennivalónak egyrészt a magyar orvosi irodalom német nyelvű referálásának kiszélesítését, másrészt az igen hasznos IfD tájékztató kartonsorozat terjesztését tartjuk.

SZÉKELY SÁNDOR

A fehérorosz és makedón címek átírásáról. Az MSz 3394—51 szabvány nem tartalmazza a *fehérorosz* címek átírási szabályait, sőt utalás sem található benne erre vonatkozólag. Pedig nagyobb könyvtáraink fehérorosz könyvekkel állandóan gyarapodnak, s a fehérorosz címek átírására nem használhatók sem az orosz, sem az ukrán átírási szabályok.

Az alábbiakban bemutatjuk a *fehérorosz* címek átírására tőlünk javasolt szabályok táblázatát, és ehhez néhány magyarázatot fűzünk.

A cirill-betű alakja	Latin-betűs átírása	Példa	
А, а	a	палова	palova
Б, б	b	або	abo
В, в	v	выдання	vüdannja
Г, г	g	книга	kniga
Д, д	d	друк	druk
Е, е, ё	e	не, ён	ne, en
Ж, ж	zs	ужытак	uzsütak
З, з	z	зборнік	zbornik
І, і	i	адзін	adzin
Й, й	j	байкі	bajki
К, к	k	выпадак	vüpadak
Л, л	l	літаратура	litaratura
М, м	m	дэмакрат	démakrat
Н, н	n	інстытут	insztütut
О, о	o	народ	narod
П, п	p	паэт	paét
Р, р	r	зверка	zverka
С, с	sz	слаўны	szlawnü
Т, т	t	чытач	csütacs
У, у	u	увосень	uvoszen'
Ў, ў	w	доўгі	dowgi
Ф, ф	f	фонд	fond
Х, х	h	шлях	sljah
Ц, ц	c	совецкі	szovecki
Ч, ч	cs	час	csasz
Ш, ш	s	больш	bol's
Ы, ы	ü	творчы	tvorcsü
Ь, ь	'	фельетон	fel'eton
Э, э	e	тэкст	tékszt
Ю, ю	ju	бюро	bjuro
Я, я	ja	як	jak
'	''	п'еса	p''esza

A *fehérorosz* címek átírása az orosz, ukrán, bolgár szövegek átírási szabályainak alapelveit figyelembe véve történik.

Legközelebb áll hozzá az orosz cirillbetűs szövegek latinbetűs átírása. Ezzel egybevetve a következőket szükséges megjegyezni.

A *fehérorosz* г betű nem az orosz г-nek megfelelő hangot (*g*) jelöli, mert a *fehérorosz* г-nek a kiejtésben általában *γ* hang felel meg, amely a szájpadlás hátsó részén képzett zöngés réshang. (Nem tévesztendő össze az ukrán *h*-val, mely a magyar *h*-hoz áll közel, csak zöngés.) A fehérorosz г átírásánál számba jöhetne a *h* betű is. De egyrészt a magyar *h* hang lényegesen különbözik a *fehérorosz γ*-tól, másrészt a *h*-t fenn kell tartani a x latinbetűs jelölésére.

Az i betű *i* hangot jelöl, (akár az ukránban), s ennek megfelelően magyar *i*-vel írjuk át. A *fehéroroszban* и betű nincs.

Meg kell említeni az ў betűt, amely kétajakkal képzett réshangot jelöl. Az ў jelölésére a *w* betűt ajánljuk, amely hasonló hangot jelöl az angol helyesírásban. A mellékjeles *ŭ*, vagy a fonetikai átírásban használt *u̯* betű is megfelelő lenne, de a mellékjelek alkalmazása technikai nehézségeket okoz.

A ’ jel az orosz elválasztó jel (ъ) funkcióját tölti be: az utána álló я, ю, e betűk *j* + *a, u, e* hangcsoportokat jelölnek. Átírására a ’ jel alkalmatlan, mivel ezt a ь jel transzkripciójára foglaltuk le az orosz átírással egyezően. A ’ jel átírására a ” jelet ajánljuk, mellyel az azonos funkciójú orosz ъ betűt is átírjuk.

*

A *makedón* a legfiatalabb szláv irodalmi nyelv, a Jugoszláv Szövetségi Népköztársasághoz tartozó makedón köztársaság hivatalos nyelve. Nagyobb könyvtárainkban jelentős számú *makedón* nyelvű történeti, irodalmi, nyelvészeti és egyéb irodalom van. (A szláv nyelvcsaládhoz tartozó makedón nyelvet nem szabad összetéveszteni az ókori makedónok nyelvével.)

A *makedón* nyelv a délszláv nyelvek csoportjába tartozik és számos olyan lényeges sajátossággal rendelkezik, amely a bolgárral közös. A *makedón* írás cirillbetűs, s több olyan betűt tartalmaz, amely a szerb ábécé-ből való (j, љ, њ, џ).

A *makedón* cirillbetűs szövegek átírásának alapjául a magyar betűkkel történő transzlitterálást ajánljuk, amelyet az orosz, ukrán, fehérorosz, bolgár címek esetében is alkalmazunk. Ez felel meg átírási rendszerünk jellegének, amely a szerb cirillbetűs szövegek átírására csak azért használja fel a horvát latinbetűs abécét, mert ez a szerb-horvát nyelv latinbetűs írásváltozata.

A *makedón* cirillbetűs címek átírási szabályait a következő táblázat tartalmazza.

A cirill betű alakja	Latinbetűs átírása	Példa	
А, а	a	азбука	azbuka
Б, б	b	баба	baba
В, в	v	ведар	vedar
Г, г	g	говор	govor
Ѓ, ѓ	g’	ѓавол	g’avol
Д, д	d	да	da
Е, е	e	елен	elen
Ж, ж	zs	жаба	zsaba
З, з	z	здрав	zdrav
S, s	dz	обзир	obdzir
И, и	i	игра	igra
Ј, ј	j	јама	jama
К, к	k	камен	kamen
Л, л	l	лав	lav
љ, љ	l’	љубов	l’ubov
М, м	m	маж	mazs
Н, н	n	набој	naboj
њ, њ	n’	конь	kon’
О, о	o	обем	obem
П, п	p	пазар	pazar
Р, р	r	работа	rabota
С, с	sz	состав	szosztav
Т, т	t	таец	taec
Ќ, ќ	k’	среќа	szrek’a
У, у	u	удар	udar
Ф, ф	f	фала	fala
Х, х	h	ходник	hodnik
Ц, ц	c	цвет	cvet
Ч, ч	cs	чај	csaj
Џ, џ	dzs	цеб	dzseb
Ш, ш	s	шивач	sivacs

A ѓ, ќ, betűk palatális zöngés, illetve zöngétlen zárhangot jelölnek, amelyek jelölésére a *g’*, *k’* mellékjeles betűket ajánljuk. A ѓ, ќ, betűkkel jelölt hangok ugyanis a magyar *g*, *k* hangokra hasonlítanak, csak lágyabban ejtik őket. Így a *g*, *k* magyar betűknek a lágyságát kifejező ’ jellel ellátott változatai fonetikailag hű jelölést biztosítanak. A *makedón* írásban nincsen ь betű, amelynek átírására a ’ jelre szükségünk lenne.

Az љ, њ betűket a makedón írás a szerb cirill abécéből kölcsönözte. Átírásukra a mellékjeles *l’*, *n’* betűket ajánljuk. E betűk lágyan ejtett *l’*, *n’* hangokat jelölnek. A ’ mellékjel itt is a hang lágyságára utal, mint más nyelvű cirillbetűs szövegek átírásában, amikor a ь-t jelöli. A љ, њ betűk különben is az л, н és ь egybeolvadásából keletkeztek.

A j betű átírására a magyar *j* magától kínálkozik.

Az *s* betű *dz* (ʒ), a џ *dž* (ǯ) affrikátát jelöl. Jelölésükre a *dz* és *dzs* magyar betűket ajánljuk, mert ezek biztosítják a helyes kiejtést.

Dezső László

HÍREK

Műszaki Gazdasági Tájékoztató címmel az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ 1960-ban indította meg újtípusú dokumentációs kiadványát a külföldi szakirodalomról. E kiadvány célja, hogy az ország műszaki és gazdasági szakemberei részére folyamatos tájékoztatást adjon arról, hogy egyfelől az egyes műszaki ágazatok és általában a korszerű technikai irányzatok, másfelől a különböző országok gazdasági fejlődésének alakulása között milyen kölcsönhatások és összefüggések nyilvánulnak meg.

Az MGT tárgyköre a technika teljes területe; mivel elérhetetlen törekvés lenne egy-egy számban a technika valamennyi időszerű gazdasági vonatkozású kérdéséről áttekintést adni, azért a szerkesztőség számonként 8—10 időszerű kérdés köré csoportosítja a feltárt friss szakirodalmi anyagot. Minden egyes ilyen témakört 5—7 szakirodalmi közlemény bő ismertetésével világít meg. Az így feldolgozott témakörök számonként változóak, csak a köztük való eligazodást célzó beosztás 5 fejezete állandó (I. A Műszaki fejlesztés alapvető kérdései. Műszaki színvonal; II. Az energia termelése és elosztása; III. Nyersanyag- és alapanyagtermelés; IV. Feldolgozó ipar és gyártástechnológiája; V. Közlekedés, építés, közüzemi gazdálkodás.) Az OMK-ba rendszeresen járó 2000 külföldi szakfolyóirat közül mintegy 1600-at, amelyek folyamatosan vagy visszatérően közölnek műszaki-gazdasági jellegű anyagot, a szerkesztők számról számra átnéznek, az ezekben az időszerű népgazdasági témákhoz felbukkanó anyagot előjegyzik, osztályozva rendezik, majd a következő számokra eldöntött szerkesztett témákra vonatkozóan a kivonatkészítéshez előveszik, újból átvizsgálják, s a megfelelő terjedelmű és a lényeget tartalmazó kivonatot elkészíttetik.

Az anyag kiválasztásában és szerkesztésében az újszerűség lényegében az, hogy az MGT törekszik a szakirodalom áradatából a valóban felhasználhatót, az adatszerűt és értékeset úgy közreadni, hogy az olvasó ne csak az irányzatokról kapjon nagyvonalú képet, hanem megismerhesse a tényeket és eredményeket is; ezáltal nagyrészt mentesülhet az eredeti közlemények utólagos, közvetlen áttekintésétől. Azok részére, akik az egyes témakörökben további szakirodalmi anyag megismerésére törekszenek, az egyes témakörök után megadott „Legújabb egyéb irodalom" szolgál útmutatással.

Az 1960-ban megjelent 4 szám 47 témakörben több mint 250, az 1961-ben eddig megjelent 2 szám 17 témakörben kereken 130 bő ismertetést tartalmaz a lényeges táblázatokkal, grafikonokkal, ábrákkal együtt. Egy-egy szám terjedelme kb. 120—130 kompressz (sűrűn gépelt) B5 oldal. — Az 1961-ben megjelent számokban eddig tárgyalt témák közül a második ötéves terv szempontjából különös érdeklődésre tarthatnak számot pl. az új technika gazdasági ösztönzésének lehetőségeiről, az olajtüzelés fejlődési irányairól, a mezőgazdaság őszi betakarítási munkáinak gépesítéséről, a világ műanyagtermelése és -felhasználása fejlődésének perspektiváiról stb. szóló témakörök.

Az újszerű dokumentációs kiadványok használhatóságát nagymértékben emeli az 1960. évi jól használható, sokoldalú tárgymutató, amely a visszakereső irodalomkutatás céljaira a közreadott anyagot a műszaki-gazdasági, a gyártmány, ill. iparág, valamint a földrajzi hely szerinti fogalmak figyelembevételével elemzően tárja fel.

A kiadvány 1961-ben — sikerére való tekintettel — a korábbi negyedéves megjelenés helyett már kéthavonta jelenik meg.

VINCE PÁLNÉ

A nemzetközi konferenciák anyagának bibliográfiája és az UAI tevékenysége. A nemzetközi konferenciák anyaga (dokumentumai, jegyzőkönyvei, zárójelentései stb.) iránt mindig nagy érdeklődés mutatkozik a szakemberek, intézmények és könyvtárak részéről egyaránt. A konferenciák rendezői is arra törekszenek, hogy ezeket a dokumentumokat a téma által kívánt széles körben terjesszék. Megelégedés fogadta tehát azt a határozatot, amely az *Unesco* égisze alatt és három nemzetközi szervezet — FID, UAI, ICSU (Nemzetközi Dokumentációs Szövetség, Nemzetközi Egyesületek Uniója, Tudományos Egyesületek Nemzetközi Tanácsa) — részvételével tartott legutóbbi nemzetközi értekezleten született. A konferencia résztvevői ugyanis elhatározták egy havonként megjelenő bibliográfia kibocsátását, amely rendszeresen fel fogja tárni a kérdéses dokumentumokat. A bibliográfia kiadására az *Union des Associations Internationales* (Nemzetközi Egyesületek Uniója) vállalkozott, mint olyan szerv, amely a nemzetközi szervezeteket és a nemzetközi élet tevékenységét tükröző kiadványok közrebocsátásával régóta foglalkozik.

A nemzetközi együttműködés vizsgálata szempontjából olyan fontos évkönyvet, az *„Annuaire des Organisations Internationales"*-t, amelynek első kötete még „Annuaire de la Vie Internationale" címen 1905-ben jelent meg, a második világháború után ugyancsak az UAI adja ki, s élvezi ehhez az ENSZ legmesszebbmenő támogatását. Ez az évkönyv rövid ismertetést ad az Egyesült Nemzetek Szervezetéről, ennek valamennyi intézményéről, továbbá az összes nemzetközi kormányközi és nem-kormányközi szervezetről, kiterjedve azok kiadványaira is. Az UAI havi folyóirata, az *„Associations Internationales"* nem kevésbé fontos orgánuma a nemzetközi életnek. Az 1957-ben megjelent monográfiának — *„Les 1. 978 organisations internationales fondées depuis le Congrès de Vienne. Liste chronologique"* — G. P. Speeckaert által írt 28 oldalas előszava külön is említést érdemel, mert statisztikai adatokkal és táblázatokkal ellátva áttekintést nyújt a nemzetközi élet fejlődéséről.

Az UAI adja ki a nemzetközi konferenciákat előre jelző *naptárt* is. Ez a naptár először az UAI havi folyóirata keretében kapott helyet, de később mind az érdeklődők, mind a konferencia rendezőinek szempontjából célszerűbbnek látszott, hogy külön brosúra alakjában jelenjék meg minden év végén. Közli a legtávolabbi időpontban rendezendő konferenciák helyét, idejét, a rendezőség címét és a beszámolók, illetve jelentések megjelenésének valószínű időpontját is. Az első brosúranaptárt 1959-ben adta ki az UAI angol nyelven *„International congress calendar 1960—61"* címen, Brüsszelben.

Igen fontos vállalkozása a Nemzetközi Egyesületek Uniójának az összes eddig rendezett nemzetközi kongresszusoknak a lehető legteljesebb számbavétele a legrégibb időktől 1940-ig. A négy kötetre tervezett mű első kötete már 1960-ban megjelent *„Les Congrès internationaux de 1681 à 1899. Liste complète"* címmel. A második kötet az 1900—1919-ig, a harmadik az 1920—1929-ig, a negyedik az 1930—1939-ig terjedő éveket fogja felölelni. — A *„La Science des congrès internationaux"* c. gyűjteményes mű egyes köteteinek kiadása ugyancsak az UAI vállalt feladatai közé tartozik.

Az UAI kiadásában megjelent *nemzetközi bibliográfiák* közül megemlítjük az 1953-ban napvilágot látott *„Répertoire des périodiques publiés par les organisations internationales non gouvernementales* c. munkát, amelynek 1959-ben megjelent második kiadása már kiterjed a kormányközi szervezetek periodikáira is. Az első kiadás 899 folyóiratot, a második 1340-et vesz számba. — A *„Les organismes internationaux et l'organisation internationale. Bibliographie sélective"* című, G. P. Speeckaert által szerkesztett bibliográfiában 783 jelentős mű, dokumentum és cikk szerepel olyan feldolgozásban, hogy a nemzetközi szervezetek működését, jogi helyzetét stb. tanulmányozni kívánó kutató érdeklődését kielégítse.

A nemzetközi konferenciák dokumentumait, jelentéseit tartalmazó legújabban megjelent, a bevezetésben már említett — 12 oldalas kis füzet a *„Bibliographie courante des documents, comptes rendus et actes des réunions internationales"* című bibliográfia első száma. Anyagának elrendezése az ETO szerinti csoportosítást követi minden egyes dokumentum pontos ETO-jelzetével.

Szigethy Jolán

A Szovjet Unesco Bizottság Könyvtártudományi és Bibliográfiai Albizottsága ismét felvette a kapcsolatot a *Magyar Unesco Bizottság Könyvtári és Bibliográfiai Albizottságával*, és azt a kívánságát közölte, hogy a jövőben a két albizottság között élénkebb legyen az érintkezés és tapasztalatcsere. Ennek bevezetéseként a szovjet albizottság megküldte 1960. évi beszámolóját, melyből kitűnik, hogy az albizottság 46 könyvtárügyi szakemberből áll és öt köztársaságban helyi szervei is működnek. A szovjet albizottság feladatköre szélesebb mint a magyaré, amennyiben nem csupán az *Unesco* könyvtári ügyeivel foglalkozik, hanem hozzátartoznak a FID-del és az IFLA-val kapcsolatos teendők, sőt a szovjet könyvtárügy más nemzetközi kapcsolatainak a gondozása is.

Az albizottság 1960-ban javasolta, hogy az *Unesco* hívjon össze 1. könyvtárstatisztikai, 2. felsőfokú könyvtárosképzési, 3. a falusi lakosság könyvtári ellátottságával foglalkozó nemzetközi értekezleteket, támogassa a könyvtárügyi vándorkiállítások cseréjét, és adja ki a világ könyvtárainak nemzetközi címtárát.

Ugyanakkor az albizottság gondoskodott az *Unesco* kérdőívének kitöltéséről, a készülő új kiadványok szovjet fejezeteinek összeállításáról, lefordította a Vocabolarium bibliothecarii c. könyvtári szakszótárt, előkészítette a budapesti konferencián való részvételt, folyamatosan kiadta az Unesco könyvtári közlönyének orosz nyelvű változatát stb. Az IFLA 26. tanácsülésére ugyancsak az albizottság készült fel, adatokat szolgáltatott ezen szerv részére stb.

Jellemző még a szovjet albizottság élénk tevékenységére, hogy 1960-ban 19 nem-

zetközi vonatkozású előadó est megrendezését vállalta, melyeken a nemzetközi könyvtárügy új fejleményeit vitatták meg, illetőleg meghallgatták a külföldön járt szovjet könyvtárosok beszámolóit, fogadták a Szovjetunióba látogató külföldi könyvtárosokat stb.

A magyar albizottság a válaszában röviden beszámolt munkásságáról és a szovjet albizottság kérésére a Gorkij Könyvtár adatai alapján ismertette a magyar könyvtárak tapasztalatait a lyukkártyarendszer alkalmazásáról. Remélhető, hogy a két albizottság közötti kapcsolat a jövőben még élénkülni fog.

GOMBOCZ ISTVÁN

300 éves a Deutsche Staatsbibliothek. 1961. október 23-tól 28-ig ünnepelte a berlini Német Állami Könyvtár fennállásának 300. évfordulóját. Az ünnepi hét sajtókonferenciával és a „Die Deutsche Staatsbibliothek in Vergangenheit und Gegenwart" c. kiállítás megnyitásával kezdődött. A következő napon ünnepi ülés volt, melyen a Német Demokratikus Köztársaság kormányának képviselője és a Könyvtár főigazgatója ünnepi beszédekben méltatták a könyvtár jelentőségét. Ezután került sor „A könyvtár és tudomány a szocializmusban" témájú nemzetközi konferenciára. A következő napokon tudományos előadásokat tartottak, a következő témakörbe csoportosítva: A Német Állami Könyvtár feladatai a szocialista társadalom tudományos, kulturális, gazdasági és műszaki fejlesztése és a könyvtárak nemzetközi együttműködése szolgálatában. A nyugat-németországi Marburgban még mindig visszatartott állományrészek ünnepélyes és nyomatékos visszakövetelése ugyancsak a programon szerepelt. Fogadások, városnézések stb. tarkították a jubileumi ünnepségeket.

A nagymúltú Német Állami Könyvtár 1 820 000-es állományával, 450 dolgozójával egész Németország legnagyobb könyvtára, a Német Demokratikus Köztársaság legfontosabb, központi funkciókat is ellátó hatalmas intézménye. A Könyvtárral élénk kapcsolatot tartó magyar könyvtárosok és bibliográfusok ezúton is jó munkát és további felvirágzást kívánnak a jubiláló intézménynek.

GOMBOCZ ISTVÁN

Az Unesco a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Mikrofilmtárát és Fotolaboratóriumát „társult könyvtári intézmény"-nek („Unesco Associated Library Project") ismerte el. 1955 óta az *Unesco* a nemzeti és akadémiai könyvtárak, bibliográfiai központok, cserekönyvtárak és közkönyvtárak egy részének bevonásával létrehozta „*Unesco Associated Library Projects*" nevű rendszerét. E társulás célja elsősorban az, hogy ezek az intézmények jobban megismerjék és segítsék egymás munkáját. Tevékenységükre, szakmai tapasztalataikra vonatkozó információik rendszeres kicserélésén kívül a szervezethez tartozó intézmények feladata a hasonló területen működő kisebb intézetek és könyvtárak munkájának előmozdítása belföldön vagy külföldön, szolgálataik folyamatos fejlesztése, modern könyvtári munkamódszerek gyakorlati alkalmazása stb. Mikrokönyvtárak és fotolaboratóriumok területén ez a korszerű technika alkalmazását, a kulturális kincseknek tekinthető kéziratok és régi könyvek mikrofilmezését, mikromásolatokra és fényképekre vonatkozó belföldi és külföldi megrendelések teljesítését, kis könyvtárak és tudományos intézetek mikrofilmszolgálatainak szakmai támogatását jelenti. A szervezethez tartozó könyvtárak szükség esetén számíthatnak az Unesco technikai segítségére, úttörő jellegű munkáik erkölcsi és anyagi támogatására, külföldi tanulmányutak megszervezésére. Az Akadémiai Könyvtár Mikrofilmtárának és Fotolaboratóriumának társult intézménnyé nyilvánítása az Unesco által bizonyára az Unescoval létesített kapcsolatok fejlődését s a mikrofilmezés és fotomásolás könyvtári szerepének szélesebb körben történő elismertetését fogja jelenteni.

TŐKÉS LÁSZLÓ

SZEMLE

A budapesti könyvtártörténet újabb irodalma. A *Budapest története* Szerkesztőbizottság gondozásában évről évre megjelenő *Tanulmányok Budapest múltjából* című évkönyv-jellegű kiadvány az elmúlt évek során több olyan közleményt jelentetett meg, amelyek Budapest nyilvános könyvtárainak múltjával foglalkoznak.

Budapest történetében az első közkönyvtár 1777-ben jelenik meg, az egyetem ideköltözésével. Ekkor kerül a város területére az Egyetemi Könyvtár, Magyarországnak legrégibb s ebben az időben egyetlen, nyilvános könyvtára. Az egyetemnek Nagyszombatból való átköltözésével Szalatnai Rezső foglalkozik: *Kempelen Farkas és az egyetem átköltöztetése Budára* címmel (TBM, XIII. köt. 1959. 207—227 l.). A dolgozat nem csak mint történeti kutatómunka eredménye jelentős, hanem gondos megformáltságával irodalmi élvezetet is nyújt. Mint a cím is mutatja, a szerző egy kiváló egyéniség, Kempelen Farkas személyén keresztül nyúlt a problémához. Megtudjuk, hogy a pozsonyi főharmincados fia egyik legjelentősebb alakja volt a Buda és Pest újbóli felvirágoztatását célzó törekvéseknek, s fő érdemei vannak az egyetemnek Budára való költözésében. Személye, mely az ország régi fővárosából, Pozsonyból indult el, érdekes összekötő kapcsot jelent a kialakuló új főváros, Budapest felé. A Vágon, majd a dunai tutajon Budapest felé úszó könyvanyag egy felvilágosult, új tudományos szellem és egy gazdaságilag is újjászülető város felfrissülő, modernebb életének szimbóluma.

Bármilyen jelentőségű volt azonban Budapestnek és az egész országnak ez az egyetlen közkönyvtára, az Egyetemi Könyvtár története még nincs megírva. Múltjáról, az egyetem történetét tárgyaló munkákban, alig néhány, elszórt megjegyzést találunk. Csupán az utóbbi években derített fényt a könyvtár múltjának egyes szakaszaira Tóth András tanulmányainak sorozata.

A szerző, aki a Magyar Könyvszemlében is foglalkozott az új könyvtárépület, valamint Fejér György igazgatásának problémáival, újabb tanulmányaiban, melyek a fent említett évkönyvben jelentek meg, Tolday Ferenc igazgatói működését vizsgálja: *A pesti egyetemi könyvtár a modern fejlődés útján* 1843—1849 (TBM, XI. köt. 1956. 243—276 l.), valamint *Az Egyetemi Könyvtár és a magyar tudományos élet* 1849—1876 (uo. XII. köt. 1957. 459—494 l.) címmel.

A tárgyalt korszak nem más, mint a természettudományos alapon újjászülető, pozitivista tudományosság korszaka, a szakszerű művelődés talaja. Mint ilyen, magában rejti a modern kor csíráit is. Ennek a szakszerűségnek talaján sarjadnak azok a fokozottabb technikai és szervezési készséget igénylő követelmények, melyek a modern könyvtártan kialakulása felé mutatnak utat. Nem kétséges, hogy a szerző érdeklődését éppen ez a vonatkozás keltette fel. Mindjárt előljáróban jól világítja meg a Fejér György és Tolday igazgatása közötti különbségeket. Mindketten aktív, komoly művelői a tudományoknak. Míg azonban Fejér tudományos működése mellett a könyvtárat elhanyagolja, addig Tolday annak nagy figyelmet szentel, s beolvasztja a tudományos gondoskodás körébe.

Tóth Andrásnak különösen jó képességei vannak a hivatalos ügykezelés, a könyvtári adminisztráció problémáinak megvilágításához. A dolgozatokból azonban fény derül Tolday alakjára is, aki amellett, hogy a magyar irodalomtörténetírás megalapítója és Vörösmarty—Bajza triászának harmadik tagja, mint könyvtárszervező is bemutatkozik. Megtudjuk, hogy könyvtári munkássága szoros kapcsolatban állt a magyar tudományos életben vitt szerepével. Mint haladó reformer, voltaképpen Eötvös József, Szalay László és a többi centralista köréhez tartozott, akik a forradalmi szellemtől távol maradtak. A tudomány világát külön-

választotta a politika világától. Az *Egyetemi Könyvtár* valóban az ő munkássága által indul meg a modern fejlődés útján. A könyvek régi, mondhatnánk patriarkális szellemű gondozását ő szünteti meg, áttérve a rohamosabb gyarapodásnak megfelelő, korszerűbb adminisztrációra. A szerzeményezés és a katalogizálás terén érvényesülnek leginkább ezek az újítások, de kiterjednek a raktári elhelyezés feladataira is. Végül is TOLDY műve, hogy a könyvtár 1876-ban új, korszerűbb, mai épületébe költözik. A könyvtár korábbi egyoldalú, teológiai jellege is az ő idejében változik meg döntő módon, miután a szerzeményezést kiterjeszti a modern, világi ismeretek, elsősorban a jog és az orvostudomány felé. Azt azonban vitathatónak tartjuk, hogy lehet-e TOLDYval kapcsolatban a „tudománypolitika" és a „szerzeményezési politika" túlságosan modern-ízű fogalmait felidézni.

A FEJÉR és TOLDY alakjának jól jellemzett különbsége egyúttal korszakváltásra is figyelmeztet. FEJÉR György egy nemzedékkel volt idősebb TOLDYnál, s a könyvtár utolsó papi igazgatója. Bár a haladó, modern eszméket valló pesti írók első csoportosulásához tartozott, mint a teológiai kar professzora sokkal inkább képviselte a könyvtár papi múltját, mint az új idők szellemét. Az ő kora a felvilágosodásban termékeny eszméket kapott ugyan, de a rákövetkező bécsi reakcióval súlyosbítva, a teológia gyámsága alól felszabaduló, tudományos elvilágiasodás problémáját maradék nélkül nem oldotta meg. Ez már csak TOLDY korában volt lehetséges.

Az új, pozitivista korszak szakszerűsége voltaképpen azt jelenti, hogy e könyvtárból ekkor lesz *hivatal*. Ez mindenekelőtt az adminisztráció megnövekedésével jár, mely külön szakértelmet igényel. Az egyetemi tanároknak nincs többé idejük arra, hogy egyúttal könyvtárosok is legyenek. Kialakul a speciális, könyvtárosi életforma, mely nem azonos többé a korábbi, patriarkális jellegű könyvtárkezeléssel, mellékfoglalkozással, hanem egész életet követelő hivatal. HORVÁTH Árpád az utolsó, aki egyszemélyben könyvtáros és egyetemi professzor, 1876-ban azért mond le a könyvtár igazgatásáról, mert a rektor megdorgálja, hogy hivatalos időben nem tartózkodik a könyvtárban. A jó könyvtáros ezentúl nem feltétlenül tudós, de szabályokat betartó, fegyelmezett hivatalnok.

Az átalakulásnak, korszak-váltásnak, s azon belül a speciális, könyvtárosi életforma megjelenésének ehhez az érdekes szakaszához kapcsolódnak V. WINDISCH Éva kutatásai. A szerző azonban nem annyira a hivataltörténet mint inkább a társadalomtörténet szempontjai felől közeledik témájafelé: *Az Országos Széchényi Könyvtár könyvtárosai a reformkorban* (TBM, XIV. köt. 1961. 409—444.l.). c. tanulmányában. Szemléletének alapvető vonását az a kijelentése adja meg, melyet egy másik, hasonló témájú dolgozatában találunk: „Az elmúlt korszak könyvtári irodalma megfeledkezni látszott arról, hogy a könyvtár nemcsak könyvekből, állványokból, katalógusokból áll, hanem emberekből is . . ." (Fejezet a könyvtárosi pálya magyarországi kialakulásának történetéből, Magy. Könyvszle. 1957. évf. 2. sz. 152 l.) A könyvek, állványok és katalógusok között élő emberek kötik le tehát elsősorban a szerző figyelmét, s így vállalkozik arra a feladatra, hogy az eltűnt könyvtárosok életét megelevenítse. Dolgozata azt vizsgálja, mi módon szilárdult meg a könyvtárosság mint főfoglalkozás, tudott-e a reformkorban megélhetési alapot nyújtani, s milyen társadalmi súllyal bírt.

A kérdésre adott válasz természetszerűleg nem lehet kedvező. A könyvtárosok lényegében nem tudtak fizetésükből megélni. Csupán rövid ideig tartó átmeneti próbálkozásoknak vagyunk tanúi. A megüresedett állásokra kiírt pályázatok történetéből az is kiderül, hogy a közvélemény a reformkorban még a régi, patriarkális szemlélettel tekintett a könyvtárosságra. Elegendőnek tartotta a könyvek szeretetét, szakszerű képzettségre pedig nem is gondolt. Mint a szerző is megemlíti, a könyvtárosi életpályának Magyarországon voltaképpen az *Egyetemi Könyvtár* „taposta ki" az útját: itt jelentek meg először, ha átmenetileg is, főfoglalkozású könyvtárosok. Ilyenformán csak sajnálhatjuk, hogy a szerző kizárólag a Széchényi Könyvtár szerepét vizsgálta. De abból az elgondolásból indult ki, hogy az egyetemi könyvtárosság nagyrészt a tanszékekkel lévén összekötve, nem lehetett alkalmas tiszta típusok kialakítására. Ilyen típusok azonban az újonnan felállított, nemzeti könyvtárban is csak átmenetileg jelentek meg.

HORVÁT Istvánról való ismereteinket értékesen egészíti ki WINDISCH Éva szépen megformált, elmélyedő tanulmánya. A sajnálatos rögeszmékbe bonyolódó, elferdült tudóst megismerjük más oldaláról is: mint az akkori, magyar tudományos közélet fontos alakját és a könyvtár lelkiismeretes gondozóját. Azt is megtudjuk azonban, hogy HORVÁTH, aki mint a nacionalizmus, az izzó hazafiság bajnoka volt a legjelentősebb, végső fokon jó alkalmazkodó képességgel tudott beilleszkedni a bécsi kor-

mányzás feudális világába. Ez a jelenség különösen azokat indítja csodálkozásra, akik jól ismerik HORVÁT ifjúkori naplóját, a Széchényi Könyvtár kézirattárában őrzött Mindennapi jegyzőkönyvet. Ezek a feljegyzések nemcsak a hazafiasságtól izzanak, hanem a forradalmi hevülettől, a társadalmi kritikától, a feudalizmus elleni éles kijelentésektől és a Habsburgok állhatatos gyűlöletétől. Mindezek azt mutatják, hogy a híres, nacionalista egyetemi tanárban bizonyos átalakulás, a fennálló renddel való megalkuvás ment végbe fiatal éveitől kezdve érettebb kora felé. Nem lehetetlen, hogy ennek az átalakulásnak egyes indítékait éppen abban a mostoha anyagi helyzetben kell keresnünk, melybe HORVÁT élete derekán jutott, s abban a tényben, hogy megélhetésének gyenge bázisai, úgy a könyvtárosság mint az egyetemi tanszéken való helyettesítés a feudális államtól való függésben gyökerezett.

HORVÁT 1846-ban halt meg, éppen abban az időszakban, mikor TOLDY Ferenc fellépett, sokoldalú tudományos munkássága mellett, mint könyvtárszervező is. A könyvtárosi pálya végleges kialakulása az ő korszakára maradt, aki egy nemzedékkel fiatalabb volt HORVÁTnál.

DÜMMERTH DEZSŐ

Az ateizmus kérdésének újabb irodalma. (Összeállította a budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetem Könyvtára, ÁKOS Károly, LENGYEL Béla, PÁLVÖLGYI Endre.) Bp., 1961. Tankönyvkiadó. 84 l. (Bibliográfiák az egyetemi oktatás számára. 13.) —**Az antiklerikális irodalom népszerűsítése.** (A bibliográfiát ECSEDY Andorné és GÁLICZKY Éva, az útmutatót a KMK Módszertani Osztálya készítette.) Bp., 1961. Könyvtártudományi és Módszertani Központ és Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 151 l.

Az ideológiai harc frontján a vallásos nézetek elleni harc az utolsó években erősen fokozódott. Ennek egyik megnyilatkozásaként 1961 első felében egyszerre két nagykönyvtárunk adott ki ateista-antiklerikális könyvészetet. A két munka célkitűzése teljesen más, egészen különböző olvasórétegek számára készült, s így, jóllehet számos azonos tételt lehet bennük találni, mindkettő megjelentetését csak helyeselni lehet.

Az Egyetemi Könyvtár, mint az ateizmus-antiklerikálizmus alapkönyvtára, könyvészetével elsősorban az egyetemi oktató-nevelő munkát kívánja világnézetileg támogatni, és az ilyen célú tudományos kutatásoknak akar bibliográfiai-dokumentációs bázist adni. Annotációit ennek megfelelően állította össze. Rövidek, túlnyomó részben a cím kibővítéseként csak a tartalmat ismertetik.

Szerkezetileg, mint erre a bevezetés is utal, a TUGOV által összeállított *Osznovü naucsnogo ateizma* című szovjet bibliográfiát veszi mintaképül. A témacsoportok dokumentálják a marxista—leninista filozófia szerepét a tudományos ateizmus alapvetésében, tanítását a vallás eredetéről, jelentőségéről és leküzdéséről, rámutatnak a kommunista és vallásos erköles közti különbségre, foglalkoznak a vallásos jóslatokkal, csodákkal, az ateizmusnak és a vallásnak a történetével, végül irodalmat adnak az ateista propaganda módszereiről és segédeszközeiről.

A Szovjetuniónak az ateista mozgalomban való vezetőszerepe következtében a könyvészet elsősorban szovjet munkákat sorol fel. Amennyiben magyar fordításban is megjelentek, ezt közli. Újabb munkákat tartalmaz, de természetesen szerepelnek a marxizmus—leninizmus klasszikusai mellett a francia materialisták, FEUERBACH és az orosz forradalmi demokraták műveinek újabb kiadásai is. Igen hasznos, hogy megtaláljuk benne a pártkongresszusokon a vallásellenes agitációról, a materialista világnézet megerősítéséről, a proletárdiktatúrának a valláshoz való viszonyáról elfogadott határozatokat, továbbá a marxizmus—leninizmus klasszikusainak azokat a munkáit, amelyeknek ateista vonatkozásai nem közismertek (pl. LENINnek GORKIJhoz írt leveleit).

A Szabó Ervin Könyvtár ajánló bibliográfiája könyvtárosoknak szól. Csak magyar nyelvű munkákat sorol fel.

Az egyes fejezetek foglalkoznak a kereszténység és a vallás marxista és polgári kritikájával, a vallás kialakulásával, a tudomány és a vallás kibékíthetetlen ellentétével, a Vatikán hatalmi politikájával. Történeti korok szerint csoportosítva ismerteti a könyvészet az antiklerikális propaganda céljaira felhasználható szépirodalmi műveket, és végül felhívja a figyelmet 35 olyan kiadványra, amelyek az összeállításkor még nem jelentek meg, de már nyomdában voltak, vagy legalább a kéziratuk elkészült.

A bő, de sohasem bőbeszédű annotációk igen sikerültek, méltán sorakoznak a Könyvtár eddig megjelent annotációihoz. A részletes tartalmi kivonat mellett értékelést is adnak. Olvasmánynak is érdekesek, helyenkint szinte költői szárnyalást kapnak. (pl. SCHILLER *Don Carlos*ának, FLAUBERT *Szent Antal megkísértetés*ének ismertetése.)

Könyvészeti szempontból igyekszik egészen pontos lenni, feltünteti az impresszum

adatokat, lapszámot stb. Feltűnő azonban, hogy antológiáknál (*A francia felvilágosodás, Tépjétek le a sötétség bilincseit* stb.) és az egyes szerzők válogatott munkáinál (Feuerbach, Holbach, Ady, Bessenyei stb.) a szerkesztőket, válogatókat következetesen nem nevezi meg. Pedig ez fontosabb a kiadóvállalatnál!

A címmutatóban egy vagy két csillaggal vannak megjelölve a kezdő és a haladó olvasó számára ajánlott művek. Felvetem a kérdést: nem lenne célszerűbb ezeket a jeleket az ismertetéshez tenni?

A bibliográfiához írt útmutató számbaveszi a vallásos nézetek elleni harc és az antiklerikális irodalom népszerűsítésének módszereit. Különösen ki kell emelni azt, hogy mennyire hangsúlyozza a mértéktartást, a fokozatosságot, a türelmet. Ezek szemmel tartása nélkül a propaganda inkább árt az ügynek mint használ.

Vértesy Miklós

A magyar mezőgazdasági szakirodalom könyvészete. Összeáll.: a Mezőgazd. Múzeum bibliográfiai munkacsoportja. Bp. Mezőgazd. Múzeum. 4. köt. (1868—1896). 1959. 379 l. 5. köt. (1897—1919). 1961. 595 l.

Az ismert bibliográfia két történelmi dátum közé ékelt újabb kötetei gazdaságipolitikai életünk fejlődésének fontos, immár „modern" szakaszát ölelik fel. E korszak mind társadalmi, mind agrotechnikai szempontból lényeges, mert egyenesen vezet legújabbkori történetünk döntő változásainak évtizedeihez.

A múlt század utolsó harmadában mezőgazdaságunkat a gyorsütemű fellendülés jellemzi, amire Engels is felhívja a figyelmet. A frissen életrehívott, de csakhamar tekintélyessé váló mezőgazdasági felsőoktatási és kísérletügyi intézetek számos kiváló tudósa, kutatója segíti tollával a fejlődést. A 90-es évektől az agrárproletariátus erősödő hangja, majd az Amerikába guruló kubikostalicskák csikorgása jelzi az ellentétek kiéleződését, a forradalmi változásokat magukban érlelő jelenségeket. A bibliográfia 5. kötetének záróesztendeje nemcsak a Tanácsköztársaság 133 napját, hanem a fasizálódás kezdetét is jelöli.

A szerkesztő kollektíva — bizonyos részlet-fogyatékosságok ellenére is — hatalmas munkával, elismerésre méltó eredménnyel tárta fel e fontos korszak szakirodalmát.

A bibliográfia a Magyarországon megjelenő könyveket és a nem folyóiratjellegű időszaki kiadványokat tartalmazza, de találkozunk jócskán külföldön napvilágot látott hungarikával is. — Böngészés közben szemünk megakadt néhány kéziratos munkán. Ezek felvétele erénye lenne a bibliográfiának, ha a lelőhelyek feltüntetése nem maradt volna el.

A terjedelem alsó határát nem szabták meg az összeállítók; bőven találunk a címleírások közt kétleveles nyomtatványt is.

A témakör meghatározásánál a bibliográfia általában a Földművelésügyi Minisztérium akkori ügykörét vette alapul, s így talán kissé szélesebb a szorosabb értelemben vett mezőgazdaságnál. A többletért nem teszünk szemrehányást a szerkesztőnek, mint ahogy a hiányokért sem, ami egy ilyen nagyszabású vállalkozásnál elkerülhetetlen. Csupán egyetlen művet említünk meg: *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikáját.* E munka öt kötetben jelent meg s a bibliográfia csak négyet ismer (5. kötet 1038. sz. tétele). Éppen az elmaradt 5. kötet — melynek utolsó fejezete a hazai mezőgazdasági irodalom könyvészetét tartalmazza — segítséget nyújthatott volna a hiányok pótlásánál.

A jelen két kötet szerkezetében és beosztásában követi a harmadikat. A 4. kötet 77 szakcsoportja mintegy négyezer, az 5. kötet 83 szakcsoportja pedig hétezernél több tételt tartalmaz. Minden címleírás csak egyszer szerepel; a több témakört érintő munkák szem elől tévesztése ellen csoportközi utalások védenek.

Az összeállítás többnyire nem autopszia, hanem bibliográfiák, katalógusok alapján történt s a címleírások egységesítésénél — mint az Előszóban olvashatjuk — a szerkesztők a Magyar Nemzeti Bibliográfia módszerét követték. Ismert tény, hogy a régibb mezőgazdasági irodalom csak szétszórtan, hiányosan található meg könyvtárainkban, s így az összeállítás alapjául szolgáló katalógusok, bibliográfiák hiányos címleírásainak kiegészítése, tartalmi kérdésekben a mű kézbevétellel történő vizsgálata aprólékos, fáradságos munka (és olykor szinte megvalósíthatatlan), mégis nagyobb súlyt kellett volna fektetni erre — a kutatók érdekében. A hiányos címleírások ui. könnyen félrevezethetik a kutatót és felesleges munkát okozhatnak, ha kiderül, hogy egy keresett mű nem abban a ciklusban jelent meg. (Ilyen pl. a 4. kötet — 1868—1896-os ciklus — 2389-es tétele, amely jóval később, 1905-ben látott napvilágot.)

Helyes törekvés volt az álnevű vagy névtelen munkák szerzőinek kiderítése, de sajnos, ez esetben a betűrendes mutatóban nem lelhető fel a névtelen mű címszava, illetve az álnév. A mutatóban minden címleírás általában csak egyszer, a

rendszónál szerepel. Kétszer vagy háromszor csak akkor került egy mű ide, ha ugyanennyi szerzőjét a címleírások élére kivetítették. E szűkkeblűség következtében elsikkadnak — a fentebb említetteken kívül — a szerkesztők, a címekben szereplő nevek; a gyakran, de nem következetesen alkalmazott testületi szerzők esetében a cím első szava stb.

A fejezetek nagyjából az ETO sorrendjét követik. Sajnos, több következetlen, pongyola, sőt hibás szakjelzettel találkozunk.

A bibliográfia kiállítása ízléses; közrebocsátója — mint a többnyelvű előszóból és fejezetcímekből is kiderül — külföldi használatra is szánta. A szép formához a tartalom is igyekszik közelíteni: az ötödik kötet javuló tendenciája feljogosít minket arra a reményre, hogy — kellő tapasztalatok birtokában — az újabb kötetek már minden tekintetben kiállják a próbát.

WALLESHAUSEN GYULA

(Barta Gábor :) A könyvtári munka szabványai. 2. bőv. kiad. Bp. 1960. M. Szabványügyi Hivatal. 384 p., 26 mell. tokban. (MSZ szabványgyűjtemények. 3.)

A könyvtári szabványok gyűjteménye immár másodízben jelenik meg jelentősen kibővülve és több célszerű és hasznos újítással is gazdagodva. A terjedelemnek a régivel szemben való megkétszereződését elsősorban az azóta napvilágot látott új szabványok, illetve egyik-másik régi szabványnak korszerűbb vagy részletezőbb új kidolgozása hozta magával. Ez utóbbi téren a címleírási szabványnak a periodikák katalogizálására vonatkozó bővebb előírásait kell kiemelnünk, amelyekre a kiadványfajta mindig jobban növekvő száma, tudományos és könyvtári jelentősége folytán égetően szükség volt már: a régi szabvány nagyon sommásan intézte el ezeket a kérdéseket. Az új szabványok már bizonyos mértékig a dokumentáció területére is átnyúlnak, ami szabványügyünk haladásának irányára vonatkozólag ad útbaigazítást. Az 1954-ben megjelent gyűjtemény 11 magyar szabványt tartalmazott, a jelenlegiben 18 szabvány van, amelyből 12 új, ill. módosított szövegben kerül közlésre. A szabványosítás üteme tehát az első évekhez képest — a szabványosítás valamivel több mint 10 éve indult meg — látszólag meglassult, ennek oka azonban benyomásunk szerint az, hogy ma már a könyvtári munkának szinte teljes egésze szabványosítva van, és így a feladat most már nem annyira újabb területek szabványosítása, mint inkább a meglevő anyag tökéletesítése. Így tudomásunk szerint most érlelődik annak eldöntése, hogy a címleírási szabvány egyes részlegeit — zeneművek, térképek stb. katalogizálási szabályait — nem kellene-e külön, részletesebb szabályokban kidolgozni; az *IFLA* 1961. őszi kongresszusa, amelynek célja a katalogizálás nemzetközi egységesítése, ugyancsak lényeges átdolgozásokat tehet majd szükségessé, pl. a testületi szerzőség sokat vitatott területén stb.

A most előttünk álló gyűjtemény átlapozása mindenesetre még határozottabbá és kétségtelenebbé teszi azt a véleményünket, amelyet már az első kiadás ismertetésekor e folyóiratban hangoztattunk, hogy a könyvtári munka magyar szabványai az egész könyvtárügyet felölelik, azoknak nemcsak gyakorlati, hanem fontos elvi jelentőségük is van — gondoljunk csak a, sajnos, könyvtáraink által kevéssé ismert terminológiai szabványra —, hogy tehát ez a könyv jelentős könyvtártudományi mű is egyben, amelynek elterjesztését és tanulmányozását minden módon szorgalmazni kellene. Éppen ezért rendkívül sajnálatosnak tartjuk, hogy a könyv példányszáma a már meglevő érdeklődést sem tudja kielégíteni, és mind az előző, mind a második kiadás szinte hetek alatt elfogyott.

Ez annál nagyobb kár, mert a második kiadás már élénkebb külföldi érdeklődésre is számíthat. Míg ugyanis az első kiadás csak „belső használatra" készült, a második már szemmel láthatóan nemzetközi érvényesülés igényével is fellép: angol és orosz tartalomjegyzéket, sőt az egyes szabványok eléggé bő angol és orosz nyelvű ismertetését is tartalmazza. Ezt az újítást örömmel üdvözöljük, bár korántsem tartjuk elégnek. Az idegen nyelvű összefoglalások — az általános tapasztalat szerint — egyébként sem érik el a remélt eredményt és legfeljebb a figyelem felkeltése szempontjából hasznosak: rendszerint elkerülhetetlen, hogy az érdekeltek a teljes lefordításról maguk gondoskodjanak. Fokozottan áll ez természetesen az ilyen jellegű anyagra, ahol nemcsak a gondolatok és elvek, hanem nagyon sok esetben egyes szavak is lényeges különbségeket eredményezhetnek. Kielégítő megoldás itt csak egyes — erre alkalmas — szabványok teljes szószerinti idegen nyelvű kiadása lenne, ahogyan azt például a német Szabványhivatal teszi. Szerény véleményünk szerint erre az útra a Magyar Szabványügyi Hivatal is bátran ráléphetne, mert tudomásunk szerint a magyar szabványügy aránylag rövid múltja ellenére is — társaival összehasonlítva — egyik legtermékenyebb intézménynek bizonyult. Ez derül ki abból a bibliográfiából is amelyet M. SCHUCHMANN adott ki (*„Bib-*

liographie der Normen für das Gebiet der Dokumentation". La Haye, 1958. 107 p. /FID publ. 303./). Szabványaink színvonalát illetően is jó hírünk van a nagyvilágban.

Hogy könyvtári szabványosításunk jó irányban halad és szabványaink általában sikerültek, annak világos bizonyítéka, hogy a nemzetközi szabványosítás elismert szervezete (ISO), amely néhány év óta ún. ajánlásokat ad ki tagállamainak részére, az ajánlások kidolgozásánál a Magyar Szabványügyi Hivatal javaslatait is rendszeresen figyelembe veszi, és hogy az eddig megjelent ilyen ajánlások túlnyomó többségének rendelkezései az ezeknél évekkel előbb megjelent magyar szabványok előírásaival lényegükben megegyeznek. (Egyetlen kivétel a cirillbetűs átírás, amelynek hazai szabályozási módja itthoni könyvtárosi, bibliográfiai és nyelvészi körökben is erős kritikai hangokat váltott és vált ki, mert ezzel az ún. fonetikus szabályozással a magyar gyakorlat teljesen elszigetelődött.)

A magyar szabványgyűjtemény jelenlegi újabb kiadásának igen hasznos gyarapodása az is, hogy ezeket az *ISO*-ajánlásokat — összesen hatot — teljes fordításban közli. Ez ajánlások és a magyar szabványok futó összehasonlításából egyébként az is kiviláglik, hogy egy-egy magyar szabvány láthatólag egyes nagyobb összefüggő területek összefoglaló szabványosítására törekedett, míg az *ISO*-ajánlások egy-egy kisebb részlet szabályozását tűzték ki célukul. Ez utóbbi szerényebb, óvatosabb célkitűzést egy nemzetközi szabályozás jóval bonyolultabb feladata teljes mértékben indokolja.

Mindent összevetve: a Magyar Szabványügyi Hivatal — és persze nem utolsósorban a könyvtárügy szabványosítását kezdettől fogva irányító Barta Gábor — jó szolgálatokat tett mind bel-, mind külföldi viszonylatban az értékes munka kibocsátásával. Egy harmadik — remélhetőleg nem távoli időszakban megjelenő — kiadásban már szívesen látnánk egyes szabványok teljes idegennyelvű fordításait is — talán a mostani mellékletek rovására, amelyek nagyon megnövelik a könyv terjedelmét és nehézkessé teszik használatát is. Ez a tehermentesítés talán mikrokártyák csatolásával vagy más helykímélő módon is megoldható lenne.

Moravek Endre

Iudex Translationum. Vol. 12. Paris, 1961. Unesco. 737 p.

Idén is megjelent az Unesco kiadásában a fordítások nemzetközi bibliográfiája, mely a korábbi kötetekhez hasonlóan országonként és azokon belül az ETO 10 főosztályában sorolja fel az idegen nyelvből az adott ország nyelvére lefordított és 1959-ben ott kiadott könyveket. 67 ország Unesco bizottságai és kiadói szervei összesen közel 30 000 címet szolgáltattak.

A hasznos kézikönyv lapozgatása és a végén található mutató felhasználása útján érdekes statisztikai összehasonlításokra nyílik mód: az országok közül a legtöbb fordítást (5254) a Szovjetunió adta ki. 1000-en felüli számban jelentek meg fordítások (nagyságrendben) Németországban, Franciaországban, Csehszlovákiában, Belgiumban, Olaszországban, Hollandiában, Spanyolországban, Japánban, az Egyesült Államokban és Svédországban.

1959-ben is a legtöbb fordítás (közel 60%) a szépirodalmi művekből készült, utána következnek a jog, a társadalmi tudományok és a pedagógia, a történelem, a földrajz, majd csak ezután az alkalmazott tudományok, végül a vallás és a nyelvtudományok.

A szerzőket tekintve kitűnik, hogy N. Hruscsov áll a sor élén, akinek műveiből, beszédeiből 198 fordítás készült, főleg a Szovjetunió népeinek nyelveire. Utána következnek Lenin (174), a Biblia (171), Tolsztoj (130), Verne (124), Dosztojevszkij (114), Agatha Christie (103), Shakespeare (90), G. Simenon (74), Marx (69), Andersen (69), Csehov (68), Balzac (68), P. Buck (67), Cronin (60). 50 feletti számban készültek fordítások Zola, Maugham, Gardner, Turgenyev, G. Greene műveiből.

Gombocz István

Ankwicz — Kleehoven, Hans : **Der Wiener Humanist Johannes Cuspinianus. Gelehrter und Diplomat zur Zeit Kaiser Maximilians I.** Graz-Köln 1959. H. Bohlaus Nachf. XII, 344 l. 14 t.

Szerzőt több mint egy félszázadon keresztül foglalkoztatta az osztrák humanizmus egyik vezető egyéniségének, Cuspinianusnak a személye. Forráskiadványok, könyvek, cikkek sorozata az eredménye ennek a soha nem szűnő érdeklődésnek, amelynek mintegy összefoglaló eredményeként jelent meg most ez az életrajz, értékes gyarapodásaként a XVI. század tudománytörténetének és a magyar—osztrák történeti kapcsolatok kutatásának. A Habsburg-ház családi politikája és régóta Magyarország felé törő hatalmi igényei okozták, hogy Cuspinianusnak, ennek a félig diplomatának, félig tudósnak nem kevesebbszer mint harmincnégyszer kellett útnak indulnia Magyarország felé, hogy ott a császári politika érdekeit próbálja érvényesíteni. Bármilyen fontosak voltak is azonban történel-

münk későbbi eseményei és a magyar kultúra alakulásának szempontjából ezek az osztrák vonatkozások, A. munkájának ismertetésére természetszerűleg nem ezért került itt sor, hanem azért, mert sok új adattal és szemponttal járul hozzá a MÁTYÁS király halála után felbomlóban levő *Corvina-könyvtár* történetéhez. Cuspinianus ui. és a vele együtt vagy tőle függetlenül Budán megfordult német és osztrák humanisták: CELTIS, GREMPER, COLLIMITHIUS, VADIANUS, BRASSICANUS magyarországi útjainak egyik legfőbb vonzóereje éppen ez az egykor fényes, de ULÁSZLÓ idejében már elhanyagoltságba süllyedt könyvtár volt. Amit csak tudtak, igyekeztek megszerezni belőle. A. munkájának egyik nagy tanulsága éppen az, hogy a *Corvina* mennyire nemcsak egy hatalmát fitogtató uralkodó reprezentatív gyűjteménye volt, a *Corvin-kódexek* nem pusztán külső szépségüknél fogva tetszetős műkincsek, hanem sokszor valóságos kincsek a kor tudománya számára. A XVI. század humanistái nem hiába kutattak olyan szívósan a gondozó nélkül maradt könyvtárban, hanem görög szerzők addig kiadatlan műveit, egyiket a másik után rendezték sajtó alá a Budán szerzett kódexekből. A *Bibliotheca Corvinának* tehát éppen a bomlás állapotában komoly jelentősége volt a közép-európai humanizmus megtermékenyítésében. Ezért A. könyve nélkülözhetetlen a *Corvin-könyvtár* és a magyarországi humanizmus történetének minden kutatója számára.

CSAPODI CSABA

Bibliografija knjiga i periodičnih izdanja stampanih u Hercegovini (1873—1941). Szerkesztették: ŠTITIC, Lina és DŽIDAR, Hamid. Mostar, 1958. 132 p.

Jugoszlávia az első világháború után alakult meg, olyan területekből, amelyek addig különféle országok részei voltak. A kultúra munkásaiia ezért nehéz, de érdekes feladat várt, amikor a déli szlávok szellemi értékeit kellett számbavenniük. Nehéz volt annál is inkább, mivel addig az időpontig, amíg a déli szlávok egy országba nem tömörültek, több kulturális középpont tevékenykedett egymástól függetlenül, bár valamennyiük a nemzeti öntudat ápolását szolgálta.

A déli szlávok könyvkiadásáról összefoglaló kép még nem született meg; részletmunka azonban örvendetes módon mind nagyobb számban lát napvilágot. Így megjelent Montenegró restrospektív bibliográfiája, s a városok közül Fiume és Split kultúrmunkásai is elkészítették városuk retrospektív bibliográfiáját. Legutóbb pedig Hercegovina jelentkezett 1873-tól 1941-ig terjedő összesítésével. (Hercegovina 1528-tól 1878-ig török, majd 1878-tól 1918-ig osztrák—magyar megszállás alatt volt).

A gondosan összeállított munka előszavában a szerkesztők Hercegovina nyomdászattörténetét foglalják össze röviden. Ebből megtudjuk, hogy első nyomdájukat a ferencrendiek létesítették 1871-ben (a könyvkiadás csak 1873-ban indult meg). A műhely nemcsak a török, hanem az osztrák—magyar megszállás idején is működött, és fontos kulturális szerepet játszott, mert egyúttal kiadói vállalat is volt. Miután a törökök a közigazgatásukat többször átszervezték, 1876-ban a hercegovinai vilajet is kapott nyomdát Mosztárban. Utóbbi nem volt ugyan hosszú életű, mégis jelentősnek tekinthetjük, mert ott nyomták az első hercegovinai újságot, a *„Neretva"*-t. Maga a lap sem élt azonban sokáig, mindössze 38 száma jelent meg, közülük is csupán három példányt ismernek. (Az első hercegovinai újság hetenként egyszer jelent meg, négy lapnyi terjedelemben, török és szerb szöveggel, török és cirill betűkkel.) Az 1891. évben indult meg a harmadik nyomda, a *„Prva srpska štamparija Vladimira M. Radovića"*, amely 1904-ig működött. Itt nyomták az első ellenzéki újságot, a *„Srpski Vjesnik"*-et (1897-től 1903-ig hetenként kétszer jelent meg, cirill betűkkel). Ez a lap a *„Srpske Riječi"* megjelenéséig a szerb autonomista törekvések harci orgánuma volt. A nyomdában könyveket is adtak ki, mégpedig nemcsak eredeti szerb alkotásokat, hanem fordításokat is. Így például PETŐFI Sándor *Apostol*-ának első szerb fordítását, cirill betűkkel, 1892-ben. A mű fordítója, sajnos, ismeretlen.

Mosztár szellemi élete az annexiós krízis időszakában nagymértékben fellendült. A festői szépségű városban ekkor meleg otthonra talált az egykorú szerb irodalom majdnem minden jelentős képviselője. (SREMAC Stevan, NUŠIĆ Branislav, SKERLIĆ Jovan voltak a legnevesebbek.) Ennek a kornak és szellemnek volt érdekes szülötte és gyümölcse a *„Mala biblioteka"* című sorozat, amely 1899-től 1909-ig összesen 185 folytatásban jelent meg. A sorozat kis formátumban, rendkívül szerény tipográfiával jelent meg, azonban nemcsak a legjelentősebb délszláv irodalmi alkotásokat foglalta magába, hanem a világirodalom nagy alkotásainak is helyet adott. Köztük három magyar kötet is látott napvilágot. 1903-ban, a sorozat 60. folytatásaként HERCZEG Ferenc hat elbeszélését közölték, a Torontál megyei születésű GRČIĆ Jovan fordításában. GÁRDONYI Géza hat elbeszélését pedig PROTIĆ

Jovan fordította, 1905-ben jelent meg mint a sorozat 107. folytatása. 1909-ben „*Madžarski pripovedači*" címen, a sorozat 116—118. folytatásaként, magyar írók elbeszéléseit adták ki: Ady Endre, Ambrus Zoltán, Bársony István, Biró Lajos, Bródy Sándor, Gárdonyi Géza, Heltai Jenő, Herczeg Ferenc, Kóbor Tamás, Krúdy Gyula, Lengyel Géza, Mikszáth Kálmán, Molnár Ferenc, Rákosi Viktor, Szini Gyula, Szőllősi Zsigmond, Tóth Béla, Turi Zoltán, Vértesi Gyula és Zöldi Márton egy-egy elbeszélését, Kostić Slavko fordításában. A második világháborúig Hercegovinában még egy magyar szerző munkája jelent meg: Tóth Tihamér „*Krist i mladež*" című műve Krajinović Emanuel fordította le.

Igen tanulságos a hercegovinai könyvkiadás statisztikája is 1873-tól 1914-ig. A bibliográfia által feldolgozott időszakban több mint 800 munka került nyomtatásra. A műveknek mintegy fele adminisztratív jellegű kiadvány volt. A kezdeti időszakot követően 1897-ben indult meg a fokozottabb könyvkiadás s 1908-ban ért el legmagasabb csúcsára. Érdekes, hogy a déli szlávok egyesülése után Hercegovina könyvkiadása jelentősen visszaesett.

1873 és 1914 között kereken 50 időszaki kiadványt (periodikát) publikáltak. Életük azonban nem volt hosszú; egyet sem említenek közülük, amely túlélt volna tíz évet.

Az adatok szerint jelentős nyomdai tevékenység csupán Mosztárban volt. Más telephelyekről csak szórványos kiadványok származtak.

Az ismertetett bibliográfia a következőképpen tagolódik: Előszó. Bibliográfiai adatok évek szerint. Évszám nélküli kiadványok. Gyűjteményes kiadványok. Muzulmán sorozat. Szerzői névsor szerinti bibliográfia. Szakbibliográfia, 33 csoportba sorolva. Periodikák. A periodikák bibliográfiája betűrendben és szakok szerint, 6 csoportba osztva. Végül utószó. Meglepő, hogy a bibliográfiának nincsen tartalomjegyzéke.

Dániel György

Nasi, Franco: 100 anni di quotidiani milanesi. Milano 1958, Tip. I. G. I. S. 148 p., 26 t. (Quaderni della città di Milano 5.)

Nasi monográfiája alapos dokumentációra, levéltári és egyéb kutatások adataira támaszkodva foglalja össze a milanói sajtó száz évét, az osztrák csapatok kivonulásától, 1859. jún. 5-től napjainkig. A tárgyalt 176 napilap története egyrészt szorosan összefonódik az olasz belpolitikai élet mozgalmaival, másrészt a sajtó jelentős technikai fejlődésen ment keresztül a száz év alatt, amelyet a szerző szintén érint.

A munka egyik legérdekesebb fejezete az, amelyikben Nasi a milánói sajtó nagyobbik felének a fasizmus első éveiben kifejtett passzív ellenálló tevékenységét ismerteti. A szigorú 1925-ös sajtótörvény azután még a legcsekélyebb bírálat lehetőségét is megsemmisítette a nem fasiszta napilapok, a többi között az *Unità* és az *Avanti!* betiltásával. Noha a szerző bizonyos objektivitásra törekszik sajtótörténetében, több ízben is kénytelen kitérni a tőkés csoportoknak arra a szerepére, amelyet a sajtó „áthangolásában" játszottak.

Érdekes történelmi tény, hogy Mussolini, mielőtt még titokban eladta értékeit 1000 000 svájci frankért egy milanói nagyiparosnak, 1944-ben, az ún. fasiszta köztársaság idején, saját személyében is megtapasztalhatta a sajtócenzúrát. A német cenzor ugyanis nem engedélyezte a fasiszta diktátor több, névvel nem jelzett cikkének megjelenését, nem sejtve nyilván szerzőjük kilétét.

A második világháború utáni milánói sajtóra, a többi világvároséhoz hasonlóan, a legmodernebb eszközökkel rendelkező, fejlett hírszolgálat jellemző. Napjainkban a hangsúly egyre inkább a híranyag közlésének újszerű, expresszívebb módjára tolódik át, ezért tapasztalható újabban többféle formai újításra való törekvés *(Giorno)*.

Nasi monográfiáját a milánói sajtó adattára teszi teljessé, amely a lehetőség szerinti leírását adja az egyes lapoknak (cím, alcím, kiadó, szerkesztő, nyomda, formátum, megjegyzés). A jegyzékben egy magyar vonatkozású lapot is találunk, a Helfy Ignác szerkesztésében megjelent *Alleanza dei popoli*t („Népek szövetsége"), amely 1862—1870-ig előbb hetilapként, 1886-ban napilapként, majd ismét hetilap formában szolgálta az olasz kormány anyagi támogatásával a magyar, a lengyel és más emigrációk érdekeit.

A milánói sajtó története hasznos forrásul szolgálhat a kutatásnak, de használhatóságát nagymértékben növelte volna, a napilapok közölt betűrendes adattára mellett, egy jól szerkesztett időrendi és névmutató.

Hernády Ferenc

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Vidosa László
A kézirat nyomdába érkezet: 1961. V. 16 — Példányszám: 1000 — Terjedelem: 15·4 (A/5) ív
1961/54076 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

SZTE KÖNYVTÁR

TARTALOM

A Magyar Könyvszemle 357
Kőhalmi Béla : A tudomány és az emberiség jövőjének programja. Az SzKP. XXII. Kongresszusa alkalmából 359
Szigeti Kilián : A Szelepchényi-kódex 363
Mészáros István : Magyarországi iskoláskönyv a XII. század első feléből 371
Csapodi Csaba : Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára? 399
Molnár József : A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására a XVI. században 1527—1576 között 422
D. Szemző Piroska : Heckenast Gusztáv, a zenei kiadó. (Liszt Ferenctől—Volkmann Róbertig.) 432

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Eckhardt Sándor : Balassiana 466
Dumitrescu, A. Dinu: Deux hungarica inconnus 469
Borbély Andor : Az esztergomi „Bibliotheca" Fugger-gyűjteményének eredete .. 469
Trócsányi Zoltán : Két kiadás és könyvmeghatározás 475
Gulyás Pál : Régi könyveink történetéhez. 478
Esze Tamás : Egy lengyel királyi tanácsos levele. Adalék a Rákóczi-szabadságharc publicisztikájához 482
Donáth Regina : Néhány adalék a szerzői kézirat és cenzúra viszonyához a XVIII. század végén 489
Keresztúry Mária : Arany „Népnevelési ügyben" című cikkéről 497
Tiborc Zsigmond : Az első „Világosság" 499
K. Markovits Györgyi : Henri Barbusse előszava a betiltott kommunista daloskönyvben 1926-ban 499

FIGYELŐ

Rózsa György : Törekvések új bibliográfiaszerkesztési módszerek kialakítására 503
Barabási Rezső : A mikromásolás néhány újabb lehetősége 505
Borsa Gedeon—Dörnyei Sándor: A régi magyarországi nyomtatványok új bibliográfiája 516
Székely Sándor : Magyar—német dokumentációs tapasztalatcsere 519
Dezső László : A fehérorosz és makedon címek átírásáról 520

HÍREK : Műszaki Gazdasági Tájékoztató. *(Vince Pálné)* — A nemzetközi konferenciák anyagának bibliográfiája és az UAI tevékenysége *(Szigethy Jolán)* — A Szovjet Unesco Bizottság Könyvtártudományi és Bibliográfiai Albizottsága ismét felvette a kapcsolatot a Magyar Unesco Bizottság Könyvtári és Bibliográfiai Albizottságával *(Gombocz István)* — 300 éves a Deutsche Staatsbibliothek *(Gombocz István)* — Az Unesco a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Mikrofilmtárát és Fotolaboratóriumát „társult könyvtári intézmény"-nek ismerte el *(Tőkés László)* 522

SZEMLE

A budapesti könyvtártörténet újabb irodalma. Tanulmányok Budapest múltjából (Ism. *Dümmerth Dezső)* 525
Az ateizmus kérdésének újabb irodalma (Egyet. Kvt.) Az antiklerikális irodalom népszerűsítése (Szabó Ervin Kvt.) (Ism. *Vértesy Miklós)* 527
A magyar mezőgazdasági szakirodalom könyvészete (Ism. *Walleshausen Gyula)* . 528
Barta Gábor: A könyvtári munka szabványai (Ism. *Moravek Endre)* 429
Index Translationum. Vol. 12. (Ism. *Gombocz István)* 530
Ankwicz—Kleehoven, Hans: Der Wiener Humanist Johannes Cuspinianus (Ism. *Csapodi Csaba)* 530
Bibliografija knjiga i periodichnih izdanja stampanih u Hercegovini (Ism. *Dániel György)* 531
Nasi, Franco: 100 anni di quotidiani milanesi (Ism. *Hernády Ferenc)* 532

Ára: 20,— Ft
Előfizetés egy évre 60,— Ft

TABLE DE MATIÈRES

Magyar Könyvszemle (Pro domo) 357
B. Kőhalmi: Le programme de la science et de l'humanité. A propos du XXIIe Congrès du Parti Communiste de l'Union Soviétique 359
K. Szigeti: Le manuscrit Szelepchényi du XIIIe siècle (Avec résumé en allemand) 363
I. Mészáros: Un livre d'école en Hongrie daté de la première moitié du XIIe siècle (Avec résumé en français) 371
Cs. Csapodi: Quand la bibliothèque du roi Matthias a-t-été détruite? (Avec résumé en français) 399
J. Molnár: L'influence de l'imprimerie sur la langue littéraire hongroise entre 1527 et 1576 (Avec résumé en allemand) 422
P. D. Szemző: Gusztáv Heckenast, éditeur musical (De Ferenc Liszt à Robert Volkmann) (Avec résumé en français) 432

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Z. Eckhardt: Nouveaux documents sur Balassi, poète hongrois du XVIe siècle... 466
A. D. Dumitrescu: Deux hungarica inconnus 469
A. Borbély: Provenance de la collection Fugger de la „Bibliotheca" d'Esztergom 469
S. Trócsányi: Identification de vieux livres hongrois 475
P. Gulyás: Contribution à l'histoire de nos livres anciens. 478
T. Esze: La lettre d'un conseiller de roi en Pologne. Données sur la littérature de la guerre d'indépendance de Ferenc Rákóczi II. 482
R. Donáth: Les relations entre la Censure et les auteurs hongrois à la fin du XVIIIe siècle 489
M. Keresztury: Un article de János Arany intitulé „Sur l'affaire de l'éducation nationale" 499
Zs. Tiborcz: „Világosság", revue athée hongroise de 1911 497
Gy. K. Markovits: Préface de Henri Barbusse dans un chansonnier communiste de 1926 supprimé par la censure hongroise 499

CHRONIQUE

Gy. Rózsa: Nouvelles méthodes dans la rédaction des bibliographies 503
R. Barabási: Nouveaux moyens de la microreproduction 505
G. Borsa—S. Dörnyei: L'état des travaux de la nouvelle bibliographie des vieux imprimés de Hongrie 516
S. Székely : Échange d'expériences hongaro-allemand dans le domaine de la documentation 519
L. Dezső: Translittération des titres biélorusses et macédoniens 520
NOUVELLES 522

COMPTES RENDUS CRITIQUES

Nouvelle littérature sur l'histoire des bibliothèques de Budapest. Articles dans le volume XIV de „Tanulmányok Budapest múltjából" (Etudes sur le passé de Budapest) *(D. Dümmerth)* 525
Nouveaux ouvrages traitant les problèmes de l'athéisme (Bibliothèque de l'Université de Budapest) — Popularisation de la littérature anticléricale (Bibliothèque Municipale de Budapest) *(M. Vértesy)* 527
A magyar mezőgazdasági szakirodalom könyvészete *(Gy. Walleshausen)* 528
Barta Gábor: A könyvtári munka szabványai *(E. Moravek)* 529
Index Translationum Vol. 12 *(I. Gombocz)* 530
Ankwicz-Kleehoven, Hans: Der Wiener Humanist Johannes Cuspinianus *(Cs. Csapodi)* 530
Bibliografija knjiga i periodichnih izdanja stampanih u Hercegovini *(Gy. Dániel)* 531
Nasi, Franco: 100 anni di quotidiani milanesi *(F. Hernády)* 532

OSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR